

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ
В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ
ГОСПОДАРСТВО**

Монографія

*За загальною редакцією
канд. екон. наук, доцента М. С. Бріля*

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2019**

УДК 330.342:339.92

Т33

Авторський колектив: канд. екон. наук, доцент М. С. Бріль – п. 3.1, загальна редакція; канд. екон. наук, доцент О. М. Кліменко – п. 1.2, 1.3; канд. екон. наук, доцент І. Ф. Лісна та канд. екон. наук, доцент Т. С. Черкашина – вступ, п. 1.1, висновки; канд. екон. наук, доцент А. В. Литвиненко – п. 3.2; канд. екон. наук, доцент М. А. Мащенко – п. 1.4, розділ 4; канд. екон. наук, доцент І. В. Пивавар – п. 3.3; канд. екон. наук, доцент Н. О. Степаненко – розділ 2.

Рецензенти: професор кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, д-р екон. наук, професор О. А. Довгаль; завідувач кафедри економічної теорії та міжнародної економіки Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, д-р екон. наук, професор В. П. Решетило; професор кафедри економічної теорії, фінансів і обліку Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, канд. екон. наук, доцент І. В. Сідельнікова.

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 4 від 29.11.2018 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Теоретико-методологічні засади формування національної економічної системи в умовах інтеграції у світове господарство [Електронний ресурс] : монографія / М. С. Бріль, О. М. Кліменко, М. А. Мащенко та ін. ; за заг. ред. канд. екон. наук, доцента М. С. Бріля. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – 208 с.

ISBN 978-966-676-722-9

Розглянуто актуальні питання формування національних економічних систем та їхнє співіснування в умовах посилення інтелектуалізації, глобалізації, соціалізації та екологізації світогосподарських процесів. Приділено увагу розвитку теоретичних положень і розробленню науково-практичних рекомендацій щодо формування ефективної національної економічної системи в умовах інтеграції у світове господарство.

Рекомендовано для наукових працівників, аспірантів, фахівців-практиків і студентів закладів вищої освіти економічного профілю.

УДК 330.342:339.92

© Бріль М. С., Кліменко О. М., Мащенко М. А., Литвиненко А. В., Лісна І. Ф., Пивавар І. В., Степаненко Н. О., Черкашина Т. С., 2019

© Заг. ред. М. С. Бріля, 2019

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2019

ISBN 978-966-676-722-9

Вступ

Сьогодні досить активно та стрімко відбувається активізація трансформаційних процесів, швидкість яких посилюється день за днем. Світова економіка вступає на новий шлях, вибираючи вектор подальшого розвитку серед багатьох складних, суперечливих змін. З одного боку, всебічно поширюється сфера дії ринкової системи господарства, з іншого, сама ринкова система має нові риси, пов'язані з появою ознак нового, постіндустріального суспільства, для якого важливим є людський капітал, інформаційні технології, глобалізація господарських зв'язків. Однією з провідних тенденцій сучасного світу є активне поширення інтеграційних процесів у світовій економіці. Це обумовлене тим, що, високий ступінь взаємодії із зовнішнім світом означає ширший доступ до новітніх технологій, інвестиційних, валютних, трудових ресурсів, створюючи додаткові можливості обміну та продажу товарів і послуг. Відтак, у сучасних умовах країни, які мають високий експортний потенціал, стають більш успішними та конкурентоспроможними на міжнародній арені. З огляду на це набуває все більшої актуальності подальший розвиток теоретико-методологічних засад формування національних економічних систем та їх співіснування в умовах посилення інтелектуалізації, глобалізації, соціалізації та екологізації світогосподарських процесів. Однією з вимог економічної науки початку XXI ст. стало системне теоретичне осмислення закономірностей демократичних ринкових перетворень у пост-соціалістичних країнах.

Теоретичні та методологічні засади формування національних економічних систем розроблено в роботах як зарубіжних, так і українських вчених. Зокрема, теоретичні аспекти ґенезису економічних систем, їх сутності, визначальних ознак і сценаріїв подальшого розвитку досить докладно висвітлені у працях Р. Барра, А. Бузгаліна, Е. Гарнсея, В. Голубничого, Л. Дмитриченко, Р. Інглегарта, К. Кларка, Р. Нельсона, Р. Нурєєва, В. Ойкена, Н. Погорельської, О. Сухарева, С. Роузфілда, Дж. Ходсона, І. Франка, О. Шевченко, Б. Шелегеди, Ю. Яковцова та ін.

Проблемам розвитку національних економічних систем в умовах посилення інтелектуалізації, соціалізації, глобалізації та екологізації присвячені наукові роботи А. Герасименко, С. Глазьєва, Н. Джигори, К. Ерроу, Б. Кульчицького, Я. Кульчицького, Н. Малиновської, Н. Мариненко, А. Маслова, Й. Масуди, Л. Мельника, Б. Порфір'єва, Е. Тоффлера, А. Чухна, Н. Штера, А. Янга та ін.

Вирішення завдань демократичних, ринкових перетворень ускладнюється тим, що постсоціалістичним країнам доводиться одночасно й адекватно реагувати на новітні тенденції розвитку світової економіки, відповідаючи на виклики ХХІ ст. Ці дослідження привернули до себе увагу широкого кола вітчизняних і зарубіжних дослідників, серед них Т. Веблен, О. Вільямсон, Дж. Гелбрейт, Дж. М. Кейнс, Дж. Коммонс, Р. Коуз, М. Мак-Гір, К. Менар, Г. Мюрдаль, Д. Норт, М. Олсон, Д. Рей, Л. Тевено, Т. Еггертссон, Ф. Алескерров, А. Аузан, В. Тамбовцев, В. Базилевич, В. Гесць, О. Прутська, А. Чухно, В. Якубенко та багатьох інших. Таким чином сформувався окремий підрозділ економічної теорії, який "з легкої руки" угорського економіста Л. Чаби отримав назву "транзитологія". Тому очевидно, що економічна наука вже не може претендувати на цілісність і всеосяжність, якщо не містить у своїй структурі закономірностей здійснення ринкових, трансформаційних процесів або, інакше кажучи, ігнорує проблеми транзитології.

Незважаючи на значний теоретичний і практичний внесок зазначених вчених, деякі теоретико-методологічні положення формування, функціонування та розвитку національних економічних систем в умовах інтеграції у світове господарство потребують подальшого наукового опрацювання і трансформації у прикладні розробки. Так, вимагають поглибленого вивчення існуючі концептуальні підходи до визначення сутності поняття "національна економічна система", вдосконалення теоретико-методологічних підходів до формування нових моделей розвитку макросистем і визначення науково обґрунтованих шляхів підвищення ефективності їх застосування в умовах інтеграції національної економіки у світове господарство.

Актуальність, науково-практична цінність і недостатня вивченість указаних питань обумовили вибір теми монографії, визначили об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження.

Метою монографії є подальший розвиток теоретичних положень і розроблення науково-практичних рекомендацій щодо формування ефективної національної економічної системи в умовах інтеграції у світове господарство.

Результати проведених авторами досліджень покладені в основу: узагальнення теоретико-методологічних підходів до визначення сутності поняття "національна економічна система" й уточнення його структурних елементів;

вивчення теоретико-методологічних підходів до аналізу структурних трансформацій національних економічних систем;

визначення інструментів модернізації та оптимізації структури національних економічних систем в умовах світової інтеграції;

дослідження фундаментальних положень економічної теорії щодо розвитку національних економічних систем країн з трансформаційною економікою в умовах реалізації концепції сталого розвитку;

узагальнення теоретико-методологічних підходів до визначення сутності економічного розвитку;

розроблення науково-практичних рекомендацій щодо формування нової економічної стратегії України;

удосконалення механізму інтеграції України до загальноєвропейського та глобального економічного простору;

уточнення економічної сутності поняття "інститут" і виявлення революційних та еволюційних тенденцій соціально-економічного розвитку інститутів в умовах структурно-інноваційних змін;

дослідження особливостей реалізації соціально-економічних аспектів інституціоналізму в умовах інтеграції України у світове господарство;

виявлення тенденцій трансформації національної економіки в умовах інтеграції у світове господарство;

вивчення методологічних підходів до визначення сутності поняття "інвайронментальна безпека" та виявлення логіки та закономірностей

конвергенції її структурних елементів в умовах глобалізації та інтеграції світогосподарських зв'язків;

формування організаційно-економічного механізму визначення та реалізації пріоритетів інвайронментальної безпеки України.

Монографія складається з чотирьох розділів, які підпорядковані загальній ідеї розробки теоретико-методологічного забезпечення формування національної економічної системи в умовах інтеграції у світове господарство. Подані в розділах монографії науково-практичні рекомендації мають на меті вдосконалення принципів формування, функціонування, розвитку та конвергенції національних економічних систем, а також виявлення логіки та закономірностей їх нелінійної (динамічної) трансформації в умовах інтеграції у світове господарство. У межах кожного з чотирьох розділів монографії отримано результати, які мають певні елементи наукової новизни.

Наприклад, у першому розділі монографії розкрито теоретичні засади формування національних економічних систем в умовах інтеграції у світове господарство. На відміну від існуючих, у них доведено існування в сучасній науці шести основних концептуальних підходів до визначення сутності поняття "національна економічна система" (структурний, функціональний, каузальний, еволюційно-генетичний, інституційний та інформаційний) і на цій основі запропоновано авторське визначення даного поняття. Окрім цього, у межах першого розділу за допомогою поєднання методологічних прийомів еволюційно-генетичного (або історичного), інституційного та системного підходів до аналізу структурних трансформацій національних економічних систем визначено фактори, які впливають на динаміку означених процесів в умовах інтеграції у світове господарство. Також сформульовано теоретичні положення щодо модернізації та оптимізації структури національних економічних систем країн з трансформаційною економікою, які відрізняються від загальноновживаних тим, що засновані на концепції сталого розвитку та передбачають комплексне застосування економічних, екологічних і соціальних важелів державного регулювання.

Другий розділ монографії присвячений розробленню науково-практичних рекомендацій щодо формування нової моделі економічного розвитку України та резервів її сталого зростання в умовах інтеграції у світове господарство. Стрижневою складовою науково-практичних рекомендацій, поданих у другому розділі, є розроблення методичного забезпечення прискорення процесів європейської інтеграції економіки України, яке, на відміну від інших, доведено до рівня прикладної розробки з адаптації усіх складових національної економічної системи України до вимог Європейського Союзу.

Третій розділ монографії зорієнтований на дослідження тенденцій соціально-економічного розвитку та інституціональних змін в Україні в умовах її інтеграції у світове господарство. З цією метою авторами був застосований інституційний підхід до трансформації національних економічних систем, який дозволив провести ґрунтовний і неупереджений аналіз проведених в Україні структурних реформ упродовж 2010 – 2017 рр. На цій основі було зроблено висновок про існування "інституційної нерівноваги" в Україні, дифузії окремих інституціональних форм, їх трансформацію, модернізацію, розвиток і деградацію в умовах посилення процесів інтелектуалізації, віртуалізації, глобалізації та інтеграції у сучасній світовій економіці. Поряд з цим були застосовані методологічні прийоми постнеокласичного парадигмального моделювання, які дали змогу колективу авторів монографії виявити еволюційні та революційні тенденції розвитку інститутів в Україні та розробити прогнозні сценарії їх подальших змін.

У четвертому розділі монографії запропоновано організаційно-економічний механізм розроблення та реалізації пріоритетів інвайронментальної безпеки України. Основна науково-практична цінність даного розділу полягає у наведенні методичних рекомендацій щодо визначення рівня економічної безпеки України. За базу були обрані рекомендації Міністерства економічного розвитку України. Таки чином, охоплена сукупність зі ста десяти індикаторів (показників), що згруповані у такі складові національної економічної безпеки: макроекономічну, фінансову, зовнішньоекономічну, інвестиційну, науково-технологічну, енергетичну, демо-

графічну, продовольчу, виробничу. Окрім цього, у четвертому розділі монографії дано авторське бачення категорій "національна економічна безпека" та "інвайронментальна безпека", виявлено розбіжності між цими поняттями, а також окреслені принципи, форми, методи та інструменти державного регулювання інвайронментальних процесів у національній економічній системі в умовах інтеграції у світове господарство. Вичерпування джерел відновлювального зростання висуває на перший план проблему економічного розвитку, яка перебуває вже за межами компенсаторного відтворення потенціалу країни.

Автори монографії висловлюють щире подяку членам кафедри економічної теорії, статистики та прогнозування Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця за критичні, але влучні зауваження, отримані у процесі обговорення концепції даного дослідження, а також шановним рецензентам за висловлену ними підтримку нових положень, викладених у монографії: доктору економічних наук, професору кафедри економічної теорії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. А. Довгаль; доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри економічної теорії та міжнародної економіки Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова В. П. Решетило; кандидату економічних наук, професору кафедри економічної теорії, фінансів і обліку Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди І. В. Сидельніковій.

Автори будуть вдячні за надання будь-яких зауважень і пропозицій щодо матеріалу монографії на електронну адресу: aapil@ukr.net.

Розділ 1. Формування національної економічної системи та структурна трансформація національної економіки

1.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття "національна економічна система"

Розвиток сучасної світової цивілізації характеризується кардинальними соціальними, економічними, політичними та технологічними змінами, які актуалізують перед наукою і практикою пошук нових, більш дієвих механізмів управління глобальним господарством. Невід'ємною складовою цього процесу є формування успішних національних економічних моделей, яке слід розпочати з узагальнення наукових поглядів на сутність поняття "національна економічна система", з'ясування його структурних елементів, визначення принципів формування, функціонування та конвергенції економічних систем, а також виявлення логіки та закономірностей їх нелінійної (динамічної) трансформації.

Детальне вивчення спеціальної літератури [1; 3; 4; 10; 16; 26; 28; 33 – 36; 62 – 65; 75; 78; 79; 81; 89] показало, що в сучасній економічній науці існують шість концептуальних підходів до визначення сутності поняття "національна економічна система": структурний, функціональний, каузальний, еволюційно-генетичний, інституційний та інформаційний.

Одним з найбільш поширених підходів до визначення сутності поняття "національна економічна система" є структурний, у межах якого економіка кожної країни розглядається як окреме господарське утворення, що має складну структуру, характеризується унікальними параметрами та властивостями та відкрите для зовнішнього впливу. Іншим базовим положенням, на якому ґрунтується структурний підхід, є теза про те, що кожна національна економічна система тісно пов'язана із зовнішнім середовищем, і це забезпечує ефективне функціонування внутрішніх форм і методів організації економічної діяльності індивідів.

Структурний підхід був започаткований у XVI ст. у Великій Британії представниками школи меркантилізму (Ж. Кольбером, Н. Коперніком, Ю. Крижаничем, Т. Меном, А. Монкретьєном, Г. Скаруффі, В. Стаффордом, Б. Хмельницьким та ін.), які вперше в економічній науці теоретично обґрунтували траєкторію розвитку економічних систем, а також доцільність,

напрями та межі державної економічної політики. Зокрема, меркантилісти виступили за активну роль держави в управлінні національною економікою і у якості інструментів державного регулювання запропонували такі:

- 1) досягнення активного грошового балансу, для чого рекомендували заборонити відтік із країни дорогоцінних металів – золота та срібла;
- 2) досягнення позитивного торговельного балансу, для чого вважали збільшити ввізне мито та надати спеціальні привілеї торговельним посередникам, щоб у такий спосіб стимулювати експорт товарів і водночас обмежити їх імпорт.

Як видно, у меркантилістів дослідження сутності поняття "національна економічна система" відбувалося шляхом вивчення національної економіки як важливої структурної складової світового господарства, міжнародних економічних відносин і міжнародної торгівлі.

Подальший розвиток структурний підхід набув у ХХ ст. у роботах представників кейнсіанської та посткейнсіанської економічної теорії. Так, Дж. Кейнс, розвиваючи ідею меркантилістів щодо активної ролі державних структур у формуванні національної економічної системи, довів, що основою економіки будь-якої країни світу є інвестиції, оскільки вони відіграють ключову роль у формуванні доходів населення і в результаті дії мультиплікаційного ефекту збільшують сукупний попит і зайнятість. Посилаючись на дане наукове положення, нео- та посткейнсіанці (Е. Домар, Г. Зінгер, Н. Картер, Ф. Перру, Р. Пребіш, Р. Солоу, Е. Хансен, С. Харріс, Р. Харрод, Дж. Хікс та ін.) досліджували сутність макроекономічних систем за допомогою визначення не лише кількісного впливу зміни інвестицій на обсяг національного доходу (дії мультиплікатора), але і зворотного ефекту від зміни обсягу національного доходу на динаміку сукупних інвестицій (дії акселератора) [65, с. 38–41; 75, с. 8–9; 79, с. 96; 81, с. 112–113].

Базуючись на ключових методологічних положеннях неокласичної економічної теорії, сучасні прибічники структурного підходу (Р. Акофф, А. Берг, К. Боулдінг, Дж. ван Гіг, Ф. Емері, М. Кастельс, Ф. Модільяні, Дж. Форестер, Х. Ченері, А. Шайх та ін.) досліджують поняття "національна економічна система" з урахуванням особливостей трансформаційних процесів, які, починаючи з 80-х рр. ХХ ст., відбуваються в суспільно-політичному житті більшості країн Центральної та Східної Європи, а також Латинської Америки. Зазначені вчені вважають, що будь-яка економічна система має дуже складну структуру, а тому потребує активного

державного регулювання. З цих позицій провідний американський дослідник М. Кастельс [28, с. 198–202] поняття "національна економічна система" визначає як процес організації господарської діяльності людей у суспільстві, який органічно поєднує три основні складові, що забезпечують стабільність, стійкість і цілісність усієї структури:

1) виробництво, тобто процес впливу економічних суб'єктів на природу з метою задоволення особистих і суспільних потреб;

2) набутий досвід, тобто процес взаємовпливу економічних суб'єктів, який проявляється у співвідношенні між їх біологічними та культурними особливостями;

3) владу, тобто процес взаємодії між економічними суб'єктами, результатом якого є підкорення інтересів одних суб'єктів інтересам інших.

Отже, у визначенні М. Кастельса саме механізм реалізації влади характеризує певний спосіб виробництва (або тип економічних систем): капіталістичний, зорієнтований на максимізацію прибутку, або етатистський, зорієнтований на максимізацію влади.

Дещо по-іншому сутність економічних систем розглядає видатний італійський економіст Ф. Модильяні. У цілому погоджуючись з М. Кастельсом та іншими прибічниками структурного підходу, Модильяні стверджує, що національна економічна система – це складне утворення, формування, розвиток та/або удосконалення якого потребує проведення структурних реформ, які, у першу чергу, полягають у перерозподілі національного доходу, поживленні ділової (підприємницької) активності у країні, захисті прав приватної власності та мотивації найманої праці.

Слід зазначити, що саме розуміння власності як ключової структурної компоненти національної економічної системи взяли "на озброєння" сучасні прибічники структурного підходу в Україні. З даних позицій провідні українські вчені В. Базилевич [1], Н. Брюховецька, І. Булеєв, А. Гальчинський [8], П. Єщенко, С. Мочерний, Ю. Палкін під національною економічною системою розуміють сукупність взаємопов'язаних і належним чином упорядкованих структурних компонент національного господарства (галузей, підприємств, домогосподарств, індивідів), які взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем в умовах певного типу відносин власності, в результаті формуючи єдину, цілісну економічну структуру суспільства (рис. 1.1).

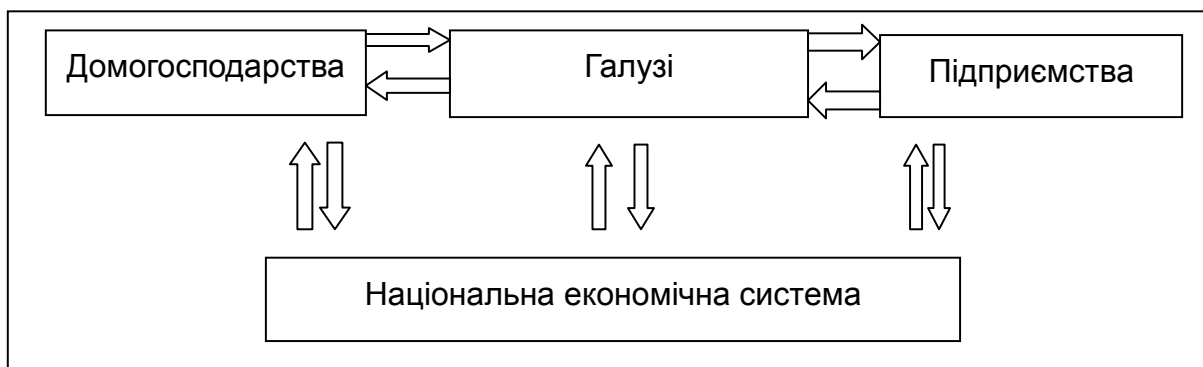


Рис. 1.1. Модель формування національної економічної системи з позицій структурного підходу

(сформовано авторами на основі робіт [1, с. 723–740; 8, с. 131–134])

Розвиваючи та поглиблюючи наукові ідеї В. Базилевича й А. Гальчинського, інші вітчизняні дослідники І. Крупка та Н. Мариненко [38, с. 385] економічну систему суспільства визначають у такий спосіб: національна економічна система – це складне системне утворення, що поєднує у собі національні підприємства різних форм власності (державної, колективної, приватної). Водночас такі науковці, як Л. Архипова, А. Большаков, Л. Дмитриченко [17], З. Ватаманюк, А. Нестеренко, С. Панчишин, у структурі кожної національної економічної системи, окрім відносин власності, виокремлюють також спосіб взаємодії між суб'єктами господарювання та принципи розподілу та перерозподілу суспільного продукту.

Іншим концептуальним підходом до визначення сутності поняття "національна економічна система" є функціональний, основу якого складає теза про те, що національна економічна система – це сукупність господарських одиниць (галузей, підприємств, домогосподарств), які є самоорганізованими, здатні до самовідновлення та саморозвитку, а тому не потребують втручання або навіть регулювання з боку держави.

Функціональний підхід був започаткований представниками класичної школи політичної економії (КШПЕ) ще у XVIII ст. Класики (П. Бугільбер, Т. Мальтус, Дж. Мілль, У. Петті, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Д. Рикардо) розглядали національну економічну систему як складний ринковий механізм організації економічної діяльності суб'єктів господарювання, який заснований на ідеї вільного ціноутворення та пріоритету індивідуальної власності на засоби виробництва та землю. Так, А. Сміт науково обґрунтував генезу ринкової економічної системи, її сутність, визначальні ознаки та сценарій подальшого розвитку. Він статистично довів прогресивність вільної

ринкової економіки та можливості її природної еволюції, пов'язавши формування національної економічної системи із двома принципами. Одним з них є принцип "laissez faire" (або принцип "невидимої руки ринку"), який передбачав скасування всіх економічних, політичних і торговельних обмежень у зовнішній економічній політиці. Другий є принципом абсолютних переваг, згідно з яким країни у міжнародній торгівлі мають спеціалізуватися на виробництві тих товарів, абсолютні витрати на виробництво яких у них є найнижчими. Згодом А. Сміт дійшов висновку про те, що, дотримуючись указаних принципів, можна сформувати ефективну економічну систему ринкового типу, яка не потребує управління або втручання з боку держави.

Натомість інший представник КШПЕ, Д. Рикардо, доповнюючи методологічний інструментарій А. Сміта, запропонував формувати та розвивати національну економічну систему, виходячи з принципу порівняльних ("відносних") переваг у міжнародній торгівлі. На думку Д. Рикардо, цей принцип є головним рушієм суспільного прогресу й еволюції ринкового господарства, оскільки дозволяє чітко визначити конкурентні переваги будь-якої національної економіки на основі "географічного" поділу праці [26, с. 18–24; 56, с. 302–313, 333–349, 506–509; 98, с. 15–117].

У свою чергу, ще один класик – Дж. Мілль у своїй основній роботі "Основи політичної економії" [47, с. 104–116] акцентував на тому, що формування національної економіки – це природний процес економічного відтворення на національному рівні. Йому притаманні певні іманентні закони та закономірності, відповідно до яких суспільство, як і будь-який інший живий організм, народжується, розвивається і помирає згідно із законами внутрішньої логіки.

Подальший розвиток функціональний підхід до визначення сутності поняття "національна економічна система" отримав у роботах представників маржиналізму – напряду неокласичної економічної теорії, який з'явився в економічній науці у 70-ті рр. XIX ст. Маржиналісти (О. Бем-Баверк, Л. Вальрас, Ф. Візер, О. Госсен, У. Джевонс, Дж. Кларк, О. Курно, К. Менгер, А. Пігу, І.-Г. Тюнен та ін.), засновуючись на класичних принципах лібералізму та індивідуалізму, вивчали національні економічні системи на прикладі ринкової економіки. Цей тип економіки вони визначали як сукупність суб'єктів господарювання, які в умовах обмежених виробничих ресурсів діють раціонально та прагнуть до максимізації власного прибутку. Водночас А. Пігу, на відміну від інших маржиналістів, виступав

за активне державне регулювання національної економіки, пояснюючи це тим, що поява монополій порушує дію ринкового фундаменталізму (ринкових сил) і тим самим загострює суперечності між приватними та суспільними інтересами. Вирішення даної суперечності, на думку А. Пігу, і є основним завданням державної економічної політики будь-якої країни.

У подальшому Л. Вальрас розвинув соціальний напрям економічної теорії, і, як результат, для його економічних поглядів характерна соціал-демократична спрямованість. Основу наукової доктрини Л. Вальраса складає теоретична модель макроекономічної рівноваги для країн, які функціонують в умовах досконалої конкуренції та повної зайнятості. На думку Вальраса, національна модель ринкової економіки має поєднувати державну та інші соціальні структури та водночас мати субординацію виробничих відносин на засадах раціональності та загальної ефективності.

Певне оновлення функціональний підхід отримав у роботах сучасних американських (С. Брю, Т. Кохна, К. Макконнелла, С. Оптнера, В. Нордгауза, Дж. Равенхілла, П. Самуельсона, І. Стенгерса), італійських (Дж. Габурро, М. Мендози), німецьких (Х. Крюссельберга, М. Шніцера, А. Шюллера), польських (Б. Вінярського, І. Полуляха) та японських (Т. Маріоліса, Л. Тсоуфілдса) вчених-економістів неокласичного напрямку. Сутність поняття "національна економічна система" вони розуміють як окремий механізм, який функціонує в умовах обмежених виробничих ресурсів та альтернативного споживчого вибору і за допомогою якого в суспільстві вирішуються три основні проблеми [82, с. 18–22; 83, с. 139–144; 89, с. 82–89]:

- 1) визначення асортименту товарів і послуг, які потрібні суспільству, а також обсягу, у якому їх слід виробляти;
- 2) визначення методів (технології) виробництва товарів і послуг;
- 3) визначення цільової аудиторії споживачів для вироблених товарів і послуг.

Слід зазначити, що інші представники функціонального підходу (Г. Гетерс, П. Грегорі, Х. Зайдель, А. Ліндбек, Р. Стюарт, Р. Теммін та ін.) розширюють коло проблем, які становлять основу будь-якої економічної системи, і до їх переліку відносять також питання, пов'язані з розміщенням, розподілом та обміном виробленими товарами та послугами.

Наразі більшість українських вчених також дотримується функціонального підходу до визначення сутності поняття "національна економічна

система", серед них Г. Башнянин, О. Миронова, Н. Чеботарьова, О. Чечель, А. Чухрай та ін. Так, в основу наукового підходу Г. Башнянина [4, с. 44–45; 29, с. 134–139] покладений принцип еволюційності, базований на положенні про те, що історично сформувалися два основні типи економічних систем: капіталістичний та соціалістичний, а тому економіку будь-якої країни світу можна охарактеризувати або як капіталістичну, або як соціалістичну. Однак, наголошує Г. Башнянин у [4, с. 149–164], у сучасних умовах суттєво змінюється траєкторія розвитку обох типів економічних систем. Зокрема, постсоціалістичні економічні системи Китаю, В'єтнаму, країн Центральної та Східної Європи активно капіталізуються, постійно розширюючи питому вагу приватного бізнесу в структурі національного господарства. Водночас як посткапіталістичні економічні системи країн Західної та Північної Європи, навпаки, активно соціалізуються, значно посилюючи публічний (державний) сектор.

Досить відомим в економічній науці є каузальний підхід, згідно з яким будь-яка національна економічна система розглядається як складний об'єкт, заснований на причинно-наслідкових зв'язках суперечливого (діалектичного) характеру між продуктивними силами та виробничими відносинами. Перше відображення каузальний підхід отримав у роботах К. Маркса та Ф. Енгельса у 60-ті рр. XIX ст. Загальновідомо, що для економічних поглядів К. Маркса характерне матеріалістичне розуміння світової економічної історії, дослідження еволюції людської цивілізації з позицій єдності логічного та історичного. Ґрунтовно проаналізувавши світові економічні процеси, К. Маркс дійшов висновку про те, що подальша еволюція світового господарства сприятиме абсолютизації класових суперечностей та загостренню суперечностей між суспільним характером виробництва та приватним характером привласнення його результатів. Нарешті, це призведе до появи комуністичного типу економічних систем, які характеризуються державною формою власності на засоби виробництва та землю, рівним доступом усіх членів суспільства до капіталу, але і відсутністю підприємницької ініціативи, ринку та конкуренції [39, с. 149–152; 63, с. 87–89].

Подальший розвиток каузальний підхід отримав у роботах представників соціал-демократичного напрямку економічної науки – так званого "ревізіонізму". Ревізіоністи (Е. Бернштейн, Р. Гільфердинг, К. Каутський та ін.) виступили з ідеєю формування та розвитку національних систем на засадах економічної та політичної демократії.

Зокрема, Е. Бернштейн запропонував теорію "демократизації капіталу", сутність якої полягала в еволюційній (лінійній) трансформації ринкової (капіталістичної) економіки. З метою наукового обґрунтування своєї теорії Е. Бернштейн пропонував сформувати систему політичного парламентаризму, активізувати діяльність профспілкових організацій, розширити політичну й економічну свободу індивідів.

Схожими є погляди К. Каутського щодо визначення сутності поняття "національна економічна система". Вчений розробив власну теорію "хижацького імперіалізму", під яким розумів напрям економічної політики провідних країн світу (Великої Британії, Німеччини, США, Франції, Японії), який, окрім монополізації національної економіки, передбачає поглиблення суспільного характеру виробництва та відтворення. Зрештою, К. Каутський зробив висновок про те, що в процесі еволюції світового господарства відбудеться перетворення усіх монополістичних об'єднань на єдиний міжнародний картель, що дасть змогу сформувати суспільство так званого "організованого капіталізму".

Натомість ще один ревізіоніст – Р. Гільфердинг виступав за формування успішної економічної системи на засадах підвищення ефективності управління національним фінансовим капіталом. З цією метою науковець закликав до подальшого розвитку всіх форм монополій, залучення, концентрації та централізації всіх видів капіталу, посилення взаємозв'язку між банківським і промисловим капіталом. Як і інші представники соціал-демократичного напрямку економічної науки, Р. Гільфердинг підтримував ідею поступового переходу до системи "організованого ринку" та формування соціалізму у межах капіталізму. Виходячи з цього основу нової економічної системи, на думку Р. Гільфердинга, має становити активне державне регулювання фінансово-кредитної сфери та створення системи публічного контролю над процесом трансферту виробничих ресурсів у ринкових умовах.

У межах каузального підходу окремо виділяють еволюційно-генетичний (або еволюційно-історичний) підхід до визначення сутності поняття "національна економічна система". Його прибічники розробили новий, цілісний сценарій еволюції господарських систем, який базується на методології неокласичної економічної теорії і тому значною мірою відрізняється від фундаментальних принципів каузального підходу. Засновниками еволюційно-генетичного підходу є представники "нової історичної школи" – К. Бюхер, М. Вебер, Б. Гільдебранд, В. Зомбарт, К. Кніс, Ф. Ліст,

А. Мюллер, Г. де Преєф, В. Рошер, Г. Шмоллерен, Р. Штамлер та ін. Під національною економічною системою вони розуміли сукупність історичних, економічних, політичних і соціальних ознак, що є унікальними для кожної країни та пов'язані з процесами створення матеріальних, нематеріальних та інституційних передумов для її економічного зростання та подальшого розвитку. У цьому зв'язку, на погляд засновників "нової історичної школи", для того щоб сформувану успішну національну економічну модель, слід урахувувати весь комплекс взаємозв'язків у країні – державних інтересів, історичного досвіду, культурних особливостей, правових норм, геополітичного стану.

Наприклад, Ф. Ліст першим серед німецьких науковців установив, що для побудови німецької моделі ринкової економіки необхідно вжити таких заходів: створити однакові "правила гри" для всіх економічних агентів, сформувану єдину систему соціальних пільг і гарантій для всіх членів суспільства, поглибити економічні зв'язки між окремими суб'єктами господарювання.

У свою чергу, інший дослідник, М. Вебер, досліджував теоретичні аспекти поняття "національна економічна система" з урахуванням релігійного фактора, який, на його думку, проявляється у ставленні індивідів до економічної діяльності. М. Вебер установив, що саме протестантська етика забезпечила західним країнам з ринковою економікою (Великій Британії, Італії, Іспанії, Нідерландам, Німеччині, США, Франції) промислове піднесення та, як результат, економічне лідерство на міжнародній арені.

Доповнюючи та поглиблюючи науковий доробок М. Вебера, сучасні прибічники еволюційно-генетичного підходу (Л. Бальцеревич, Р. Барр, А. Бузгалін, Е. Гарнсей, С. Глазьєв, Р. Інглеарт, В. Іноземцев, К. Кларк, Дж. МакГлейд, Р. Нельсон, Р. Нурєєв, Н. Погорожельська [79], С. Роузфілд, О. Сухарев [63 – 64], С. Уїнтер, Ж. Фурастьє, В. Хітс, Дж. Ходсон, Б. Шелегеда [79], О. Шевченко [78], Й. Шумпетер, Ю. Яковцов та ін.) звертають увагу на важливу роль у формуванні ефективною національною економічною системою таких неекономічних факторів, як культура та традиції. На думку цих вчених, причинно-наслідкові зв'язки між економічними та неекономічними факторами мають взаємну спрямованість. Тому, з одного боку, економіка визначає динамізм політичних і соціокультурних процесів у країні, а з іншого – навпаки, неекономічні фактори (правові, політичні, морально-етичні, психологічні, соціокультурні, історичні, демографічні, екологічні) у значній мірі впливають на траєкторію економічного розвитку

світового господарства. Послідовники М. Вебера зазначають, що культура здатна швидко змінювати стандартні "правила гри" та сприяти появі нових унікальних національних економічних систем і моделей. Вони значно відрізняються від тих, що передбачені загальними положеннями сучасної економічної теорії, внаслідок чого кожний тип економічних систем (капіталістичний, соціалістичний, змішаний) по-різному проявляється у різних країнах.

У сучасних умовах важливого значення набуває також інституційний підхід, прибічники якого основою функціонування будь-якої економічної системи вважають інституціональну структуру національної економіки, тобто сукупність формальних інститутів (держави, підприємств, домогосподарств, профспілок) і неформальних соціальних детермінант (політичних, правових, демографічних, психологічних і соціокультурних факторів).

Інституційний підхід до визначення сутності поняття "національна економічна система" був започаткований у 30-ті рр. ХХ ст. у США в роботах Т. Веблена, Дж. Гобсона, Дж. Коммонса й У. Мітчелла. Ці вчені сутність поняття "економічна система" розглядали дуже широко й, окрім ролі основних суб'єктів господарювання, досліджували також вплив неформальних соціальних детермінант на динаміку економічного розвитку країни. Зокрема, Т. Веблен розумів національну економічну систему як системне утворення, яке забезпечує єдність господарського механізму та рівновагу на макроекономічному рівні та визначається поведінкою різних соціальних груп людей, особливостями їх соціальних мотивів, характеру, темпераменту та навіть інстинктів. Разом з цим Т. Веблен виступив з гострою критикою ринкових економічних систем, головною суперечністю яких називав конфлікт між "індустрією" (процесом виробництва, заснованому на машинній техніці) та "бізнесом" (системою суспільних інститутів). Зрештою, він дійшов висновку про те, що, як правило, на певному етапі життєвого циклу соціальні інститути вступають у суперечність з новими умовами життя, з новим соціально-економічним устроєм суспільства, і це потребує проведення відповідних інституціональних перетворень – заміни бізнесменів технократами (інженерами та професійними технологам). Розвиваючи наукові ідеї Т. Веблена, інший представник раннього інституціоналізму У. Мітчелл установив, що кожній країні слід прагнути формування економіки "регульованого капіталізму". Саме тому завдання уряду він вбачав у запобіганні економічним

циклом, які у ринкових умовах господарювання мають досить регулярний характер.

Подальший розвиток інституційний підхід отримав у роботах німецьких та австро-німецьких економістів, а саме: М. Алле, Ф. Бема, В. Варги, Л. Ерхарда, А. Ліппмана, Л. Мізеса, А. Мюллера-Армака, Л. Мікши, В. Ойкена, В. Репке, Р. Рихтера, Ж. Рюєффа, О. Рюстова та ін. Так, В. Ойкен економічний устрій суспільства (економічну систему) розумів як історичну форму, в якій здійснюється економічний процес та яка є результатом комбінації "чистих ідеальних типів". У свою чергу, "ідеальний тип" управління, на думку В. Ойкена, це економічний устрій в його ідеальному, чітко визначеному трактуванні. Науковець виділяв два "ідеальних типи" управління: "центральне управління" і "ринкове управління". Характерними ознаками "центрального управління", на його думку, є відсутність ринкової конкуренції, домінування державної форми власності на землю та засоби виробництва, націоналізація промислових підприємств. Натомість "ринкове управління" передбачає економічну самостійність суб'єктів господарювання, вільне ціноутворення та використання системи "ножиць" цін. Роль держави в умовах "ринкового управління" В. Ойкен вбачав у захисті приватної власності та забезпеченні вільної (досконалої) конкуренції за допомогою створення необхідних юридичних структур, а її завдання – не у "м'якій" соціальній політиці та перерозподілі фінансових результатів, а в допомозі тим, хто тимчасово або "випав" зі сфери ринкових відносин (пенсіонери, інваліди або особи, які доглядають за інвалідами), або ще не увійшов до неї (діти у віці до шістнадцяти років) [49, с. 121–124, 156–158, 205–209].

Інший німецький економіст – Л. Мікши розвинув теорію В. Ойкена про два типи "господарського порядку" та на її основі сформулював тезу про "неповноту двох полярних видів координації" – внутрішньої, яку здійснюють суб'єкти господарської діяльності (підприємства, організації, установи), та зовнішню, яку реалізують органи державної влади (податкові та фінансові інспекції). Сутність національної економічної системи Л. Мікши розглядав крізь призму "господарського порядку", який походить з примату особистості, яка має високу етичну мету та поєднує максимум індивідуальної свободи з максимумом соціальної справедливості [17, с. 22–24; 64, с. 52–59; 81, с. 113–115].

У свою чергу, Ф. Бем, досліджуючи економічні системи, акцентував свою увагу на важливості поєднання правових та етичних норм (рис. 1.2).

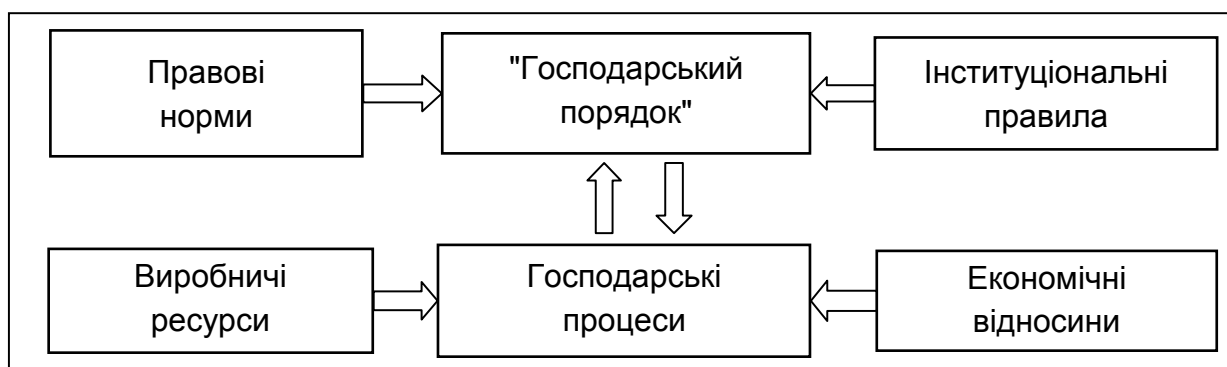


Рис. 1.2. Модель формування національної економічної системи Ф. Бема

(сформовано авторами на основі робіт [1, с. 234-249; 28; 68])

З рис. 1.2 видно, що згідно з моделлю Бема правила суспільної поведінки, які закріплені у нормативних документах на законодавчому рівні, створюють основу для прийняття господарської конституції. Такий правовий документ разом з неформальними інститутами формує у країні "господарський порядок", кожна форма якого визначає інструменти реалізації державної економічної політики та відносини між суб'єктами господарювання, тобто господарські процеси. Іншими словами, Ф. Бем установив, що невід'ємними елементами будь-якої економічної системи є "господарський" порядок і господарські процеси, які вбудовані у певні правові, політичні, культурні та духовні структури й у такий спосіб забезпечують підґрунтя для розвитку вільної ринкової конкуренції та формування ефективної національної економіки.

Схожі наукові погляди мав і австрійський економіст В. Варга, який основним завданням формування національної економічної системи вважав поєднання принципу ринкової свободи з підтримкою соціальної гармонії у суспільстві. Вчений відкидав як повне невтручання держави в економіку (оскільки це знижує ефективність функціонування суб'єктів господарювання та загострює соціальні суперечності), так і планове управління національним господарством (оскільки в таких умовах у людей зникають будь-які стимули до підвищення продуктивності праці та кар'єрного зростання). З викладеного випливає, що В. Варга виступав за створення таких умов, у яких пропозиція товарів постійно зростатиме, їх асортимент безперервно оновлюватиметься, а підприємства будуть зацікавлені в упровадженні інновацій, отриманні високих прибутків і їх розподілі пропорційно інвестованим коштам.

Ідеї поєднання принципів "природного порядку" й активної ролі держави в управлінні економічною системою суспільства підтримали також австро-німецькі економісти В. Репке й О. Рюстов. Усвідомлюючи неможливість автоматичного (спонтанного) формування національної економічної системи, В. Репке й О. Рюстов відстоювали ідею часткового втручання держави в економічні процеси, яке б дозволило поєднати ринкові механізми з принципами соціальної справедливості. Вони вважали, що особливої підтримки потребує ідея створення "сильної держави" для забезпечення конкурентного середовища, що свідчить про актуальність ідеї жорсткої індивідуальної відповідальності в теорії інституціоналістів. На думку цих вчених, основу нового економічного устрою має становити ринковий механізм, заснований на недоторканності приватної власності та дієвих економічних стимулах до високопродуктивної найманої праці. Окрім того, науковці, пов'язавши розвиток ринкової економічної системи із моральними й етичними принципами, дійшли висновку про те, що успішне функціонування ринкової конкуренції має бути засноване на субсидіарній солідарності всередині суспільства. Ними було встановлено, що формування нового соціально-економічного устрою – це шлях до економічного гуманізму, який протиставляє тотальному колективізму – індивідуалізм, надмірній централізації влади – децентралізацію, жорстким організаційним структурам – можливість самоорганізації.

Солідаризуючись з думкою В. Репке й О. Рюстова, німецький урядовець Л. Ерхард порівнював роль держави в економіці з роллю арбітра (судді) на футбольному полі, який лише спостерігає за діями футбольних команд, але безпосередньо не втручається у хід гри. Так само і держава для побудови успішної національної економіки має лише забезпечити правила "чесної гри" (вільної конкуренції), контролюючи ціни, перешкоджаючи утворенню монополій, гарантуючи недоторканність приватної власності та стабільність грошової системи.

Сьогодні у західній науці інституційний підхід до визначення сутності поняття "національна економічна система" розвивають американські дослідники М. Борнстейн, Г. Бортіс, О. Вільямсон, Дж. Кемпбелл, Г. Клейнер, Т. Ковалік, Т. Качмарек, М. Коннорз, У. Мартін, Г. Мюрдаль, Д. Норт, Р. Рихтер, Р. Хайлбронер, В. Фогель, Дж. Ходжсон. Особливу увагу вони приділяють ролі держави, яка, на їхню думку, має полягати насамперед у забезпеченні ефективної роботи суспільних інститутів і протидії опортуністичній поведінці деяких суб'єктів господарювання.

Наприклад, Р. Рихтер пропонує розширене трактування національної економічної системи. Він розуміє її як процес конвергенції соціально-економічних інститутів, що пов'язані між собою, визначають поведінку суб'єктів господарювання та забезпечують формування, функціонування та розвиток певного способу виробництва [81, с. 114]. У свою чергу, Т. Качмарек визначає національну економічну систему як окрему складову єдиної інституціональної структури країни, яка охоплює різні типи господарювання (суспільний, сімейний або одноосібний) та регулює поступальний розвиток усіх учасників господарського процесу.

Досить широкого поширення інституційний підхід набуває і в сучасній українській науці. Найбільш відомими прибічниками інституційного підходу є такі відомі вчені-економісти, як А. Гальчинський, Б. Кульчицький, Я. Кульчицький, В. Ткаченко, Н. Чеботарьова, С. Чимшит та ін. Так, Б. Кульчицький та Я. Кульчицький [35, с. 396–397; 98, с. 151–157; 99, с. 10; 13] вважають, що, з одного боку, національна економічна система – це сукупність окремих норм, правил та інститутів, які у вільному просторі формують певну специфіку процесу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і нематеріальних благ. З іншого – це спосіб організації господарської діяльності економічних агентів (фізичних і юридичних осіб), за допомогою якого вирішується проблема обмеженості виробничих ресурсів у суспільстві та досягаються заздалегідь поставлені цілі.

Засновуючись на визначеннях, запропонованих Б. Кульчицьким та Я. Кульчицьким, А. Гальчинський [8] також розглядає національну економічну систему з позицій інституційного підходу. Науковець визначає її як складне утворення, окремі елементи якого пронизують усі сфери економічної діяльності людей і, поєднуючи основні фактори виробництва (працю, капітал, землю, підприємницьку здібність, науку, інформацію, екологію) та враховуючи етичні та етнічні орієнтири нації, забезпечують не лише процес виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і нематеріальних благ, але й сприяють процесу самовідтворення суспільства. Як бачимо, визначальною рисою наукового підходу А. Гальчинського до визначення сутності поняття "національна економічна система" є врахування відтворювальної складової економічного устрою суспільства.

У свою чергу, О. Демидюк [16], розмірковуючи над логікою та закономірностями трансформації економічних систем, також розглядає сутність

поняття "національна економічна система" з позицій інституційного підходу. Він звертає увагу на те, що поняття містить, окрім економічної, також соціальну та політичну складові, кожна з яких характеризується певною сукупністю елементів і механізмів їх взаємодії. Так, під економічною складовою економічних систем О. Демидюк розуміє сукупність інститутів, які забезпечують регулювання економічних процесів на основі застосування адміністративних інструментів, правових норм та інституційних правил. Соціальну складову вчений трактує як сукупність інститутів, які забезпечують включення індивідів у суспільні відносини, їх внутрішню консуматорну орієнтацію на генералізацію (усуспільнення) індивідуальних цінностей. Політичну складову він розглядає як сукупність інститутів, які забезпечують формування колективів, їх зовнішню консуматорну орієнтацію на формування нормативного "господарського" порядку.

Натомість Н. Чеботарьова, в цілому погоджуючись з іншими представниками інституційного підходу, у [72] зазначає, що національна економічна система – це цілісна єдність таких інституціональних структур і координаційних механізмів: домогосподарств, приватних підприємств, державних інституцій, організацій та установ, об'єктів інфраструктури та інших матеріальних і нематеріальних активів у межах певного природного середовища та чітко визначеної території.

Інформаційний підхід до визначення сутності поняття "національна економічна система" заснований на розумінні інформації як головної рушійної сили економічного розвитку та суспільного прогресу в умовах викликів XXI ст. В економічній науці інформаційний підхід з'явився у 80-ті рр. XX ст. у зв'язку із поширенням інформаційно-комунікаційних технологій та підвищенням ролі інтелектуальних ресурсів у прискоренні темпів макроекономічного зростання. З позицій інформаційного підходу його зарубіжні прибічники (С. Глазьєв, К. Ерроу, Р. Лукас, Й. Масуда, П. Ромер, Б. Порфір'єв [17], Е. Тоффлер, Н. Штер, Ю. Яковець, А. Янг) визначають національну економічну систему як поєднання двох складових: матеріальної (яка представлена сукупністю капітальних, трудових, фінансових ресурсів) та інформаційної (яка представлена сукупністю нематеріальних активів суспільства, а саме – науковими дослідженнями, науково-технічними розробками, інформаційними послугами). Базуючись на цьому науковому положенні, українські вчені також пропонують власні визначення поняття "національна економічна система" (табл. 1.1).

**Визначення поняття "національна економічна система"
українськими вченими з позицій інформаційного підходу**

Автор(и)	Визначення	Примітка
Герасименко А. [38]	Національне інституціональне утворення, яке базується на використанні переважно нематеріальних факторів виробництва; характеризується посиленням відкритості та конвергенції з іншими економічними системами та сприяє формуванню єдиного комплексу	Урахування чотирьох факторів впливу на національні економічні системи: інституційного, ресурсного, територіально-просторового та інформаційного
Кульчицький Я., Кульчицький Б., Малиновська М., Джигора Н. [26]	Складне біосоціоекономічне утворення, яке забезпечує виробництво благ і послуг, екологічну рівновагу та сталий розвиток суспільства в умовах відносної обмеженості економічних ресурсів і необмеженості інформації і знань	Трактування поняття з урахуванням тенденцій посилення екологізації, глобалізації та становлення інформаційного суспільства, заснованого на знаннях
Маслов А. [40, с. 9]	Сукупність високотехнологічних галузей, які забезпечують процес виробництва та відтворення інформаційних товарів і послуг на рівні нульових граничних витрат	Визначення інформації як найважливішого фактора виробництва та економічного зростання
Мельник Л. [44]	Єдність енергетичної, інформаційної, синергетичної та відтворювальної складових, які забезпечують диссипативність (зв'язок із зовнішнім середовищем) і розвиток усієї макросистеми	Розуміння інформації як однієї зі складових формування успішної національної економічної моделі та становлення "зеленої" економіки
Чухно А. [73]	Економічне утворення, яке засноване на широкому використанні інформаційно-інтелектуально-комунікаційних технологій і домінуванні нематеріального виробництва та нематеріальних цінностей	Акцентується увага на ролі інтелектуальних ресурсів і нематеріальних цінностей у формуванні національної економічної системи

Узагальнення наведених теоретико-методологічних підходів дозволяє зробити висновок про те, що поняття "національна економічна система" не належить до чітких формально-логічних конструкцій, а тому в сучасній науці відсутнє його єдине трактування. Синтезуючи існуючі

наукові позиції та розвиваючи ключові положення інституційного підходу, автори монографії під національною економічною системою розуміють сукупність формальних суспільних інститутів (органів державної влади, аналітичних, експертних та інформаційних центрів, правоохоронних органів, недержавних організацій та об'єднань тощо) та неформальних інституційних детермінант, які характеризуються певними параметрами та властивостями, взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем в умовах певного типу власності та чітко визначеної території і у такий спосіб забезпечуючи єдність господарського механізму та рівновагу на макроекономічному рівні. У даному визначенні, по-перше, наголошується на першочерговості інституціональної складової економічного устрою суспільства, по-друге, підкреслено, що економіка кожної країни має складну структуру та відкрита для зовнішнього впливу, по-третє, враховано роль неекономічних (політичних, правових, демографічних, психологічних та соціокультурних) факторів у формуванні ефективної національної економіки. Тому можна впевнено стверджувати, що таке визначення найбільш повно розкриває сутність, змістовність і структуру національної економічної системи.

Вичерпування джерел відновлювального зростання висуває на перший план проблему економічного розвитку, яка перебуває вже за межами компенсаторного відтворення потенціалу країни. Маємо на увазі варіант економічного розвитку, зорієнтований вже не на використанні старої, а на створення принципово нової технічної бази виробництва, прийняття нових технологічних рішень, залучення робочої сили нового рівня фахової, кваліфікаційної підготовки, здатної ефективно використовувати новітні інформаційні технології. Комплексно все це фокусується у понятті "інноваційний характер економічного розвитку".

1.2. Методологія дослідження структурних трансформацій національних економічних систем

Питання про структурну трансформацію економічних систем має глибокі підстави в проблематиці загальної економічної теорії. З ним безпосередньо пов'язані проблеми формування, розвитку, зміни економічних систем, і вони досліджуються багатьма вченими протягом тривалого часу. Особливо гострий інтерес до проблеми трансформації економічних систем, виник останнім часом. Це викликано тим, що у значній мірі посилюється

взаємозв'язок національних економік світу. Тим самим прискорюється інтеграція їх в світову економіку, що призводить до збільшення кількості факторів впливу на процес функціонування економічних систем, їх трансформації та реформування.

Сьогодні багато економістів розглядають проблему структурної трансформації національних економічних систем, оскільки вони істотно впливають на потенціал розвитку країни. Структурні зміни в національній економіці однозначно є ефективними в забезпеченні стабільного економічного зростання.

До проблеми формування та функціонування економічної системи звертали свій дослідницький інтерес представники багатьох напрямів і шкіл економічної теорії. У найбільш явній формі деякі положення про економічну систему та джерела її зміни містяться в роботах представників класичної політичної економії А. Сміта та Д. Рикардо. Для сучасного розуміння трансформації економічної системи виключно велике значення мають дослідження К. Маркса стосовно виробничих відносин капіталістичного суспільства та їх впливу на розвиток кооперації, мануфактури, фабрики та процесів усупільнення виробництва.

Безсумнівний інтерес для дослідження трансформації економічної системи мають ідеї змішаної економіки. Представники соціально-правової школи А. Вагнер і нової історичної школи В. Зомбарт обґрунтували положення про поєднання різних (приватного та державного) секторів економіки, різних форм власності [76]. Пізніше в теоріях недосконалої конкуренції і кейнсіанства було приділено велику увагу поєднанню ринку та держреґулювання. Як відомо, ці ідеї отримали розвиток у післявоєнний період у нео- та посткейнсіанстві, неокласичному синтезі, ряді напрямів інституціоналізму. У цей же період активізувалися розроблення проблем соціалізації, економічних і неекономічних мотивів. Вони знайшли відображення в лівому кейнсіанстві, неоліберальній моделі соціального ринкового господарства, окремих течіях інституціоналізму, різноманітних соціал-реформістських теоріях. Також у теоріях постіндустріального суспільства, культуроцентричних концепціях модернізації та постмодернізму, етичних і національно-орієнтованих концепціях набули поширення ідеї "надекономічної" складової і її інтеграції в економічну систему. Усі ці темі, моделі, ідейні напрями розширюють у модерні часи дослідницьку базу трансформації економічної системи.

Отже, процес структурних змін привертав увагу економістів протягом тривалого часу. Ця тема досліджень є актуальною і сьогодні. Так, ще

в 40-х рр. ХХ ст. Д. Кларк [88] пропонував традиційний розподіл національної економіки на три сектори: сільське господарство, виробництво та послуги. Тоді ж І. Фішер, а трохи пізніше – всередині 50-х рр. ХХ ст. Ю. Вольф і Ж. Фурастьє зробили значний внесок у пояснення секторного підрозділу національної економіки та його змін [85]. Уже в нинішньому столітті, в 2008 р., А. Крюгер і Х. С. Руєрте підсумовували теоретичні аспекти структурних змін національних економік. Так, основний аспект гіпотези з трьома секторами, запропонований Ж. Фурастьє, І. Фішером і Д. Кларком, полягає в тому, що під час процесу економічного розвитку відбувається зміна зайнятості від сільського господарства до виробництва та надалі – до послуг.

Значний внесок у дослідження в області економічного зростання та інтерпретації процесу структурних змін зробив С. Кузнець у 1973 р. Він вивів співвідношення між збільшенням рівня ВВП на душу населення та зрушенням у структурі споживання. Видатний економіст заявляв, що серед інших факторів технологічний прогрес є основним джерелом економічного зростання і структурних змін [88]. Крім того, існують певні докази того, що сукупне економічне зростання викликає структурні зміни, а також навпаки [84]. Усе це вказує на необхідність структурних змін для запланованого розвитку національної економіки.

Підвищення значущості третинного сектору, особливо економіки знань, сьогодні є переважаючим фактором структурних змін у більшості країн [100]. Крім того, широко відомо, що виробництво сприяє як національному, так і регіональному розвитку. Тому очевидним є необхідність переіндустріалізації на національному та регіональному рівнях. Так, А. Вельфлі вказує, що послуги та виробництво взаємодіють таким чином, що це може бути вигідним для всіх галузей.

Разом з тим багато аспектів структурної трансформації економічних систем залишаються недостатньо дослідженими. Багаторічна практика розвитку постсоціалістичних країн є солідною емпіричною базою для більш глибокого теоретичного опрацювання проблем трансформації економічних систем і формулювання пропозицій щодо її подальшого втілення.

Ретельного вивчення структурної трансформацій національних систем вимагають такі вагомі фактори:

- 1) значне прискорення і ускладнення світових економічних процесів; посилення міжсистемних інтеграцій. Вони інтенсифікують трансформаційні зміни, які відбуваються в економічних системах;

2) сьогодні ще не до кінця розкритий процес структурної трансформації економічних систем з урахуванням його складності та невизначеності майбутніх етапів розвитку;

3) існує необхідність осмислення наукових поглядів на аспекти загального та специфічного в трансформації економічних систем;

4) урахування спільних сучасних тенденцій, глобалізаційних процесів, явищ, обумовлених занепадом індустріальної епохи розвитку і переходом до постіндустріального суспільства;

5) під час розгляду трансформації економічних систем не завжди приділяється належна увага взаємозв'язку та взаємодоповненню процесів формування економічних відносин і розвитку інститутів;

6) мало хто з вчених ураховує інституційні, соціокультурні, постіндустріальні характеристики; сформовані моделі трансформації економіки надмірно економізовані;

7) слабо розроблене питання адаптації тенденцій економічного розвитку високорозвинених країн до національних, соціокультурних умов постсоціалістичних держав, які переживають системну трансформацію;

8) з точки зору результату та розподілу зайнятості секторальна структура є додатковим фактором, який впливає на розвиток регіонів. Однак дослідники визнають, що структурні зміни для багатших регіонів сприяють зниженню темпів розвитку, тоді як структурні зміни для відносно бідних регіонів, які відстають від середнього темпу зростання, може сприяти прискоренню темпів їх розвитку, наближаючи до середнього.

У країнах з трансформаційною економікою структура національної економіки вимагає внесення суттєвих змін і переходу до ринкової економіки. Отже, регіональна спеціалізація і концентрація певних типів економічної активності в конкретних регіонах країни пов'язують ці регіони, сприяючи як розвитку кожного регіону, так і зв'язків між ними, що приводить до зростання національної економіки.

Слід сказати, що широкоживаними є принципи дослідження трансформації економічних систем – таких, як: методологічний індивідуалізм; лібералізм; холізм; поєднання еволюційного та інституційного підходів до аналізу досліджуваного об'єкта.

Найбільш адекватним здається використання системного підходу до дослідження трансформації економічних систем у контексті теорії

економічного розвитку Й. Шумпетера [87]. Цей підхід відрізняється низкою загальних переваг, а саме:

він передбачає розгляд об'єкта трансформації як системного утворення, а не як інтегрування або навіть сума простої сукупності різних елементів, позбавлених єдності у функціональності;

системний підхід дозволяє уникнути статичності в дослідженні трансформації економічних систем, однобічності її трактування;

передбачає визначеність у формуванні напрямів трансформації економічних систем, формує критерії класифікації трансформаційних процесів у напрямі становлення цілісності системи.

Отже, системний підхід дозволяє розкрити найбільш глибокий, загально-системо-утворювальний зв'язок, що реалізує якість цілісності системи стосовно її факторів-елементів. Головним є те, яке його призначення в системі, тобто його здатність до відносно самостійного здійснення певної функції. З функціональною характеристикою фактора-елемента пов'язане уявлення про його активність, джерело якої укладено водночас у ньому та поза ним, у структурі системи.

У цілому, якщо поглянути на питання структурної трансформації економічних систем зі шумпетерівської позиції, відповідно до принципу розвитку, то трансформацію неправомірно розглядати як безперервні економічні зміни, супроводжувані економічним зростанням. Трансформаційні процеси не виключають перерв у вигляді економічних криз, які містять в собі силу "творчого руйнування". Циклічні коливання постійно супроводжують капіталістичний розвиток. У цих переboях – досить потужних спадах і ще більш потужних підйомах – закладений головний механізм економічного зростання. Розвиток виступає одночасно як іманентна властивість системних змін і як показник якості останніх, будучи системоутворювальним ядром. Ідея Й. Шумпетера полягає в тому, що джерелом економічного розвитку є інновації, які постійно виникають і на кожному новому етапі дозволяють отримувати великі ефекти з наявних ресурсів, ринків і технологій.

Реалізація шумпетерівської гіпотези у розгляді трансформації економічної системи дає можливість пояснити, яким чином відбуваються нескінченні зміни в системі та її розвиток, і зазначити обмеженість, неадекватність неокласичного підходу до дослідження трансформаційних процесів. У неокласичній моделі підхід реалізується у вигляді постулату раціонально діючого індивіда. Такий індивід ототожнюється безпосередньо з елементом, який сам абсолютно байдужий до системи, не містить

системної якості, що від початку інтегрує його в цілісність. У сучасній економіці, що має суспільний характер і поєднує конкурентну та кооперативну культуру, все більшого значення набувають відносини співпраці як фундаментальної характеристики господарської діяльності. Ці відносини вимагають системно-теоретичного відображення.

Визначальним критерієм реалізації такого підходу слугує відображення системних умов існування суспільного інтересу як економічної реальності, що має основоположне значення для господарського життя та для визначення структури трансформації економічної системи. Положення про індивідуальний, приватний інтерес як рушійної сили трансформації є в кращому випадку придатним для конкурентно-індивідуальної економіки. Для великого виробництва, якому притаманні суспільний характер і націленість на розвиток фірми (корпорації) та в кінцевому рахунку – на інтереси суспільства в цілому, працює ціла система інститутів, що підтримують громадський інтерес. Основою співпраці виступає спільна праця, а також усвідомлення та добровільне підпорядкування інтересів усіх владних структур і соціальних суб'єктів здійснення спільної справи, реалізації спільних інтересів. Відносини співпраці формуються не тільки на загальнонаціональному рівні, а і на рівні організації, домогосподарства, а також у внутрішньоорганізаційних відносинах. Недостатня увага до цієї проблеми породжує небезпеку теоретичної невідповідності до практичної трансформації економічної системи під впливом неринкових факторів і колективних дій.

З розвитком і підвищенням рівня зрілості економічної системи збільшується різноманіття факторів впливу на її трансформацію. Тільки системний підхід у контексті теорії економічного розвитку, на думку авторів, дає можливість врахувати та теоретично відобразити все різноманіття факторів, що впливають на численні трансформаційні процеси.

Вчені звично виділяють ендогенні й екзогенні фактори. До перших з них відносять безпосередньо складові трансформованого об'єкта. Це, перш за все збільшує інтенсивність і викликає зростання міжнародної взаємозалежності організаційно-технологічних факторів розвитку системи. Екзогенні фактори, а саме: прискорення науково-технічного прогресу, зростання значущості інноваційності економіки тощо – дедалі потужніше впливають на трансформацію економічної системи, прискорюючи її здійснення та визначаючи широту охоплення та глибину проникнення трансформаційних процесів.

На трансформацію також активно впливає характер поєднання ринкових і неринкових відносин, дієвість механізму координації грошово-цінових і безпосередньо громадських економічних зв'язків. Усе більшого значення набуває взаємодія та взаємодоповнення ринкових і неринкових процесів, що домінують у виробничих відносинах. Невід'ємними органічними факторами, що зумовлюють зміни в системі економічних відносин та напрями трансформації, виступають процеси інституціоналізації та соціалізації економіки, що безперервно розвиваються. Вони ґрунтуються на колективних діях і економічному співробітництві, надають трансформації стійкий характер, підвищують її соціальну зрілість. З розвитком глобальної економіки зростає ступінь впливу глобалізаційних імперативів на трансформацію національних економічних систем і відбувається перетворення глобальних викликів на ендогенні фактори розвитку.

Трансформацію розглядають як спосіб розвитку економічної системи. Функціонально розвиток, пов'язаний зі збереженням відносно стабільного стану, в міру накопичення змін переходить у трансформаційний розвиток. Цей напрям включає етап кількісно-якісних змін системи зі збереженням її стійкості й етап переродження системи (власне трансформації), пов'язаний з якісними змінами, з порушенням стійкості, який може завершитися або затвердженням нової системи, або її розпадом.

Трансформація передбачає зміну компонентів, параметрів, пропорцій, зв'язків економічної системи, які, накопичуючись, обумовлюють перехід її в новий якісний стан. Трансформація – це не просто саморозкриття системи, актуалізація закладених у неї потенцій, зміна станів, форм функціонування. Завдяки трансформації система виходить на інший рівень функціонування, раніше недоступний і неможливий для неї, змінюючи свою організацію. Трансформація – це об'єктивно-суб'єктивний процес. З одного боку, цей процес відбувається відповідно до об'єктивних законів, а з іншого – він ініційований і регульований суб'єктами з метою його прискорення та надання йому певної спрямованості.

Виділяють такі шляхи трансформації, як: еволюційний, реформаційний (модернізаційний), революційний.

Еволюційна трансформація – безперервний процес саморозвитку, джерело якого знаходиться в самій системі. Така трансформація охоплює всю систему, передбачаючи поступове становлення системної

цілісності на основі роботи об'єктивно виниклих суперечностей. Це поступовий, плавний процес, який не зазначає різких стрибків, ідучи шляхом дії економічних сил.

Реформаційна (модернізаційна) трансформація здійснюється "зверху" за допомогою реформ і потребує перетворення значної частини параметрів системи. У рамках цього виду трансформації національної економічної системи зберігаються її базові властивості (з ініціативи реформаторських сил). У ході реформи економічних систем відбувається лише коригування окремих їх елементів з метою поліпшення ефективності старої системи без зміни її основ. Отже, реформу можна розглядати як прихований етап трансформації. Маючи різний ступінь глибини, реформи створюють умови для подальшого якісного переродження системи. Саме тому має сенс говорити про реформаційну трансформацію, яка, вписуючись в логіку еволюційних процесів, істотно прискорює їх.

Революційна трансформація передбачає "зняття" старої системи та становлення нової в прискореному, революційному режимі. Революційна трансформація пов'язана з руйнуванням колишніх економічних і соціальних структур і створенням нових за активної участі політичних і владних сил.

Проблема трансформації ставить безліч питань, серед яких важливе місце належить питанню, пов'язаному з вибором напряму трансформації тієї чи іншої економічної системи. Для постсоціалістичних країн, наприклад, цей вибір пов'язаний з орієнтацією на ринкову економіку. Однак необхідно враховувати ускладнення економічного розвитку країни. Появляються безліч сфер, де ринкова мотивація обмежена або неможлива. Як наслідок, зростають обов'язки держави та вимоги до неї з боку індивіда, бізнесу, суспільства. Крім того, розвиток економіки в сучасних умовах у значній мірі стає залежним не стільки від задовільнення індивідуальних потреб, скільки від оптимального поєднання громадських та індивідуальних інтересів, що підсилює значення колективності та підвищує координаційну роль надіндивідуальних сил.

Відповідно до цього має право на існування ідея, пов'язана з тим, що сучасна економіка має ринкову основу, ринковий двигун, однак важелі впливу на нього знаходяться в руках держави. Тому на перший план висувається надіндивідуальний сукупний економічний суб'єкт, регуляторна роль якого, маючи неринковий характер, реалізується через інституційні інструменти у вигляді норм, правил поведінки та ведення бізнесу,

а також традицій, устоїв, звичаїв тощо. Людина виступає як представник певного соціального середовища та поводить себе відповідно до традицій, звичаїв і норм, прийнятих у рамках соціуму.

Для сучасних умов характерна складна комбінація регуляторних механізмів – ринкового та неринкового. А саме таких, як державного, загальнонаціонального, корпоративного, міжнародного. Неринкові механізми не зменшують значення ринкової мотивації та не виключають ролі людини в економіці. Однак тільки їх недостатньо для вирішення економічних і соціальних проблем. Стрімко зростає кількість доказів про неправомірність визначення переваг і цілей індивіда або як заданих, або як екзогенних щодо економічної системи. Це обумовлює необхідність включення в число факторів, що визначають цілі індивіда – психологічні, інституційні та соціальні.

Роль і значення неринкового механізму координації економічних зв'язків, державного регулювання економіки буде зростати у міру розвитку таких факторів: розвитку "економіки знань"; інтелектуалізації виробництва; розширення горизонтальних (мережевих) зв'язків; посилення внутрісистемної інтегрованості.

Поведінка ринкових агентів залежить не стільки від суб'єктивних переваг, закладених в основу потреби, скільки від їх приналежності до різних соціальних груп. Отже, фундаментальна ідея "економічної людини" має поступитися місцем ідеї "соціально-індивідуальної людини", яка змінює ієрархію інтересів, їх функціональну підпорядкованість. Забезпечення пріоритетності національних інтересів особливо актуальне в період трансформації економічних систем, тому що ніяка сума інтересів "економічної людини" не може сформувати громадський напрям руху. Це має бути прерогативою держави та інститутів громадянського суспільства. Напрямок трансформації економічних систем формується під впливом як об'єктивних умов і закономірностей, що детермінують результати трансформаційних процесів, так і під впливом екзистенційного вибору креативної частини учасників трансформації. У трансформаційному процесі задіяна велика кількість індивідів і груп, яким притаманні специфічні інтереси. Проте не всі вони додають однаковий внесок у здійснення трансформації.

Залежно від характеру впливу на трансформаційні процеси всіх суб'єктів можна розподілити на групи (рис. 1.3).



Рис. 1.3. Формування соціального середовища структурних трансформацій національних економічних систем

Перша група суб'єктів – ініціатори. Вона включає суб'єктів, що ініціюють трансформаційні процеси. Це правляча еліта, державні чиновники, чия діяльність пов'язана з економічною службою. Саме вони ініціюють реформаційні процеси, провадять зміни правових норм і створення нових інститутів. У ході трансформаційної діяльності правляча еліта визначає цілі, розробляє нові "правила гри", втілюючи їх у правову форму та контролюючи їх виконання. З нею можуть бути пов'язані різні "групи впливу", які намагаються змінити ситуацію, інституціональну структуру, що їх з певних причин не влаштовує. Основний інтерес таких груп – власність і влада, прагнення посісти позиції в стратегічних секторах економіки.

Другу групу суб'єктів – підприємців-новаторів складають суб'єкти, які включаються в організаційну та інноваційно-підприємницьку діяльність, використовують і закріплюють нові норми та правила. Завдяки інноваційно-підприємницькій діяльності суб'єкти даної групи реалізують можливості та коригують їх в напрямі власних інтересів, впливаючи на формування нових "правил гри". Своєю інноваційною діяльністю ці суб'єкти змінюють умови та можливості вибору засобів адаптації до умов інших економічних суб'єктів, які безпосередньо не причетні до інноваційно-підприємницької діяльності.

Третя група суб'єктів – адаптори. Вона впливає за допомогою адаптації поведінки шляхом доступного їм способу пристосування до змінюваних умов. Ці суб'єкти формують соціальне середовище, орієнтоване щодо прямої трансформації. Третя група або підтримує та прискорює здійснення трансформаційних процесів, або не бере участі, стримуючи їх проведення. Сприйняття здійснюваних трансформаційних процесів багатьма

суб'єктами, їх поведінка слугують важливою характеристикою цих процесів, багато в чому визначають хід і результативність їх проведення.

Сьогодні трансформація економік постсоціалістичних країн відбувається в умовах потужного впливу глобалізаційних процесів, що стрімко розвиваються. Це стало підставою для виділення цих процесів як самостійного глобального міжнародного суб'єкта трансформації економічних систем. На здійснення модернізації підприємцям відводиться особлива роль і покладається велика надія.

У результаті трансформаційних процесів економіки має сформуватися та набути подальшої реалізації цілий ряд нових підприємницьких інновацій – таких, як: вихід на нові ринки; освоєння нових ресурсів; упровадження нових технологій; виробництво нових товарів; використання нових методів управління.

Реалізація цих та інших ринкових зрушень вселяє впевненість в тому, що в майбутньому трансформаційні процеси в Україні повинні активізуватися. Зазначене різноманіття форм підприємницьких інновацій дає підставу зробити висновок, що економічні системи більшості постсоціалістичних країн перебувають сьогодні в стані поживлення трансформаційних процесів.

Економічну систему неправомірно розглядати поза соціальними відносинами. Соціальна складова, вбудовуючись в економічну систему, стає її невід'ємною частиною. Вільна конкуренція сприяє розвитку, якщо вона базується на усталеній системі соціальних норм. Вільна економічна поведінка реалізується в рамках широких цінностей, поділюваних суспільством. У суспільстві існує сформована система цінностей, на основі якої відбувається реплікація всіх способів економічної поведінки. І чим глибше протікає цей процес, тим активніше проявляється творча роль вільної конкуренції, тобто для конкуренції потрібен серйозний соціальний фундамент.

Соціальна складова охоплює широке коло соціальних відносин, що складаються в процесі економічного співробітництва, різноманітних форм соціальної діяльності на внутрішньокорпоративному, місцевому, регіональному та державному рівнях. Багато соціальних відносин виникають і функціонують не окремо від виробничих відносин, а разом з ними, будучи "злитими" в єдине ціле (спільна праця, умови праці, колективна продуктивна сила, взаємодопомога, обмін досвідом та інформацією, солідарність тощо).

Таким чином, змістовність трансформації економічних систем не обмежується змінами, зумовленими тільки суто економічними факторами.

На здійснення трансформаційних процесів мають певний вплив багато неекономічних факторів, включаючи морально-етичні, моральні та інші. Однак сьогодні відсутня загально визнана методологія дослідження цього впливу. Спільною рисою більшості робіт, у яких розглянуті в тій чи іншій мірі неекономічні відносини, є визнання їх зовнішніми щодо економічних відносин. Однак певний виняток допускається до соціальних відносин. Вони іноді включаються до складу економічних відносин. Отже, поняття "економічна система" замінюється поняттям "соціально-економічна система", яка передбачає не тільки взаємодію економіки та соціальних відносин, а їх злитість. Водночас не можна ігнорувати такий аспект трансформації економічних систем, як виникнення моральних суперечностей. Вони полягають у тому, що економічні відносини, які складаються в результаті трансформації, іноді не відповідають системі цінностей, нормам господарського права та принципам соціальної справедливості. Так, руйнування традиційної ієрархії моральних цінностей в ході ринкових перетворень вітчизняної економіки призвело до домінування корпоративно-колективних інтересів над інтересами суспільства та держави, викликало дегуманізацію та криміналізацію економічних відносин.

І, нарешті, в сучасних умовах трансформація національно-державної форми економіки дедалі більше перебуває під зростаючим впливом глобалізаційних процесів. Тенденції глобалізації світової економіки розширюють економічний простір національної економіки, збільшують масштаби експортної та імпоротної діяльності. З розширенням можливостей економічного розвитку, які дає глобалізація, виникають, однак, і негативні моменти, пов'язані з надмірною відкритістю національної економіки, а також її місцем у міжнародному поділі праці. На цій основі відбувається закономірне перетворення окремих глобалізаційних процесів із зовнішніх факторів впливу на трансформацію у внутрішні, зростає рівень глобалізації національної економіки.

1.3. Модернізація та оптимізація структури національної економічної системи в умовах світової інтеграції

Для реалізації наукової ідеї структурних змін національної економічної системи, а саме – її модернізації та оптимізації, здається доцільним використовувати комплекс методологічних прийомів. В економічній теорії недостатньо розроблено питання про змістовність процесу розвитку

структури економіки, а також необхідності та можливості впливати на цей процес. На основі дослідження розвитку галузевої структури економіки можна сформувати організаційний механізм розвитку структури. Це можна зробити за допомогою відтворення механізму структурних зрушень і закріплення його результатів на основі використання факторів впливу в умовах залежності національної господарської системи від тенденцій світової системи за процесів світової інтеграції.

Положення системного підходу інтерпретують національну економічну структуру як детермінанту синтетичної властивості будь-якої системи – емерджентність, яка породжує нові властивості системи.

Еволюційний підхід до аналізу структурних змін національної економіки та сформованих на цій основі зрушень дозволяє подати такі структурні зміни як об'єктивний процес розвитку, що породжує структурні зрушення як основу механізму розвитку структури економіки.

Діалектичний підхід до дослідження змістовності процесу розвитку структури економіки дозволяє характеризувати структурну кризу як форму прояву суперечностей структурного розвитку.

Положення концепцій економічної теорії: класична політекономія, кейнсіанство, інституціоналізм – визначають критерій оптимальності розвитку структури як реакції на зовнішні та внутрішні фактори, тобто ступінь впливу структури на підтримку цілісності економічної системи.

Діяльнісний підхід обґрунтовує розвиток структури як регульованого процесу.

Використання даних методологічних підходів в дослідженні даної проблематики показує, що методологія дослідження розвитку структури національної економіки заснована на таких положеннях:

визначенні галузевої структури та закономірності її існування;

використанні для дослідження механізмів розвитку структури несуперечливих результатів еволюції економічної думки та принципів системного підходу;

формуванні механізмів регулювання структури, виходячи з об'єктивності її розвитку для підтримки цілісності системи;

виявленні можливості використання факторів, що впливають на об'єктивний процес розвитку структури економічної системи.

Структура національної економіки, динаміка і якість розвитку економічної системи – взаємообумовлені процеси сучасного суспільного прогресу.

Водночас структура економіки виступає характеристикою сталості та цілісності, і тому, впливаючи на неї, можна регулювати зазначені характеристики економічної системи.

Використовуваний в економічній літературі категорійний апарат, що характеризує процес розвитку структури економіки, включає такі поняття: структурні зміни, структурне зрушення, структурна криза, структурна трансформація, структурна перебудова (табл. 1.2). Ці категорії взаємопов'язані, але їх застосування для опису процесу розвитку структури економіки різні.

Таблиця 1.2

Основні категорії характеристики розвитку структури національної економіки [за 4, с. 34–39, 17, с. 21–24]

Економічна категорія опису процесу розвитку структури національної економіки	Участь економічної категорії у процесі розвитку структури національної економіки
Структурні зміни	Кількісні або якісні зміни в компонентах галузевої структури
Структурні зрушення	Результат зміни пропорцій галузевої структури, що виникають у зв'язку з накопиченням структурних змін
Структурна трансформація	Результат закріплення структурних зрушень
Структурна криза	Результат структурної трансформації, що призводить до порушення пропорцій суспільного відтворення
Структурне реформування	Результат регульованого формування нової структури економіки, що забезпечує цілісність відтворювального процесу та незворотність структурних зрушень

Структурні зміни відбуваються безперервно, на постійній основі як реакція структури на будь-які зовнішні та внутрішні фактори. Тому в якості індикаторів, які свідчать про структурні зрушення, можуть бути використані показники, що вимірюють невідповідність пропорцій структури цілісної економічної системи.

Цілі сучасного етапу структурного реформування, які можуть бути використані в якості перевірного критерію у ході формування моделі

розвитку структури економіки з використанням названих категорій, сформульовані в нормативних документах Уряду країни.

На розвиток структури національної економіки в умовах глобалізації діють кон'юнктурні, інноваційні, інституційні та інші фактори, які суттєво впливають на економічну структуру, накопичуючи структурні зрушення в системі суспільних потреб і розподілу ресурсів. Вплив цих груп факторів можна розглядати з точки зору можливості впливати на процеси розвитку структури економіки. Домінантними в даний період економічного розвитку слід визнати екзогенні фактори глобалізації в зв'язку з істотною залежністю національної економіки від функціонування світової господарської системи та пов'язаних з цим процесів інтеграції. Отже, структурні зміни – це зміни, що відбуваються в результаті впливу названих факторів, що виражаються в кількісній і якісній зміні пропорцій структури економічної системи. Інтенсивність дії даних факторів залежить від проникнення в компоненти структури національної економіки процесів глобалізації.

Формування механізму, що дозволяє регулювати зміни галузевої структури, виходить з об'єктивності її розвитку для підтримки цілісності господарської системи та можливості використання факторів, які впливають на об'єктивний процес розвитку системи. Цей механізм заснований на відтворенні суперечності, закладеної в основу зазначеного процесу, а саме – невідповідність зміни у структурі потреб суб'єктів зміненню в розміщенні та розподілі економічних ресурсів. Така суперечність породжує нерівномірну динаміку співвідношення кількісних показників різних компонентів структури та зв'язків між ними. Змінення структури споживання викликає необхідність у нових видах виробництва, виробництво визначає структуру споживання. Водночас структура споживання відображає структуру потреб суб'єктів господарювання, що зростають у довгостроковому періоді, а структура виробництва – структуру розміщення і розподіл обмежених економічних ресурсів. Невідповідність структурних зрушень заперечує дійсні пропорції між зазначеними аспектами суперечності. Структурні зрушення, таким чином, знімають сформовані співвідношення між: структурою потреб і структурою розміщення ресурсів; структурами споживання та виробництва; а також формують нові пропорції. Потенціал структурних зрушень полягає в сприйнятливості економіки до зовнішніх і внутрішніх змін. Цей процес ініціює кардинальні зміни в системі суспільних потреб, трансформує засіб розподілу ресурсів на основі

нової системи пропорцій, яка генерує структурну стійкість, збалансованість, формує інноваційний характер розвитку національної економічної системи. Узагальнена схема процесу розвитку структури національної економіки наведена на рис. 1.4.

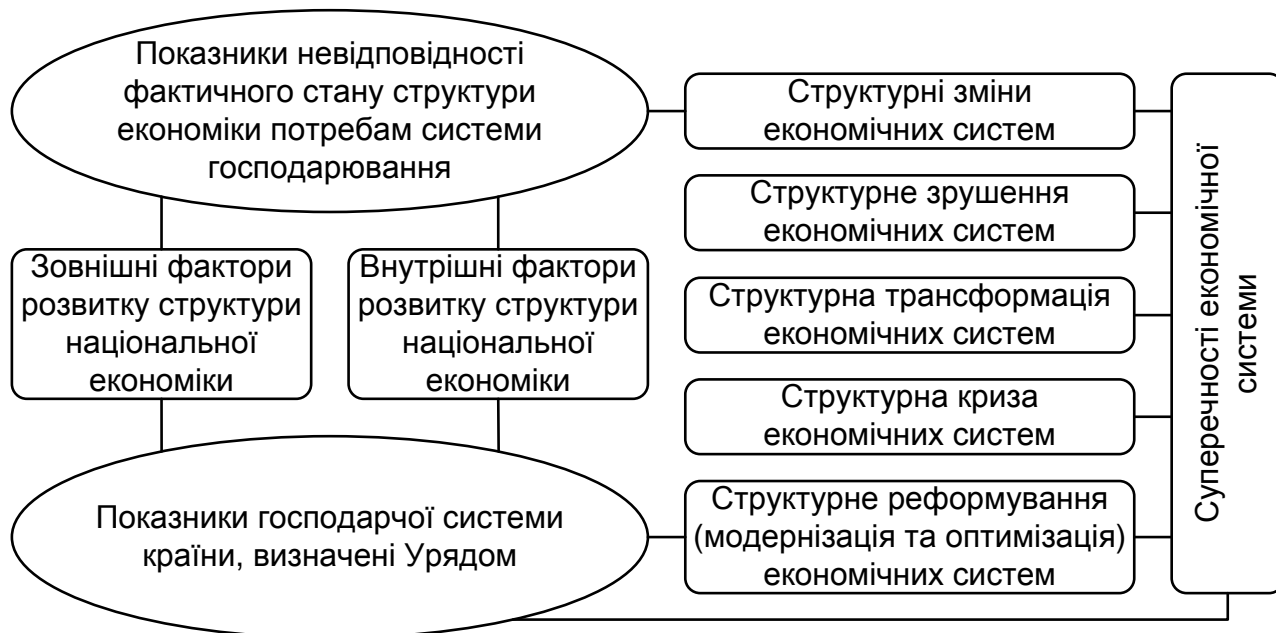


Рис. 1.4. Процес розвитку структури національної економіки

Таким чином, актуальні структурні реформування національної економіки є результатом значущих структурних змін, зрушень, трансформації, кризи, які відбуваються в національній структурі економіки та пов'язані з об'єктивним процесом розвитку науки, техніки і технології, викликаним економічною кризою та під впливом поширення світових глобалізаційних процесів.

Усе більш активним стає вплив світової господарської системи як мегасистеми відносно до вітчизняної економіки на структурні зміни в національній економіці. Економіка України у зв'язку з особливостями своєї галузевої структури виявилася доволі чутливою до коливань світової господарської системи. Так, відомо, що під впливом світової економічної кризи Україна відчула глибокий економічний спад річного ВВП. У табл. 1.3 подано дані щодо ВВП України в національній валюті, доларах США, за паритетом купівельної спроможності, а також рівень ВВП у відсотках до попереднього року [105].

ВВП України в динаміці за 2008 – 2017 рр.

Роки	ВВП, млрд. грн	ВВП, млрд. дол. США	ВВП ПКС, млрд. дол. США	Рівень ВВП до попереднього року, %
2008	948,056	180,116	405,232	102,3
2009	913,345	117,227	346,506	85,2
2010	1 082,569	136,417	351,656	104,2
2011	1 302,079	163,423	378,532	105,2
2012	1 408,889	176,235	386,425	100,2
2013	1 451,876	177,834	392,619	101,9
2014	1 566,728	130,908	371,812	93,0
2015	1 979,458	90,524	341,489	90,0
2016	2 261,886	93,812	352,339	101,5
2017	2 908,233	109,321	368,784	102,5

За роки ринкових трансформацій у вітчизняній економіці відбулися непоправні руйнування науково-технічного потенціалу. Рівень інноваційної активності підприємств значно поступається показникам країн – лідерів у цій сфері. Сприйнятливість бізнесу до інновацій технологічного характеру залишається низькою. Так, у 2017 р. частка виконавців НДР (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) в загальній кількості зайнятого населення становила 0,58 % (у тому числі дослідників – 0,37 %), що набагато нижче значень, характерних для країн Європи. За даними Євростату, у 2015 р. найвищою ця частка була у Фінляндії (3,21 і 2,35 %), Австрії (3,10 і 1,92 %) і Швеції (2,97 і 2,33 %); найнижчою – у Румунії (0,53 і 0,33 %), Кіпрі (0,83 і 0,61 %), Польщі (1,0 і 0,75 %) та Болгарії (1,0 і 0,65 %) [105].

Низькі показники інноваційної активності вітчизняних підприємств, на жаль, ідуть врозрід з тим, що натеper серед структурної модернізації та оптимізації національної економічної системи важливу роль відіграють інноваційна економіка й економіка "знань". Відомо, що в багатьох довгострокових програмних документах урядів багатьох країн (у тому числі в Україні), є завдання структурної модернізації національної економічної системи на основі всебічного заохочення та стимулювання інноваційної діяльності, формування інноваційної економіки, економіки "знань".

Вирішення проблем теорії і практики трансформації соціально-економічної системи України, як і інших країн постсоціалістичного простору, мають свою особливу національну специфіку, відмінну від інших країн світу.

Механізм трансформації економічних систем не можна розкрити без розглядання взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин. Кожен з аспектів цього взаємозв'язку існує завдяки опосередкуванню своєї протилежності в рамках єдиного цілого. Водночас необхідно мати на увазі, що прямо та безпосередньо виступають аспектами виробничих відносин такі продуктивні сили, як: розподіл праці, кооперація, спеціалізація, концентрація і організація виробництва, колективна продуктивна сила праці тощо.

Своєю техніко-виробничої або організаційно-виробничої сферою виробничі відносини включаються в структуру продуктивних сил суспільства. У переході одна в одну, в їх взаємозв'язку та взаємовизначенні полягають рушійні сили трансформації як способу розвитку економічної системи.

У реальності економічні відносини опосередковуються організаційно-виробничими та технологічними процесами. Якщо проаналізувати досвід ринкових перетворень економік постсоціалістичних країн за останні двадцять років, а особливо уважно розглянути соціально-економічні та інституційні зміни в них, то наочним стає те, що ці зміни не завжди обумовлювалися і підкріплювалися відповідними змінами техніко-виробничих структур. Можна припустити, що така невідповідність стала однією з причин стримування процесу формування цілісної національної економіки хоча б в одній з трансформованих держав. Саме стійкості, безпеки та справедливості бракувало в таких країнах під час трансформування національної економіки.

Поряд з виділенням в економічній системі техніко-виробничих відносин і визначення їх ролі в здійсненні трансформаційних процесів набуває не менш важливого значення самостійний розгляд інших складових національної економічної системи. Такі складові сукупно утворюють синергетичний ефект у суспільно-виробничих або соціально-економічних відносинах, що відрізняються від техніко-виробничих відносин владно-управлінською роллю та формами власності. У складі суспільно-виробничих, або соціально-економічних відносин містяться дві групи відносин – ринкові відносини та співпраця. Ринкові відносини – перша складова,

яка формується з товарно-грошових відносин, що координуються за допомогою основних ринкових факторів, а саме: цінових, взаємодії попиту та пропозиції, конкуренції.

Це частина відносин економічної системи, що саморозвивається та виконує відому економістам роль "невидимої руки". Але сучасна економіка – не тільки складна сукупність товаровиробників, що взаємодіють між собою в процесі товарного обміну результатами виробництва. Це система безпосереднього співробітництва суб'єктів економіки. Таким чином, утворюється друга група відносин – співпраця. Співпраця передбачає об'єднану триєдину взаємодію:

сукупного працівника та влади;

сукупного працівника та суспільства;

влади та суспільства, яка виражається через колективну продуктивну силу сукупної колективної праці.

Відносини співпраці є невід'ємною складовою економічної системи. Вони характерні як для мікро-, так і для макрорівня.

Специфічною формою вираження спільної праці є обмін живою діяльністю його учасників. У процесі цього обміну економічна поведінка окремих індивідів зрощується, а надалі реалізується через властивості сукупного працівника. Синергетичний ефект досягається в процесі створення колективної, суспільної продуктивної сили, яка якісно та кількісно відрізняється від простої суми індивідуальних робочих сил.

Для відносин співпраці є характерним специфічний механізм їх координації, який істотно відрізняється від ринкового механізму координації економічних зв'язків. Механізм ієрархії передбачає встановлення сформованих відносин – таких, як:

ієрархія;

узгодження та підпорядкування;

обмін знаннями, вміннями, досвідом, інформацією;

ухвалення попереджувальних рішень в порівнянні з конкретними економічними процесами.

Структура об'єкта трансформації – національна економічна система – залишилася б незавершеною без включення в неї інститутів. Ця проблема вже тривалий час є дискусійною.

Автор поділяє позицію економістів, які розглядають інститути як ендогенні складові економічної системи. Інститути – не тільки сукупність правил, стійких норм, механізмів контролю тощо, які упоряд-

ковують взаємодію між суб'єктами. Інститути національної економіки – це і функціонально-організаційні форми колективної економічної діяльності. Опосередковуючи процеси здійснення економічних відносин і самоорганізації економічних систем, інститути впорядковують функціонування економічної системи, своєю сукупністю формуючи її внутрішній устрій.

Сьогодні раціональна поведінка переросла індивідуальний рівень прийняття рішень і потребує врахування дій інших учасників спільної діяльності. У формуванні економічного механізму координації беруть участь такі інститути, як ринок, корпорації, держава, різні асоційовані структури, міжнародні організації та інші форми інститутів.

Економічна діяльність здійснюється в певному інституціональному середовищі. Інституційні норми, правила, механізми та структури орієнтовані на збалансовану взаємодію таких принципів:

субсидіарності та комунітарності;

гармонійне поєднання індивідуальних і суспільних цінностей та інтересів.

Інститути виступають в якості своєрідної нормативної моделі, яка визначає, що саме в даному суспільстві вважається належним, заданим або очікуваним. Вони покликані приводити різноманітні потенційні можливості людської діяльності в узгоджену систему. Маючи кооперативне походження, інститути створюють механізми координації в неринковому просторі. Інституційні норми зобов'язані своїм походженням співпраці, а не конкуренції (загальні тенденції інституціональних змін, соціально-економічний розвиток інститутів див. у розд. 3).

Історія розвитку та трансформації економік країн світу показує, що вільна конкуренція сприяє розвитку, якщо вона базується на установленій системі соціальних норм.

Отже, з ускладненням економічної системи, посиленням її інтегрованості у світові спільноти неекономічні відносини вращуються всередину системи економічних відносин. Проте таке "зрощування" охоплює не всі неекономічні відносини. Частина з них залишається поза економічною системою, екзогенно впливаючи на неї.

Повертаючись до загального питання підрозділу, слід сказати, що в цілому світовий досвід структурної модернізації та оптимізації національної економічної системи демонструє велике розмаїття цілей і завдань, шляхів і методів, а також досягнутих результатів.

У найзагальнішому вигляді можна виділити два основних сучасних напрями структурної модернізації [76]:

модернізація відповідно до вимог економіки знань і розвиток сфери освіти, науки та інновацій;

усебічне стимулювання підприємницької діяльності, особливо інноваційного підприємництва.

Попри зовнішні відмінності, всі успішні програми структурної модернізації спиралися на заохочення інноваційної діяльності, розвиток інноваційних секторів, інноваційне підприємство.

Сьогодні Україні та її окремим регіонам потрібне проведення широкомасштабної модернізації та оптимізації економіки та її переведення на інноваційний тип розвитку. Цей процес має базуватись не на основі політики "осередкової" модернізації, а в рамках широкомасштабної модернізації, з залученням усіх сфер та ієрархічних рівнів національного господарства. Водночас за певних умов на перших етапах модернізації можлива та доцільна державна підтримка окремих ключових напрямів розвитку в рамках формування "критичних технологій".

Як показав досвід зарубіжних програм модернізації, концентрація зусиль на окремих програмах і напрямах розвитку може бути ефективною, якщо вони відібрані на основі ретельної і всебічної експертизи проектів, які претендують на державну підтримку. Також для підвищення ймовірності успіху здійснення великих інноваційно-інвестиційних проектів доцільно впровадження механізму інтегрального міжбанківського кредитування [2]. Розробляючи програму структурної модернізації економіки, необхідно враховувати стан і рівень розвитку сформованого до початку процесу модернізації технологічного базису економіки, структуру економіки, наявність в ній диспропорцій, їх характер, глибину та причини виникнення.

Аналіз доводить, що сучасна вітчизняна економіка характеризується цілим комплексом негативних явищ, велика частина яких пов'язана з особливостями попередніх етапів соціально-економічного розвитку країни, що поглибились під впливом світової фінансової кризи. Серед цих негативних явищ насамперед необхідно виділити такі:

застарілу та неадекватну сучасним світовим тенденціям розвитку структуру економіки, яка не відповідає вимогам "економіки знань";

процес хаотичних структурних зрушень, який супроводжується значними ресурсними, виробничими, кадровими, науково-технічними, фінансовими втратами;

неефективний і нераціональний перелив капіталу з галузі в галузь;
неврегульована міграція населення з відтоком з країни та її окремих регіонів висококваліфікованих кадрів;

погіршення соціально-економічного розвитку регіонів;

у структурі ВВП спостерігається стійке зниження питомої ваги реальних інвестицій і державних витрат зі зростанням частки чистого експорту та споживання населення;

обсяг ресурсів, який є в розпорядженні уряду та регіональних структур, недостатні для фінансування необхідних масштабів структурних перетворень економіки. Водночас напрями використання недержавних коштів, вкладених приватними та інституційними інвесторами в розвиток окремих підприємств і секторів економіки формують відповідні структурні зрушення, не завжди збігаються з загальнонаціональними інтересами та потребами сучасного технологічного укладу;

перспективи розвитку окремих галузей і цілих секторів господарства характеризуються високим ступенем невизначеності, що ускладнює вибір пріоритетів їх розвитку. Визначається категорична нестача необхідних приватних інвестицій, інноваційних підприємців, а також високоінтелектуальних кадрів;

структурна криза багато в чому схожа з ситуацією в європейських країнах з точки зору глобальної зміни галузевої структури економіки, обумовленої в цілому процесом формування нового технологічного укладу. Проте вона має інше коріння, пов'язані з особливостями інвестиційного процесу ще з радянського періоду. Багато років інвестиційний процес набував характеру екстенсивного нарощування великих капіталовкладень фактично без втілення в них результатів науково-технічного процесу. Це не дозволяло здійснити необхідну структурну перебудову відповідно до вже сформованих у світі тенденцій і потреб технологічних і економічних змін. У результаті в надрах економіки накопичився руйнівний потенціал, а структурна криза, що вибухнула, прийняла обвальний характер, охопивши не тільки інвестиційну сферу, а й економічну систему в цілому. Кризові явища в обробній промисловості провідних країн світу, перш за все США, що спостерігалися в середині попереднього десятиліття, а також світова фінансова криза 2008 – 2009 рр. ще більше загострили цю проблему [51]. За визнанням багатьох зарубіжних дослідників, ця криза має саме структурний характер і визначається наявністю "структурних коригувань" у центрах світової економіки [60];

неадекватна вимогам економічного розвитку інституціональна структура суспільства виявилася серйозною перешкодою позитивним структурним зрушенням в економіці. Багато прогресивних ідей, спроби перетворень зазнали невдачі саме через невідповідність усієї системи суспільних інститутів (а не тільки її окремих складових) потребам і завданням розвитку ключових галузей життєдіяльності суспільства. Саме це, на наш погляд, і гальмує у найбільшій мірі інноваційний розвиток усіх сфер і перешкоджає успіху технологічної та структурної модернізації України.

Як показують і теорія, і практика, забезпечення ефективної структурної модернізації, з одного боку, вимагає адекватних їй інституційних змін у суспільстві. З іншого – безпосередньо залежить від цих змін, оскільки будь-які реформи в суспільстві повинні базуватися і підкріплюватися відповідними інституційними реформами. На жаль, потрібно зазначити, що ось уже два десятиліття економічні, політичні та правові реформи, що проводяться в Україні, мають в основному стихійний характер, часто не пов'язані між собою, не враховують результати одночасно проведених програм і заходів. Отже, вони не сприяють ні створенню необхідних умов для стійкого економічного розвитку, ні умов переходу до інноваційного типу економіки. Більше того, стихійні реформи призвели до серйозних диспропорцій в структурі економіки та суспільства, до деформацій політичних і економічних відносин, до появи інституційних пасток і посилення інституційної дихотомії у вітчизняній економіці. Саме відсутність в бізнесі та суспільстві сприйнятливості до інновацій, правил і норм поведінки, які відповідають інноваційному мисленню, гальмує реалізацію інноваційної складової вітчизняних програм економічної і технологічної модернізації. У цих умовах політика держави у сфері структурних перетворень в Україні повинна бути спрямована на усунення структурних дисбалансів і підвищення стійкості структури економіки до різного роду криз (як внутрішніх, так і зовнішніх). Цей процес має відбуватись на основі активізації та широкого розвитку інноваційної діяльності з метою вирівнювання умов виробництва в різних секторах економіки й умов життя в різних регіонах країни.

Для цього необхідно задіяти такі інструменти державної політики, які забезпечують ефективну взаємодію учасників та інститутів інноваційної системи всіх суб'єктів господарювання. Важливу роль відіграють також індивідуальні здібності та мотивація до інновацій. Ефективна політика

структурної модернізації повинна включати посилення впливу основних складових секторальної структури економіки, пов'язаних із здійсненням інновацій, а саме таких, як інноваційний і науковий сектори. Для формування позитивних структурних зрушень держава повинна забезпечити створення і зміцнення інноваційних технологічних можливостей в довгостроковій перспективі через ефективну підтримку фундаментальних досліджень. У зарубіжній теорії і практиці така політика модернізації отримала назву "структурно-інноваційної теорії".

Застосування структурно-інноваційної політики в умовах кризи передбачає певні особливості. Зокрема, з точки зору формування позитивних структурних перетворень в її рамках виділяється два етапи [51]. На першому етапі зазвичай здійснюються заходи щодо подолання економічної кризи та спаду виробництва з метою збереження технічного потенціалу (шляхом підтримки певних сфер економіки, окремих секторів або регіонів). У цей період в якості пріоритетних сфер державної підтримки виділяють галузі, що виробляють життєво важливу продукцію (паливо, продовольство, медикаменти тощо), а також соціальну сферу (житлове будівництво, охорону здоров'я та ін.). На другому етапі досягаються стабілізація і поступове економічне зростання. Відбувається створення довготривалих стимулів розвитку, формування пільгових умов господарювання для найбільш перспективних галузей і виробництв. Структурні зміни повинні спрямовуватись на збільшення випуску високотехнологічної, наукоємної продукції зі зниженням питомої ваги сировинних галузей, матеріаломістких і екологічно шкідливих виробництв.

Однак необхідні структурні зрушення неможливі без створення адекватної сучасним потребам інституціонального середовища ведення бізнесу, створення умов для його розвитку, більш активного впровадження інновацій тощо. Крім того, аналіз зарубіжного досвіду економічної і політичної модернізації показує, що жодна успішна структурна реформа не обійшлася без попереднього глибокого аналізу законодавчої бази та її чіткого, грамотного змінення відповідно до напрямів і цілей структурних реформ [84].

Таким чином, законодавчо підтримана та відрегульована інноваційна діяльність повинна стати основою структурної модернізації економіки України та інших країн постсоціалістичного простору.

1.4. Прогностичні засади розвитку національної економічної системи країн з трансформаційною економікою як частиною світового господарства за концепцією сталого розвитку

Серед численних теорій і моделей трансформації систем, що конкурують між собою сьогодні, в якості базових моделей подальшого економічного розвитку окремих країн і світу в цілому превалюють та практично використовуються неоліберальна та неоінституційна моделі в контексті загальноцивілізаційного підходу.

Починаючи з середини ХХ ст. в свідомості людей закріплювався певний стереотип економічного мислення. У роботах соціологів, економістів, філософів посилено доводилась думка про входження світу в принципово нову епоху прогресу людства – технотронне суспільство, універсальну цивілізацію з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Розвиток "відсталих" національних соціально-економічних систем пов'язують зі свідомим формуванням єдиної світової системи. Отже, теоретичною основою перетворень соціально-економічних систем світової господарчої системи визнана неоліберальна модель.

Неоліберальна модель розвитку економічних систем активно пропагується вченими світу. Її наполеглива популяризація економістами неокласичної школи в засобах масової інформації будується на успішній економічній практиці розвинених країн та ідеалізації західного способу життя. Економічні та соціальні досягнення розвинених держав надали значний психологічний вплив на населення країн з більш низьким рівнем життя. Оцінювання цього факту є не тільки інформаційним. Не слід забувати і про фінансовий капітал розвинених країн, і їх політичний тиск на країни з трансформаційною економікою.

Так, на базі абстрактної теоретичної моделі конкурентного ринку були створені науково-популярні ствердження про винятковість неоліберальної моделі. Панувала думка, що тільки ця модель повинна використовуватися країнами постсоціалістичної формації. Основою цих міркувань стало таке [91]:

ринкова система є незмінною позаісторичною конструкцією, що має однакові передумови та результати функціонування в усі епохи для всіх країн і народів;

зразком цієї системи є розвинені країни;

країни з розвинутою економікою нададуть теоретичну та практичну допомогу країнам з трансформаційною економікою, країнам, що розвиваються, та країнам третього світу;

розвиток світової економіки як єдиної глобальної системи є об'єктивним процесом і позитивним явищем, однаково вигідним для всіх країн світу.

Таким чином, неоліберальна модель розвитку економічних систем набула форми непохитного догмату. Сформувалося уявлення про її безальтернативність для перспективного розвитку світової економіки.

Однак положення, закладені в основу цих уявлень, можуть бути оскаржені [60]. Суперечки стосовно винятковості неоліберальної моделі, її унікальності для втілення всіма країнами світу, а особливо країнами з трансформаційною економікою базуються на такому:

поняття "ринок", з одного боку, – абстрактне поняття, яке лише в загальних рисах відображає реальні та складні відносини в суспільстві. З іншого – воно є дуже конкретним, якщо брати його в сучасному тлумаченні. Відомо, що ринок в якості суб'єктів економічних відносин пропонує ідеального економічного суб'єкта – "людини економічної". Це особа, якій притаманне раціональне мислення і яка береться до дії завжди з міркувань економічної вигоди, що і є для неї єдиним критерієм. Сучасний господарюючий індивід, який займається бізнесом, таким дійсно є. Але не доведено, що ця особливість є обов'язковою для розвитку соціально-економічних і національних економічних систем;

спростування твердження про ринок як про незмінну позаісторичну конструкцію, з однаковими передумовами та результатами функціонування в усіх країнах, стосується не тільки історичних епох. Це скоріше різні економічні системи одного історичного періоду, оскільки відмінність є не просто якісною, вона сутнісна. Ринок є деяким системним утворенням всередині економічної системи. Загальновідомо, що ринок видозмінює позаринкові відносини, але правильно і зворотне. Ця взаємозалежність не обов'язково повинна мати єдину тенденцію посилення ринкового характеру системних відносин. Ринок не є чимось незмінним, загально-або односпрямованим. Він змінюється для всіх країн з ринковою системою господарювання. Ринок різний в різних національних економічних системах, як відмінна його роль у них: суто раціональні ринкові відносини завжди виступають у конкретних національних формах і мають здебільшого нераціональний характер.

Тому ефективність економічної системи слід розглядати як результативну двох її складових – ринкової і неринкової (не обов'язково односпрямованих). Ця результативна істотно залежить від дії неринкової складової. До оцінювання ефективності ринкової системи можна підходити з економічними критеріями. Проте оцінювання ефективності економічної (господарської) системи треба проводити не тільки в економічному аспекті цих відносин. Це необхідно робити з позиції соціального, екологічного, морального, духовного та інших аспектів, оскільки заради окремої людини, соціуму економіка живе та працює.

У руслі глобальних тенденцій відбуваються зміни в національних економічних системах, що відрізняються, проте, власними траєкторіями. Так, масштабні трансформації охопили постсоціалістичні країни. У результаті їх здійснення відбулася різка зміна траєкторії розвитку економічних відносин, що супроводжується:

величезними соціальними витратами, зумовленими недостатністю уваги до стану економічних відносин і особливостям їх попереднього розвитку;

деформаціями інституту приватної власності, невиправданим відчуженням об'єктів власності від основної маси населення, надмірним збагаченням його нечисленного прошарку, невідповідністю сформованих інститутів реальним економічним відносинам.

Реформаційний шлях розвитку національних економічних систем країн з трансформаційною економікою обумовлений розумінням того, що з можливих стратегій розвитку – стратегії "рантьє" (інерційний шлях, пов'язаний із сировинною орієнтацією розвитку), мобілізаційної ("наздоганяючої") і реформаційної стратегії на інноваційній основі – саме реформування на основі модернізації та оптимізації національної економічної системи є найбільш прийнятною в умовах, що склалися.

Так, якщо з метою розвитку національної економічної системи обрати модель інерційного руху, то вона законсервує узвичайнену економічну структуру з усіма її недоліками. Це вкрай згубно позначиться на господарстві держави. Мобілізаційна стратегія теж є важкореалізованою, тому що країни вже пройшли фазу індустріалізації, урбанізації, нехай і не дуже успішно, але ресурс уже вичерпано. Крім того, відсутні можливості подолати обмеження щодо трудових ресурсів, а також необхідно уникати високих соціальних витрат, які можуть виникнути у ході реалізації даної стратегії.

Таким чином, модель реформування залишається як єдина з можливих. Однак реформування на основі модернізації та оптимізації національної економічної системи не повинна зводитися тільки до перетворень в економіці. Вона має охоплювати взаємопов'язані з нею соціальну, культурну, політичну й екологічну сфери суспільства країн з трансформаційною економікою тощо.

Слід зауважити, що шляхи реформування національних економічних систем країн з трансформаційною економікою мають визначатись відповідно до так званої дії подвійного натиску, яка ще не втратила своєї актуальності. З одного боку, необхідно у повній мірі запустити ринковий механізм господарювання, оскільки державне регулювання внаслідок неадекватного проведення попередніх реформ виявилось деформованим і неефективним. Перехід до сучасної ринкової системи має базуватися на фундаменті, що створює тріаду – інституційна реформа, конкуренція як рушійна сила ринкового механізму, державне регулювання. З іншого – необхідно забезпечити перехід на високоіндустріальний ступінь економічного розвитку, підготувавши умови для переходу до постіндустріальної економіки шляхом модернізації виробничо-технологічної бази на інноваційній основі та розвитку постіндустріальних секторів. Водночас для ресурсно-залежних економік важливим є вирішення проблеми реіндустріалізації, тому що, не завершивши індустріалізацію саме на інноваційній основі, неможливо перейти на постіндустріальну стадію розвитку.

Здійснення індустріалізації в країнах з трансформаційною економікою пов'язане з декількома обставинами.

По-перше, необхідно компенсувати величезні втрати, понесені в роки "перебудови" і особливо реформ 1990-х рр., які призвели до важкого процесу трансформації кризи, найсильнішого спаду виробництва, руйнування безлічі підприємств, занепаду ряду галузей промисловості та сільського господарства. По-друге, потрібно заповнити той вакуум в інноваційному процесі, який утворився за останні роки. Для цього орієнтирами повинні слугувати новітні результати, отримані світовою наукою і технікою за минулі роки. По-третє, необхідно враховувати той факт, що практично в усіх країнах пострадянського простору ще не вичерпані резерви розвитку техніки та технологій машинного виробництва, яке до кінця не вирішило проблему витіснення примітивної і важкої ручної праці, особливо в сільському господарстві. Сучасна науково-технічна революція ще

не завершена; вона триває в рамках індустріального розвитку, хоча пост-індустріальні виклики вже активно себе проявляють і їх не можна ігнорувати. Проте спроби освоєння постіндустріальних технологій не повинні здійснюватися на шкоду вирішенню проблем індустріалізації, оскільки прагнення випередити, не маючи відповідної матеріально-технічної бази, підготовлених кадрів, наукових напрацювань, відволікає ресурси, не вирішуючи важливих завдань поточного етапу. Тобто на поточному етапі розвитку реформування національної економічної системи не можна пов'язувати зі створенням абсолютно нових знань і інновацій. Вони вимагають величезних фінансових ресурсів і тривалих творчих зусиль, які не будуть інтегровані в застарілу матеріально-технічну базу та "підуть" на Захід. Необхідно орієнтуватися на широке використання наявних знань та світових досягнень науки та техніки, запозичення прогресивних західних технологій. У модернізаційній політиці держава повинна адекватно відповідати стадії модернізації, своєчасно змінюючи її у процесі переходу з однієї стадії на іншу.

Реалізація концепції реформування на інноваційній основі має здійснюватися в соціальному контексті. Держава повинна підтримувати не підприємства, а проекти в модернізаційні галузі та "нову" економіку, не менеджерів або акціонерів, а працівників, творчі наукові колективи. Повинні бути створені відповідні стимули й умови для інноваційної діяльності, в т.ч. на основі негрошових форм мотивації праці, гнучкої організації робочого часу, забезпечення свободи творчості. Саме свобода творчості, що сприяє пошуку неординарних рішень, і є основним джерелом конкурентних переваг на інноваційній основі.

Модель реформування, що базується на теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, на передній план висуває фігуру підприємця. Підприємництво – це теж творчість, але орієнтована на вигоду. Підприємець – природний і головний споживач інновацій. Відповідно, чим більше розвинене підприємництво, чим активніше поводяться підприємницькі структури, тим вище попит на інновації і ті інтелектуальні продукти, які використовуються у ході їх створення. Отже, якщо стоїть завдання запуску модернізаційного механізму на інноваційній основі, то насамперед необхідно створити умови для розвитку підприємництва. Проте недостатньо мати метою лише короточасну максимізацію прибутку та підприємництво, схильне лише до пошуку ренти. Держава, націлена на інноваційні перспективи, має формувати підприємництво творчості. Підприємництво

творчості – це таке, метою якого є більш далекі перспективи, воно готове витратити більше коштів на інновації. За цієї мети держава має створити такі умови, щоб підприємництво в країні було вільним від:

- чиновницького свавілля та корупції;
- домагань з боку кримінальних структур;
- обмежень у виборі особистих і корпоративних цілей і засобів.

Звісно, це потребує створення не тільки законів, які стоять на захисті інтересів підприємців. Необхідно створити відповідні інституційні умови, що забезпечують:

- верховенство закону;
- функціонування незалежного та компетентного суду;
- низькі адміністративні бар'єри та досить вільний вхід на ринок;
- захист прав власності (в т.ч. інтелектуальної);
- виконання контрактних зобов'язань тощо.

Рушійною силою підприємницької діяльності є конкуренція, яка створює стимули до оновлення самого смислу підприємництва з метою підвищення продуктивності праці, зниження витрат і отримання більш високого доходу. Важлива саме рівність умов конкуренції, тобто конкурентоспроможність господарюючих суб'єктів повинна базуватися на економічних критеріях, а не виникати в силу зв'язків і привілеїв. Конкуренція повинна підтримуватися на противагу концентрації і монополізації.

Модель реформування на інноваційній основі має передбачати формування потужного механізму, що забезпечує таке:

- створення та впровадження у виробництво власних інновацій;
- комерціалізацію результатів наукових досліджень і розробок;
- підготовку кадрів, здатних інтегруватися в світове наукове середовище й активно брати участь у міжнародному науковому обміні;
- доступність інформації від світової наукової спільноти стосовно цінних і передових наукових досліджень;
- підвищення інноваційної підприємницької активності;
- орієнтованість на результат;
- з'єднання вільних ринкових гравців з творчим потенціалом.

Ці заходи передбачають деякі інституційні перетворення. Так, необхідно: поєднувати науку й освіту, наприклад, шляхом створення дослідницьких університетів, де інтегрується пізнавальна й освітня функції науки; вирішення проблеми підвищення рівня фінансування наукових досліджень і розроблень;

оновлення матеріально-технічної бази науково-дослідних установ та університетів;

подолати відірваність науки від потреб практики.

Реформування національної економічної системи на базі інноваційних перетворень має бути всеосяжним, охоплювати всі верстви суспільства та базуватись на демократичних принципах. У зв'язку з цим виникає серйозна проблема рушійних сил такого реформування. Можливі два граничні варіанти здійснення реформування – ліберальний і авторитарний.

Ліберальне реформування передбачає широку участь суспільства. У цьому важливу роль відіграє наявний соціальний капітал, на якому базується співпраця, а саме: прийняті норми соціальної взаємодії; довіра; відповідальність; терпимість; солідарність; самі колективні дії.

В якості компонентів соціального капіталу також виділяють: громадянську ідентичність; національну гордість; патріотизм.

Ці компоненти соціального капіталу притаманні як окремій особі, так і суспільству в цілому, відіграючи важливу роль в економічному розвитку. Проте постає ще одна проблема, яку має вирішити держава, – виховання у дітей і молоді цих якостей. Не є секретом, що деякі компоненти соціального капіталу в аспекті соціальної відповідальності громадянина або колектива – як корпорації, так і суспільного утворення – за останні часи похитнулися. Проте розмір соціального капіталу та соціальна відповідальність мають бути оптимальними, добровільними та не стримувати свободу творчості, а громадські інтереси не повинні поглинати інтереси індивідуальні.

Слід сказати, що ліберальне реформування вимагає від держави та суспільства великої напруги. В умовах вкрай низького рівня довіри в суспільстві, соціального цинізму, безвідповідальності та нігілізму, тобто явно недостатнього соціального капіталу та соціальної відповідальності, ліберальне реформування не може мати успіху. Тому на перший план виступає необхідність великої та напруженої соціальної роботи.

Авторитарне реформування – це реформування, яке нав'язане зверху, не підтримуване суспільством. Цей вид реформування не є бажаним у сучасному суспільстві, але для деяких країн є вірогідність, що ця модель буде мати позитивний результат.

Негативним є випадок, коли держава вибирає реформаційну модель інституційних перетворень, яка може виявитися неефективною. У результаті сформується невдалі наслідки для держави, економіки,

суспільства, окремих громадян (наприклад: створення інститутів або окремих інституціональних блоків, які можуть в подальшому закріплюватися ефектом блокування; починають домінувати інтереси груп, які отримують доходи саме за даного інституційного устрою). Ефект блокування можливі в ситуації зрощування влади та власності, влади та бізнесу. Він дозволяє утримувати економічну систему та суспільство в цілому на неефективній траєкторії. Ситуація ускладнюється дією безлічі інших факторів, включаючи корупцію, кумівство тощо.

Отже, ліберальне реформування можна здійснити лише тоді, коли суспільство здатне активно включитися в реформаційно-модернізаційний процес.

Авторитарне реформування є неприпустимим в силу зазначених обставин.

Залишається реформування демократичне, яке передбачає активну роль держави з опорою на інститути громадянського суспільства, які, відстоюючи інтереси тих чи інших груп громадян, контролюють дії уряду. Сильне громадянське суспільство, в якому більшість громадян приймає активну позицію, становить потужну протизвагу державі й уряду, стримуючи його тиск, ставлячи заслін бюрократичному свавіллю, сприяючи здійсненню реформування.

Проблему формування сильного громадянського суспільства в значній мірі вирішує наростання середнього класу, який у більшості країн є носієм і виразником громадського інтересу. Успішність здійснення реформування національної економічної системи залежить від чіткого визначення цілей і завдань, які повинні бути вирішені.

У проведеному дослідженні (рис. 1.5) сформована концептуальна схема реформування та трансформації економічних систем постсоціалістичних країн. Цільова спрямованість реформування визначається відповідно до сформульованих раніше системних критеріїв – системна цілісність, стійкість, безпека, справедливість, відповідальність, екологічність. Найповніше цим критеріям відповідає концепція сталого розвитку, що розглядається як сукупність трьох компонентів – екологічної цілісності, економічної ефективності та справедливих умов у доступі до благ. Сталий розвиток, особливо в умовах постіндустріальних викликів, недоступний без адекватного життєзабезпечення, що визначає якість життя людини. Це, в свою чергу, забезпечує формування та розвиток середнього класу.



Рис. 1.5. Схема реформування національної економічної системи країн з трансформаційною економікою на основі концепції сталого розвитку

Цільова спрямованість зумовлює пріоритетні завдання і відповідні шляхи їх розв'язання. Основним і необхідним є поєднання ефективного ринкового механізму, можливостей державного регулювання, демократії і активності громадянського суспільства.

Реформування національної економічної системи, особливо з позиції реалізації стратегії сталого розвитку та в епоху глобалізації, неможливе без вирішення екологічних проблем. У сучасному світовому економічному просторі особливої гостроти й актуальності набувають питання міжнародної екологічної безпеки. Для державного рівня екологічні проблеми характеризуються новим виміром і глобальним значенням у контексті стратегій реалізації сталого розвитку. Така стратегія передбачає створення прогресивної моделі економічного зростання з урахуванням принципів справедливості збереження і розподілу екологічного ресурсу для безпеки розвитку сучасного та майбутнього поколінь людства.

Вирішення екологічних проблем держави з глобальною метою екологічної безпеки людства, за наявності повних суперечностей, є рушійними факторами формування нової ідеології розвитку національних економічних систем. Це має супроводжуватись системним і багатовекторним процесом інтеграції, лібералізації та демократизації міжнародних відносин. Але ступінь результативності консолідації суспільства у вирішенні екологічних проблем, збалансованості розподілу еколого-економічних благ і природних ресурсів обумовлена насамперед особливостями прояву науково-технічного прогресу в емерджентній формі. Отже, формується особливий вид інтеграції національних економічних систем, що підпорядковується технологічним законам. Кожна національна система має бути здатна у тісній співпраці світового простору нівелювати екологічні загрози з виключно високим градієнтом посилення факторів ураження населення та навколишнього середовища під час їх виникнення, акумуляції та розвитку.

Яскравими прикладами агресивного впливу технологічного прогресу на життя людей є техногенні катастрофи, що приносять не тільки багатомільярдні економічні збитки, а й формують непоправні біологічні та людські втрати [20]. Посилення екологічних проблем в останні роки сприяє зростанню випадків вірусних захворювань неепідеміологічного характеру, проте з позитивною динамікою. Витрати на боротьбу з цими захворюваннями щорічно зростають і можуть розцінюватися як упущена економічна вигода [20].

Усе це призводить до стурбованості наукової спільноти та громадськості щодо майбутнього людства, враховуючи характер екологічних загроз, які багато в чому обумовлені новими технологіями. У глобальному масштабі їх пов'язують з таким:

- використанням наноматеріалів та їх токсичністю;
- біохімічними роботами, які викликають утворення нових видів вірусів;
- посиленням експериментальних і штучних впливів на клімат, у тому числі забруднення світового океану, що стимулює розмноження фітопланктону;
- зростанням попиту на біомасу, необхідну для вироблення біопалива;
- розміщенням електростанцій у відкритому морі, що може негативно впливати на морську екосистему тощо.

Усвідомлення швидкості розвитку технологій у XXI ст. дає імпульс до трансформації стратегічних орієнтирів суспільства й утвердження

позитивної інноваційної домінанти в реалізації міжнародної екологічної безпеки в контексті основних принципів концепції сталого розвитку.

Теоретичні та практичні проблеми інновацій та екологічні аспекти їх впровадження, формування, удосконалення інноваційного розвитку держави, регіонів, областей, підприємств досліджують багато вітчизняних і світових вчених [20]. Така проблема світового масштабу дає безмежний простір для наукових та прикладних досліджень локального характеру (наприклад: етапи життєвого циклу продукції з позиції їх екологічної безпеки; розроблення еколого-економічної політики в окремих галузях; компоненти регіонів для включення їх в еколого-економічну систему). У світі даного дослідження увагу потрібно акцентувати на стійкому соціально-економічно-екологічному розвитку, проблемі взаємозв'язку та взаємозалежності економічного розвитку та загострення екологічних факторів з масштабним використанням сучасних методів аналізу (таких, як екосистемний аналіз, моделювання природних і економічних систем, застосування кластерного підходу).

У своїх роботах вчені розглядають інноваційний розвиток у контексті розроблення нових видів продукції, впровадження нових технологій, які зменшують деструктивний вплив діяльності промислових підприємств на навколишнє середовище. Разом з тим недостатньо досліджені проблеми інноваційного розвитку в контексті їх спрямованості на екологічність.

Внесення екологічної безпеки в структуру модернізації, оптимізації та трансформації національних економічних систем є дуже своєчасним заходом. Рис. 1.6 демонструє структурну схему екологічної модернізації, яка приводить до формування переходу від національної еколого-економічної безпеки до міжнародної, як спосіб подолання першоджерела сучасних економічних проблем суспільства.

З огляду на сучасну екологічну кризу для реформування національної економічної системи виникає необхідність спрямування інноваційного розвитку на шлях екологічної модернізації. Це пов'язано з тим, що саме екологічна модернізація виробництва та господарської діяльності дозволить знизити техногенне навантаження на навколишнє середовище, більш ефективно використовувати наявні виробничі ресурси, природно-ресурсний потенціал, націлений на техніко-економічні, екологічні, фінансові та соціальні результати виробництва. Це дозволить підвищити його еколого-економічний рівень і ефективність підприємницької діяльності.

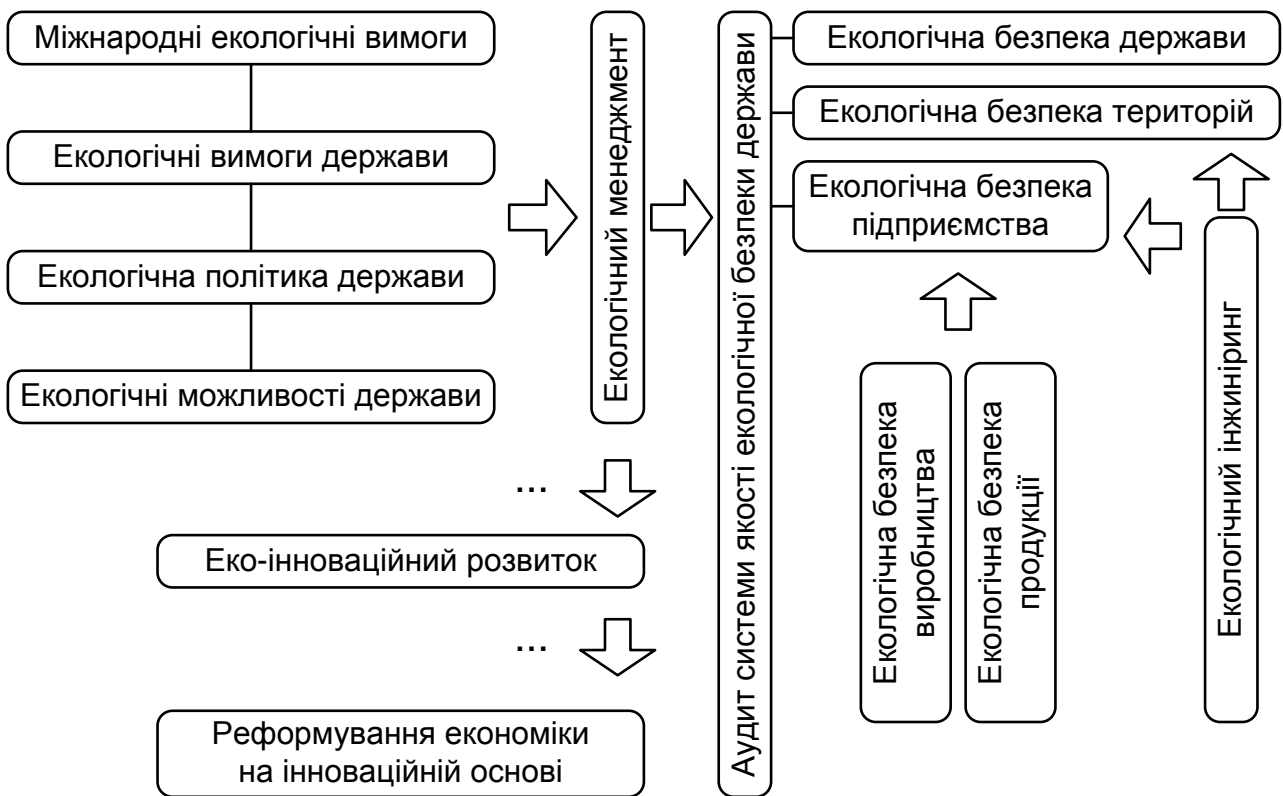


Рис. 1.6. Структурна схема екологічної модернізації національної економічної системи

На сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки важливим є розуміння того, що успішність функціонування підприємства, його конкурентоспроможність можлива тільки за умови інтеграції в тренди глобалізаційних процесів світової економіки, серед яких чільне місце посідає еко-інноваційна скерованість діяльності промислових підприємств.

Саме впровадження інновацій екологічного спрямування дозволить досягти високої ефективності діяльності, зменшувати негативний вплив промислових підприємств на навколишнє середовище шляхом використання альтернативних джерел енергії. Визначення стратегії безпечного екологічного розвитку передбачає керування процесу, в основу якого закладена інноваційна домінанта узгодження технологій природокористування з якістю навколишнього середовища, станом природно-ресурсного, енергетичного й економічного потенціалу суспільства. Власне, аналіз існуючих концептуальних напрямів інтерпретації сталого розвитку дозволяє розкрити сутнісне значення важливих елементів механізму реалізації міжнародної екологічної безпеки.

Практика переходу на принципи економічного зростання економік різних країн показує складну та суперечливу природу його реалізації з метою

досягнення відповідного рівня міжнародної екологічної безпеки. Адже кожна країна повинна ініціювати власні механізми ефективності національного економічного зростання з урахуванням передумов її інтеграції в світовий економічний простір та інноваційний потенціал екологічних трансформацій.

Тому можна вважати справедливою думку вченого О. Білоруса, який вважає, "що немає і бути не може єдиного заданого підходу, єдиної формули, за якою повинна будуватися та чи інша національна стратегія сталого розвитку. Кожна держава сама визначає, як ефективно управляти своєю країною, беручи до уваги політичні, історичні, культурні й екологічні обставини. Досвід останнього десятиліття показав, що глобальна парадигма розвитку прийнятна тільки для найбільш розвинених держав, які мають максимально високий рівень міжнародної конкурентоспроможності" [20, с. 5].

Сучасні екологічні проблеми, породжені складністю історичних, соціально-економічних, демографічних, геополітичних і природно-ресурсних умов суспільного розвитку, виникають на національному рівні з подальшим розвитком цих тенденцій в міжнародному, глобальному масштабі через утворення синергетичних ефектів.

Це вимагає відповідної адаптації стратегій національних економік до існуючих вимог міжнародної екологічної безпеки та передбачає створення механізмів інформаційного, організаційного та правового забезпечення з урахуванням ключових індикаторів ефективності їх здійснення. У сучасній світовій практиці налічується близько ста тридцяти індикаторів, що характеризують різні аспекти екологічного стану економічної системи країни.

Інноваційний розвиток у сучасних ринкових умовах стає важливим фактором для успішної фінансово-господарської діяльності промислових підприємств. Цей процес вимагає залучення нових технологій, створення принципово нової продукції і використання інноваційних методів управління.

Зараз у більшості досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених термін "інноваційний розвиток" використовується, коли мова йде про відповідний тип розвитку на макрорівні та проводяться дослідження механізмів реалізації науково-технічного прогресу. Це стосується процесів економічного розвитку країни, регіону, формування так званої економіки знань, пошуку нових джерел економічного зростання, побудови державної інноваційної моделі розвитку тощо [76].

Поняття "інноваційний розвиток підприємства" розглядається багатьма вченими, проте трактування розрізняються і є неоднорідними.

Можна сформулювати поняття "еко-інноваційний розвиток" як складову інноваційного розвитку. Це ресурсоефективний інноваційний розвиток, скерований на економічне зростання, яке, в свою чергу, є соціально спрямованим і сприятливим для навколишнього середовища. Світовий досвід демонструє, що тільки за умови переходу до еко-інноваційного розвитку підприємство може бути конкурентоспроможним в умовах глобалізації світової економіки. Такий тип розвитку може бути основою для забезпечення трансформаційних процесів вітчизняної економіки до сталого економічного зростання та забезпечення стійкої економічної незалежності країни.

Важлива роль в управлінні екологічно спрямованим інноваційним розвитком належить визначенню ефективності впроваджуваних методів, інструментів, стратегій, підходів. Крім того, екологічно націлений інноваційний розвиток є тісно пов'язаним з соціально-економічною політикою держави, яка через систему методів стимулювання та регулювання здійснює управління формуванням соціально-орієнтованої ринкової економіки з екологічною складовою.

Залежно від рівня екологічної безпеки, ступеня залучення у виробництво та споживання природних ресурсів, рівня соціально-економічного розвитку тощо застосовують різні концепції екологізації інноваційної діяльності. На рівні підприємства для реалізації пріоритетних напрямів екологічно спрямованого інноваційного розвитку необхідні такі дії:

- формування та перебудова організаційної структури управління і організаційно-економічних зв'язків;

- ресурсне забезпечення формування цільових ринків, у т.ч. пошук джерел і механізмів ресурсного забезпечення, а також їх оптимальної структури;

- здійснення контролю за процесами інноваційного розвитку в умовах змін зовнішнього та внутрішнього середовищ.

З огляду на ці умови підприємствам доцільно вибрати шлях екологізації – екологічну модернізацію. Запропонована структурна схема екологічної модернізації (рис. 1.4) демонструє підходи до екологічної модернізації екологічного аспекту економічної системи країни.

У цілому можна зазначити, що розвиток і формування міжнародної екологічної безпеки треба будувати з урахуванням нових вимірів благополуччя та конкурентоспроможності у світовому економічному просторі.

Розділ 2. Формування нової моделі економічного розвитку України

2.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності економічного розвитку

Проблема розвитку економіки посідає центральне місце в економічних дискусіях, присвячених основам соціально-економічного життя людей. Питання економічного розвитку є важливим і для визначення перспектив розвитку країни, її регіонів, тієї чи іншої соціальної структури. Ураховуючи постійну трансформацію економічної підсистеми суспільства на глобальному рівні та на рівні країни, галузей і компаній, безперечно, необхідно досліджувати, приділяючи особливу увагу пошуку нових ефективних напрямів і механізмів розвитку.

Характер і динаміка економічного розвитку країни стає предметом прискіпливої уваги багатьох економістів і політиків. Основні напрями розвитку та перспективи певної країни залежать насамперед від структурних змін і трансформаційних процесів, що відбуваються в національній економіці.

Наукові підходи до теоретичного обґрунтування розвитку в різні історичні періоди є досить різними. Якщо розглядати сучасну філософську літературу, то розвиток – це зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, що характеризується такими властивостями, як закономірність, спрямованість та якісна зміна. Під закономірністю слід розуміти не випадковий характер змін. Напрямок змін означає зміну об'єктом його стану, але не шляхом постійного повторення пройденого, не рухом по колу, а поступовим упевненим рухом до вдосконалення його стану, що означає прогресивний розвиток, або рухом у протилежному напрямі.

Суспільство є складною системою завдяки великій кількості елементів і складності зв'язків між ними. Також суспільство – це відкрита система, оскільки вона взаємодіє з навколишнім середовищем через обмін речовини, енергії та інформації. Воно також є динамічною системою, що постійно змінюється у часі.

Реалізація нових вимірників благополуччя та конкурентоспроможності у світовому економічному просторі має відбуватися на основі збалансованого та інноваційного розвитку шляхом установаження вигідних

і паритетних взаємовідносин з іншими державами з метою сприяння сталому розвитку всіх країн світу. Втілення концепції сталого розвитку є надзвичайно складним завданням, яке за масштабом охоплення та потенціалом залучення ресурсів є своєрідною експансією людством концентрованого простору його еволюційних досягнень: науково-технічних, інформаційних, енергетичних та інших.

Елементами суспільства як системи є соціальні інститути – стабільні громади людей, груп, закладів, що діють як незалежні суб'єкти соціальної дії. У свою чергу, соціальні інститути складаються з елементів суспільства – індивідів. Між елементами суспільства існує велика кількість складних взаємин, які називають соціальними відносинами. Саме суспільні відносини формують структуру суспільства.

Поняття розвитку суспільства відіграє важливу роль у розвитку економічної науки. Розвиток суспільства – це поступова трансформація структури суспільства як цілісної системи разом з функціонально пов'язаними між собою складовими, в результаті чого здійснюється якісний перехід системи від одного стану до іншого.

Дослідженню теорій економічного розвитку приділена достатня увага таких вітчизняних і зарубіжних економістів: В. Гейця, М. Кондратьєва, С. Єрохіна, Г. Ялового, В. Шевчука В. Паретто, Й. Шумпетера, Д. Сакса, В. Росту, А. Льюїса. Разом з тим проблеми сучасного економічного розвитку потребують постійного поглибленого дослідження, насамперед обґрунтування стратегії розвитку національної економічної системи, вибору ефективних форм і напрямів.

Економічний розвиток можна визначити як процес функціонування і еволюції економічної системи в довгостроковій перспективі, що відбувається під впливом економічних суперечностей між потребами та інтересами різних груп населення.

Економічний розвиток характеризується трансформацією ринкової та виробничої кон'юнктури в довгостроковому періоді, протягом якого значна роль приділяється інвестиційним, інноваційним, технічним і технологічним факторам розвитку економіки, факторам економічної власності та механізму господарювання. Завдяки економічному розвитку будь-яка економічна система переходить від одного етапу до іншого. Так, наприклад, від нижчої стадії капіталізму до вищої. Отже, та сама економічна система переходить від одного стану (наприклад, доіндустріального) до іншого (індустріального).

Науковці постійно намагаються ідентифікувати сутність категорії "розвиток". Наприклад, Т. Розанова запевняє, що поняття "розвиток" включає три взаємопов'язані характеристики: зміну, зростання та покращення [57, с. 209]. Вона вважає, що як соціальна зміна, розвиток не відбувається самостійно, він пов'язаний з розробленням певної світоглядної політики. Автор ототожнює добробут і доходи населення зі створенням робочих місць, що є однією з найважливіших завдань розвитку.

З точки зору Є. Зарової і Г. Хасаєва, соціально-економічний розвиток регіону – це "...процес безперервного економічного зростання території регіону, що відбувається під впливом зовнішніх і внутрішніх виробничих, інституційних, соціальних факторів і забезпечує підвищення рівня і якості життя його населення" [25, с. 213].

Отже, економічний розвиток суспільства є процесом, який охоплює економічне зростання, структурні зрушення в економіці, рівень і якість життя населення.

У сучасній науковій літературі базовим поняттям історичного аналізу є поняття економічної системи як певного механізму функціонування та розвитку національної економіки та її підсистем [71]. Поняття економічного розвитку тісно пов'язано з поняттям економічного зростання.

Економічний розвиток – це таке економічне зростання, що супроводжується вагомими структурними й організаційними змінами в господарській сфері суспільства.

Економічний розвиток можна конкретизувати за допомогою таких показників:

- обсяг виробництва валового внутрішнього продукту та його похідних на душу населення;

- певна структура суспільного виробництва – частка промисловості та сільськогосподарського сектора в народному господарстві;

- показники використання природних ресурсів (обсяги залучення земельних, паливно-енергетичних та інших ресурсів);

- обсяг, темпи розвитку та питома вага прогресивних галузей промисловості;

- рівень зайнятості населення за кількісними та якісними показниками;
- рівень організації та ефективності суспільного виробництва, який виражається розміром продуктивності праці, якості продукції тощо.

Підвалинами суспільного прогресу, як і розвитку окремого індивіда, стає матеріальне виробництво. Саме воно складає основу життя суспіль-

ства й особистості, створює матеріальні блага, необхідні для життя людей, а також зумовлює їх розвиток.

Якщо розглядати економічний розвиток у суто функціональному аспекті (тобто в короткостроковому та довгостроковому ринкових періодах) можна виділити три його типи:

екстенсивний економічний розвиток, коли економіка розвивається внаслідок механічного нарощування обсягів витрат ресурсів;

інтенсивний тип економічного розвитку, внаслідок якого здійснюється вдосконалення технічних, технологічних, економічних та інших систем. Тобто з меншою кількістю залучених ресурсів суспільство забезпечує більшу кількість кінцевого результату – обсягу продукції;

детенсивний економічний розвиток, за якого відбувається погіршення технічного та технологічного рівнів виробництва, тобто національна економічна система в цілому деградує. За детенсивного розвитку для виробництва одиниці додаткової продукції необхідно збільшення обсягів ресурсів більше як на одиницю, що є збитковим для економіки.

Такий тип характерний для економіки України кінця ХХ ст. У сучасній науковій літературі базовим поняттям історичного аналізу є поняття економічної системи як певного механізму функціонування та розвитку національної економіки та її підсистем.

Головна рушійна сила економічного розвитку – матеріальні та духовні інтереси індивідуума, що формуються і розвиваються під впливом відповідних інтересам матеріальних і духовних потреб. На економічний розвиток впливають також суперечності економічної системи, серед яких виділяють суперечності: продуктивних сил, техніко-економічних відносин, організаційно-економічних відносин, економічної власності та господарського механізму.

У такому сенсі термін "розвиток" слід зіставляти з прогресом, зростанням, процвітаням, розвиванням. Однак історичний досвід доводить, що одновекторного руху (або лінійного розвитку) в економіці не існує, незалежно від її типу. Зміни відбуваються з певними часовими проміжками – циклічно, хвилеподібно [101].

Найвагоміший внесок у теорію циклічного розвитку економіки зробив М. Кондратьєв. Проаналізувавши величезну кількість статистичної інформації за період 100 – 150 років, що стосується динаміки цін, заробітної плати, відсотку на капітал, обігу зовнішньої торгівлі, цін на золото, а також обсягів виробництва промислової продукції, він розробив цілісну

теорію щодо пояснення хвилеподібних коливань економічної динаміки трьох видів. Серед них – короткі (3 – 3,5 роки), середні (7 – 11 років) і великі цикли (54 – 55 років), а також загальний тренд розвитку економіки за аналізований період [2, с. 221]. Згідно з теорією, запропонованою М. Кондратьєвим, циклічний розвиток соціально-економічних процесів є закономірним явищем, пов'язаним з НТП і спричиненим різного роду нововведеннями, розподіленими в часі нерівномірно, та є групами (кластерами), в яких науково-технічні зміни тісно пов'язані із соціально-економічними [30].

Рушійними силами економічного розвитку виступають: населення (за чисельністю, статевовіковою структурою, біологічними характеристиками, рівнем кваліфікації, участю у суспільному виробництві); технології; суспільні інститути; ресурси (земля, корисні копалини, лісові та водні ресурси, клімат). Так, наприклад, доступні ресурси дають змогу визначати верхню межу економічних досягнень суспільства, а технологічні зміни дозволяють розширити межі цих досягнень.

Основними факторами економічного розвитку є технічні, технологічні, екологічні, економічні, трудові, соціальні, політичні, духовні, географічні, демографічні, соціально-економічні, правові, інформаційні, інтелектуальні та ін.

З точки зору технологічного способу виробництва в історичному аспекті виділяють три типи економічного розвитку:

доіндустріальний, що характеризувався впливом на економічні процеси екологічного, географічного, демографічного та трудового факторів;

індустріальний, який спирався на трудовий, технічний фактор і фактор капіталу;

постіндустріальний, що використовує такі специфічні фактори, як інформаційний, інтелектуальний тощо.

Отже, економічний розвиток суспільства є процесом, який охоплює економічне зростання, структурні зрушення в економіці, рівень і якість життя населення.

Іноді термін "розвиток" плутають з поняттями "зростання" та "ріст", вважаючи їх синонімами. З метою уточнення розуміння цих понять доцільно розглянути їх взаємозв'язок і відмінності. Хоча поняття мають подібну змістовність і в контексті часто використовуються як синоніми, є суттєва різниця. З трьох понять "розвиток" – більш широке, тоді як близькі за значенням "ріст" і "зростання" виражають рівень і спрямованість розвитку.

Розвиток – поняття органічного та незворотного характеру, спрямоване на вдосконалення існуючого об'єкта. Слід зазначити, що термін "розвиток" і "зростання" взаємопов'язані, але за сутністю різні. Зростання підприємства, галузі або економіки в цілому відбиває якісні перетворення та сприяє розвитку.

Отже, головна відмінність "розвитку" від "зростання" та "росту" полягає в тому, що останні є складовою розвитку, який частково відображається через ці поняття. Частково, оскільки включає, крім кількісного компонента, якісні, функціональні та системні компоненти. Ріст – це напрям розвитку, який характеризує динамічні характеристики розвитку, його кількісний компонент. Зростання характеризує вираження тимчасових тенденцій, позаяк зростання чергується зі спаданням і погіршенням. Отже, зростання – це прояв зміни напряму лише кількісного збільшення, що виключає наявність процесу спадання.

Відтак, економічне зростання є однією з найважливіших соціальних проблем, які постійно привертати увагу економістів, політиків і міжнародних організацій. Саме сутність і темп економічного зростання визначають динаміку економічного розвитку кожної країни, гарантує прогресивний розвиток суспільства, перехід від найнижчого до найвищого ступеня розвитку.

Це проявляється у збільшенні ВВП, НД, національного багатства, національного капіталу, зміцненні економічної могутності держави. Зростаюча економіка є основною умовою підвищення рівня життя людей та вирішення соціально-економічних та екологічних проблем. За умов економічного зростання відкриваються нові робочі місця, зменшується безробіття; прогресує розвиток науки, освіти, охорони здоров'я та спорту. Це все є можливим лише в контексті збільшення національного продукту, що використовується для задоволення цих потреб.

Економічний розвиток країни належить до найважливіших понять макроекономічної науки. Поняття "економічний розвиток" ототожнюється в навчальній літературі з терміном "соціально-економічний розвиток", підкреслюючи тим самим тісний взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку та вирішенням соціальних проблем країни.

Соціально-економічний розвиток – це процес безперервної зміни матеріального базису виробництва та всієї сукупності різноманітних відносин між економічними суб'єктами, соціальними групами населення.

Соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні та негативні фактори, а періоди прогресу

змінюються періодами регресу. Політичні та соціальні конфлікти, військові суперечки, екологічні катастрофи можуть гальмувати розвиток економіки будь-якої країни, відкинути її на кілька десятиліть назад, а іноді призвести до остаточної загибелі, як це було з древніми цивілізаціями.

Але в планетарному масштабі завжди відбувається безупинний позитивний розвиток економіки. У його основі – досягнення науки, технічного прогресу, розширення їхнього технологічного застосування. Це дозволяє обновляти асортимент продукції і послуг, частково заміщати гостродефіцитні ресурси, знижувати загальну ресурсоємність виробництва, витримувати екологічні вимоги й обмеження, які диктує суспільство. Усе це впливає на обсяги та структуру ВВП, а отже, на рівень сукупної пропозиції.

З іншого боку, змінюються соціальні стандарти рівня життя, освіти, культури, охорони здоров'я, інформаційного забезпечення населення і бізнесу. Формуються нові та розвиваються традиційні потреби суспільства. Зростає роль міжнародного наукового співробітництва, наприклад, в освоєнні космічного простору, в сфері генетики й енергетики майбутнього. Це породжує принципово нові суспільні потреби. У результаті сукупний попит стає більш динамічним, а його імпульси виробництву – все більш відчутними. Отже, соціально-економічний розвиток на тривалих часових інтервалах і в масштабах, що перевершують одну країну, є прогресивним, поступальним процесом.

Відтак, забезпечуючи економічне зростання, держава може досягти такі цілі: поліпшити умови життя населення; реалізувати досягнення НТП на практиці; збільшити виробничі можливості економіки; зменшити рівень соціальної диференціації доходів населення і стабілізувати економічну систему.

Ефективність економічного зростання виражається в поліпшенні якості товарів і послуг національного виробництва та підвищення їх конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках; освоєнні новітніх технологій та виробництв; поглиблення спеціалізації і кооперації виробництва; подолання здійснення зайвих витрат за рахунок покращення менеджменту.

Економічне зростання має не тільки кількісне вираження, але і якісну змістовність. Це виражається в соціальній захищеності непрацевдатних членів суспільства та безробітних; безпечних умовах праці та життя людей; зростанні інвестицій в людський капітал; підтримці повної і ефективною зайнятості.

Макро- та мікрорівноважна структурна політика та її інституційна підтримка є вирішальними для економічного розвитку України. Така політика визначена в заходах, що включають:

інтеграцію системи в глобальну економіку з реальною міжнародною конкурентоспроможністю;

ефективну міжнародну спеціалізацію, координовану з внутрішньою структурною модернізацією та зосередженою на доступних і прогресивних сегментах світового ринку;

міжнародну диверсифікацію, спрямовану на усунення монополії або монопсонічної залежності від окремих зовнішніх ринків;

формування власних транснаціональних економічних структур з глобальним управлінням;

забезпечення належного рівня економічної безпеки за допомогою ефективних механізмів захисту від несприятливих змін у міжнародній ситуації та фінансової кризи.

2.2. Формування нової економічної стратегії України

Сьогодні Україна знаходиться в умовах перегляду та трансформування умов управління. Інтеграція у світовий простір то прискорюється, то сповільнюється. Україна, маючи всі шанси стати процвітаючою державою, не здатна своєчасно мобілізувати всі необхідні ресурси. Реальною проблемою є залучення та раціональне використання праці як фактора виробництва та інтелектуального потенціалу – як основи для прискорення всіх соціально-економічних процесів в державі.

Для того щоб проаналізувати процес формування нової економічної стратегії України, доцільно спочатку розглянути сутність поняття "економічна стратегія". Слід нагадати, що термін "стратегія" походить з суто військової сфери, і саме в аналізі перебігу воєнних операцій він набув найбільшого поширення.

Я. А. Жаліло вважає, що поняття стратегії досить часто трактують як характеристику плану дій, розрахованого на довгостроковий період. Уже воєнними теоретиками було доведено, що його слід розуміти набагато ширше. Значний ступінь невизначеності в перебігу воєнних операцій, пов'язаний із непередбачуваністю дій противника, поставив питання щодо необхідності певного ідеологічного "стрижня", який би скеровував

дії військових сил відповідно до визначених цілей та намірів. Таким чином, на відміну від плану як жорсткого переліку обов'язкових до виконання дій, стратегія розглядається ними як логіка поведінки, що може (і повинна) модифікуватися залежно від поведінки супротивної сторони [24].

Поняття "стратегія" доволі широко обговорюється науковцями як в теоретичній, так і в прикладній сферах.

Без сумніву, якщо розглядати стратегію як певну ідеологічну структуру, то теоретична концепція, яка з'являється в уяві деяких науковців, за такого підходу, має право на існування. Проте сьогодні поняття "стратегія" вже сприйнято в суспільній свідомості, тому його можна розглядати як феномен ідеального світу. Цей термін часто використовують для визначення довгострокових концептуальних планів впливових економічних сил, які мають достатню потужності перетворити (або принаймні спробувати) ці плани на реальність. З цією метою використовують такий алгоритм: сформований уряд представляє стратегічний план дій; розробляються довгострокові стратегії досягнення певних цілей, розвитку галузей економіки, національної економіки в цілому та інших компонентів суспільства [101].

Сучасні дослідження в галузі управління та аналізу практики економічної політики також допомагає сформулювати визначення економічної стратегії, її предмет і цілі, стратегічну мету її орієнтації, завдань і пріоритетів.

Стратегічні пріоритети визначають вагу окремих стратегічних завдань розроблення економічної стратегії суб'єкта господарювання.

Стратегія завжди мала чільне місце у будь-якій моделі та політичній діяльності. У разі успішного досягнення поставлених цілей головним фактором успіху, як правило, проголошується правильно обрана стратегія. Поразки та невдачі, з іншого боку, списуються на недосвідченість виконавців, хибні дії яких призвели до провалу "блискучого" стратегічного плану.

Предметом економічної стратегії може бути будь-який суб'єкт, здатний впливати на процеси саморозвитку через його місце в інституційній системі, розробляти та реалізувати власну стратегію. Цим суб'єктом може бути особа, компанія, корпорація, торгова асоціація, держава, міжурядова економічна асоціація тощо [24].

Мета економічної стратегії визначається обсягом суб'єкта та може бути здійснена іншою особою, державною установою (як системою відносин

між учасниками) або соціальною системою в цілому. У табл. 2.1 подані визначення поняття "стратегія" різними авторами.

Таблиця 2.1

Визначення поняття "стратегія" в науковій літературі

Визначення	Автори
Комплекс рішень, що приймаються менеджментом щодо розміщення ресурсів підприємства та досягнення довгострокових конкурентних переваг на цільових ринках	П. Дойль [19]
Комплексний план, сформований для здійснення місії організації та досягнення її цілей	А. Мескон [88]
Набір правил для прийняття рішень, якими організація керується у своїй діяльності	Г. Ансофф [88]
Спосіб поведінки або план, який інтегрує основні цілі організації, норми та дії в єдине ціле, допомагає спрямовувати та розміщувати ресурси унікальним чином; заснований на відносних внутрішніх перевагах і недоліках організації, на очікуваних змінах в оточенні та пов'язаних з ними діями конкурентів	Дж. Б. Куїн [88]
Конкретизовані у певних показниках шляхи ефективного пристосування до зовнішніх, неконтрольованих фірмою факторів, а також проведенні необхідних змін елементів і комбінацій внутрішнього середовища	З. Шершньова [77]
Стратегія фірми – це розрахована на перспективу система заходів, що забезпечує досягнення конкретних, намічених компанією цілей	І. Герчикова [9]
Узагальнена модель майбутнього стану економіки та планових дій щодо його досягнення; встановлює основні напрями, цілі та пріоритети діяльності, визначає критичні ресурси та необхідні нововведення, містить засоби реалізації пріоритетів та індикатори досягнення планованого результату	Л. Швайка [77]

Стратегія є основним напрямом розвитку країни. Розрізняють стратегічні напрями та стратегічні завдання. Стратегічні напрями деталізують мету, визначають засоби для її досягнення відповідно до характеристик системи; тоді стратегічні завдання – це конкретні довгострокові цілі, реалізація стратегічних орієнтирів виходячи з характеристик об'єкта стратегії. Саме стратегічні завдання можуть бути основою стратегічного плану.

Таким чином, традиційна свідомість схильна вважати стратегію чимось відмінним від прямих соціальних процесів.

Отже, стратегія – це сукупність дій, які визначають: як передбачити майбутнє; можливі способи негативного впливу та заходи щодо його запобігання; розроблення методів досягнення найвищих показників економічного та соціального розвитку. Таким чином, стратегію економічного розвитку слід розуміти як комплекс рішень, розроблених відповідно до можливостей країни та її поточного стану, щоб забезпечити в майбутньому вихід держави на нові ринки збуту, зміцнити національну валюту, підвищити рівень життя, збільшити експорт, прискорити вітчизняне виробництво.

Проте стратегію треба не тільки розробляти, але й виконувати. Стратегія економічного розвитку, розроблена через об'єктив суспільних потреб, буде найбільш успішною, і якщо вона буде реалізована, то приведе країну до найвищого рівня глобальних рейтингів за економічними та соціальними показниками.

Завдяки вигідному географічному положенню України, наявності унікальних природних ресурсів, виходу до моря тощо країна має багато переваг перед іншими державами Європи. Це сприяє створенню всіх умов для співпраці та конкуренції з іншими країнами світу, а також зумовлює стратегічні цілі та пріоритети зовнішньої політики на шляху до євроінтеграції. Основним завданням зовнішньополітичного курсу України є забезпечення умов її розвитку як незалежної держави та досягнення високого рівня конкурентоспроможності самої країни та українського суспільства.

Питання щодо формулювання нової національної ідеї, яка могла б стати фактором консолідації українського суспільства, об'єктивно постало після проголошення незалежності України. Проте така ідея не набула чіткого визначення, оскільки суспільну цінність нівелює ідейна порожнеча в сенсі спільної мети та спільного бачення майбутнього. Перед вченими, політиками, експертами стоїть питання методології національних ідей сучасної України і насамперед – на якій основі вони мають виникнути: на націоналізмі титульної нації, загальнодержавному інтересі, патріотизмі або на абсолютно інших принципах. Це визначає актуальність і значущість цієї проблеми, вимагаючи окремого її розгляду.

Післяреволюційна Україна зіткнулася з новими проблемами, які перешкоджають процесу демократизації на всіх рівнях. В умовах політичної, економічної та соціальної кризи прогресивне суспільство потребує ідейної основи для консолідації. Щоб досягти успіху, нинішня українська національна ідея потребує модернізації, адаптації до суворої реальності суспільства. Політична нація має відчути себе складовою

світової цивілізації, з урахуванням геополітичних та економічних проблем, з якими стикається Україна на початку XXI ст.

Отже, потрібна нова національна ідея, наповнена ідеологічним змістом залежно від розвитку цивілізації, наукового, інформаційного процесу нового тисячоліття.

Основною функцією національної ідеї є об'єднавча. Її сутність полягає в тому, щоб врятувати державу в умовах кризи через моральні цінності, які слугують життєво важливими факторами для суспільства.

Другий крок у формуванні національної ідеї полягає у створенні стратегії культурного розвитку. Розвивати культуру та українську мову, яка використовується для самоідентифікації нації як такої. Українське суспільство XXI ст. вимагає глибокого розуміння того, що таке державність і демократія. Державність і демократія виражені не тільки політичними, а й культурними та духовними цінностями. Культура створює духовний світ, який, у свою чергу, формує масштаб цінностей та моральних пріоритетів, тобто аксіологічний простір. Участь у національній культурі, сприйняття її як необхідної умови для гармонії людського стану є основою для подолання провінціалізму та ідеологічних меж свободи стереотипів, що тримають свідомість у полоні [96].

Третій крок може бути використаний для забезпечення миру та стабільності шляхом установаження мирних відносин з сусідніми державами, формування профспілок і створення власних потужних збройних сил, побудови ефективної економіки та громадянського суспільства. Таким чином, останнім етапом української національної ідеї буде прагнення перетворити державу на міцний суб'єкт міжнародної політики.

Для побудови економічної стратегії необхідно провести якісно нове дослідження, керуючись процесами аналізу стратегічних напрямів розвитку. Ці дослідження повинні ґрунтуватися на результатах різних галузей економіки.

Ознаками ефективної економічної стратегії є:

процес адекватної відповідності економічної стратегії потребам навколишнього середовища та цінностям політичних особистостей як суб'єктів реалізації економічної стратегії;

процес реалізації стратегічних напрямів розвитку суб'єктами економічної стратегії та прийняття стратегії зовнішнім середовищем.

Розвиток економічної стратегії забезпечується досягненнями науково-технічної сфери. Отже, важливим завданням держави є розроблення ефективних напрямів розвитку науки.

Щодо розвитку науки в Україні, на початок 2018 р. зафіксовано традиційно мінімальне її фінансування державою – на рівні 0,16 % ВВП, а також тенденції до втрати кращих вітчизняних дослідників та контексту глобального розвитку науки в усьому світі [101].

Згідно з даними соціологічного опитування, 64 % українців вважає, що ситуація у вітчизняній науці погіршується. Згідно з опитуванням у вересні 2017 р. більшість українських вчених готові виїхати з країни [101].

Більшість вчених стурбовані тим, що вже виникла небезпека реальності незворотних змін в науці. Підтвердженням цього є значне зменшення кількості захисників кандидатських дисертацій та бажаючих вступити до аспірантури у 2017 р. Так, наприклад, у технічних науках це зниження становить майже 20 %. Крім того, зменшилась кількість запитів на охорону інтелектуальної власності. Є інші ознаки занепаду. Сумну картину доповнюють рішення на державному рівні щодо суттєвого послаблення ролі природознавства у середніх школах, що впливатиме на інтелект майбутніх поколінь.

Проте поряд з негативними процесами існують осередки інновацій в окремих навчальних закладах нашої країни, що, безперечно, є важливим досягненням вітчизняної науки. Університети під час війни на сході України на патріотичних принципах сприяли науковому забезпеченню військово-промислового комплексу. Так, вчені Київської політехніки доклали вагомого внеску в створення та впровадження нових розробок у секторі оборони. Серед них безпілотні авіаційні системи, які вводять в експлуатацію служби державного кордону на заході, а також збройні сили Міністерства оборони – на сході України. На навколоземній орбіті успішно виконують дослідницькі завдання два перші нано-супутники Українського університету. Ці пристрої створені та запущені в космос завдяки фінансовій підтримці компаній, орієнтованих на інновації. Таким чином, вже є позитивний досвід залучення позабюджетних коштів для підтримки стартапів [101].

Для об'єктивності слід зазначити, що важливі досягнення університетської науки здобуті завдяки впровадженню системою МОН ряду нововведень у галузі управління наукою в університетах. До них відносять:

багатокритеріальну організаційну систему конкурсів під егідою Наукової ради МОН, у тому числі цільову підтримку нових тем державного бюджету, які мають потенційне військове застосування;

запровадження окремих конкурсів держбюджетних робіт для молодих вчених;

поширення кращих практик організації науки в окремих університетах України.

Водночас можна зробити висновок, що позитивні приклади досягнень науки в університетах є реальністю "не завдяки, а всупереч" – попри нинішній стан науки в Україні. Згідно з об'єктивним оцінюванням розвиток науково-технічної сфери є незадовільним. Стратегічними планами керівництва держави щодо поступового зростання бюджетного фінансування науково-технічної діяльності на 2020 р. передбачено щонайменше 1,7 % ВВП [101].

Рішення цієї проблеми вимагає впровадження нових підходів до організації науки в Україні та досягнення її значних кінцевих результатів як основи для розвитку національної економіки на основі інновацій. З цією метою необхідно збільшити додаткові кошти для фінансування науки та спрямувати їх на створення та функціонування Національного фонду досліджень.

Цілком зрозуміло, що добробут економіки країни прямо пропорційний добробуту її громадян. Кожна людина своєю працею створює соціальний продукт, збагачує себе та свою родину, одночасно збагачуючи державу. Щоб бути ефективним, економічний розвиток має бути запланованим. Отже, необхідно розробляти стратегії економічного розвитку таким чином, щоб збагачувати населення країни та державу в цілому.

Україна є однією з найбільших країн Центральної Європи, має величезний потенціал, у тому числі інтелектуальний, для створення процвітаючої економіки та заможного суспільства. Навпаки, наша економіка погіршується, населення скорочується (за двадцять років на 10 мільйонів осіб), рівень життя суттєво падає, населення країни в цілому поступово біднішає.

Пастка бідності – це парадоксальне явище, що виникає в країнах (часто багатих природними ресурсами), які обирають ірраціональну модель розвитку. Пастка бідності в Україні – це самопоглинання каналів соціально-економічного характеру, що є автономним механізмом для утримання бідності населення та деградації економіки [115]. Переважна більшість населення страждає не тільки від поганого матеріального стану. Моральний аспект не менш важливий: неможливість цивілізовано реалізувати свій потенціал у рідній країні призводить до повної втрати довіри до уряду.

Пастка бідності формується і постійно "підготовується" трьома взаємозалежними джерелами:

- домінуюча парадигма розуміння економічних процесів;
- проблеми прав власності та корупції;
- відсутність відповідного економічного курсу.

Сьогодні критично важливо усвідомити, що класична економіка, побудована на ідеях А. Сміта та Д. Рикардо та принципах Вашингтонського консенсусу, які є основою стандартів МВФ, ігнорує найважливіші для України питання переходу від бідності та відсталості до кола багатих і сильних економічних держав. Тому домінуюча парадигма розуміння економічних процесів має бути якомога гнучкою: людству не потрібно забувати про те, як багаті країни стали багатими. Постулат фундаментального значення повної лібералізації загальної приватизації, відкриття ринків і зведення ролі держави до мінімуму абсолютно протилежне практичним стратегіям США, Великобританії і європейських країн.

Існує глибокий розрив між двома видами економічної діяльності, які визначають долю народу: бути багатими та процвітаючими або бідними та відсталими. Це визначається здатністю економічної діяльності генерувати зниження або збільшення прибутку.

Сутність скорочення впливу (закон зменшення прибутку) полягає в тому, що зі збільшенням виробництва відбувається зниження його ефективності – зменшується гранична продуктивність факторів. Тобто сутність закону зростаючої віддачі полягає в тому, що розширення обсягів виробництва приводить до зниження питомих витрат і зростання віддачі від додаткових факторів виробництва, а саме – до зростання граничної продуктивності праці.

Розвиток продукції зі зростаючою граничною продуктивністю праці й експорт власної впливають на економіку через розвиток робочої сили, зростання зайнятості та доходів, спричиняючи мультиплікаційний ефект на інші галузі та стабілізацію обмінного курсу, збільшення прибутку власників і доходів бюджету. Країни, які досягли значної віддачі, становлять міцну основу для самопоглинаючої спіралі.

Творці багатства розвинених країн вважали, що воно створюється індустріалізацією та технологічним прогресом шляхом оптимального поєднання активної ролі держави та сил ринку. Це також підтверджують приклади економічних чудес Сінгапуру та післявоєнної Німеччини.

Проблеми прав власності та корупції згубно позначаються на промисловій політиці України, оскільки з високим рівнем корупції влади в усіх

галузях грошові потоки, передбачені різноманітними програмами, не доходять до виробництва. Це системна проблема, яка включає кілька елементів:

приватизація суспільних благ і придбання інших активів в Україні. Було спричинено багато порушень законодавства, що разом з іншими факторами створює постійну загрозу для власників втраченої власності;

з кожною зміною державної та політичної влади власники великих підприємств знаходяться під загрозою втрати власності та кримінального переслідування або вилучення майна;

під впливом цих обставин власники мають високу мотивацію піти в політику або безпосередньо впливати на політиків для захисту свого бізнесу та власності [4; 101].

Усі ці фактори сприяють формуванню бізнес-середовища та визначають модель економічного розвитку.

Нинішня застійна та хаотична ситуація в Україні підвищує вразливість економіки країни до зовнішніх руйнівних стратегій, особливо російських, знищення української економіки, ослаблення національної валюти, поглинання промислових технологій та стратегічних ресурсів. Тому сьогодні впровадження ефективної національної економічної стратегії залежить від рівня національної безпеки.

На думку Т. Унковської (доктора економічних наук, директора Експертно-аналітичного центру "Оптима"), з огляду на гостроту питання у суспільстві відбуваються дебати щодо вибору концептуальної основи для економічної стратегії з двох альтернатив [114].

Перша альтернатива (якої дотримуються іноземні радники та молоді фахівці із західною освітою) – це радикально ліберальна доктрина, що наполягає на додержанні рецептів ринкового фундаменталізму. Це означає мінімізацію впливу національних державних інститутів (оскільки вони не є ефективними в умовах "української специфіки") у надії на спроможність ринку сприяти зниженню рівня корупції, відродженню та зростанню економіки.

Рецепт поточних операцій за цією доктриною – у лібералізації та повній приватизації, включаючи приватизацію стратегічних підприємств і ресурсів, у тому числі сільськогосподарських земель.

Щодо основних джерел фінансування очікується, що економіка залучить іноземні прямі та портфельні інвестиції, а також зовнішні позики. Вважається, що національна грошова одиниця (гривня) не є інвестиційним

ресурсом, а роль Центрального банку – зменшити грошову масу (незважаючи на відсутність грошей у реальному секторі) внаслідок нівелювання інфляції, щоб скоротити її до 5 % до кінця 2019 р. [101]. Тобто "максимально можливий внесок у розвиток центрального банку в економіці – це забезпечення низької інфляції" [4].

Друга альтернатива – парадигма високотехнологічного розвитку національної економіки. Це забезпечить стратегічний перехід від сировинної економічної моделі до високотехнологічного індустріального стану держави шляхом оптимального поєднання державних регуляторних сил та ефективного ринку. Такому поєднанню може сприяти:

реальне, а не лише імітаційне поліпшення ділового клімату;

активна державна промислова політика та кластерна стратегія, спрямована на стимулювання розвитку передових технологій та підвищення глобальної конкурентоспроможності України;

розвиток малих і середніх підприємств, технологічне підприємництво, зростання зайнятості та доходів;

реформування НБУ, забезпечення його відповідальності перед суспільством. Це підвищить рівень реалізації професіоналізму грошово-кредитної політики та банківського регулювання, прозорості та незалежності суб'єктивних політичних і комерційних інтересів, забезпечивши високий рівень довіри до Національного банку.

Основним принципом грошово-кредитної політики для забезпечення оптимального рівня грошової маси та рівня кредитування в економіці має стати принцип "багато цілей – багато інструментів". Цей принцип може бути використаний задля підтримки економічного зростання. Процес координації політики має забезпечити стійкі обмінні курси та низьку інфляцію, стабільність і високу конкуренцію в диверсифікованій банківській системі. НБУ повинен стати ефективним центральним банком для розвитку української економіки, водночас гривня – стабільною та висококонкурентною інвестиційною валютою. Важливим є ефективне використання стимулів і фінансових інститутів розвитку (у тому числі уряду), коли державні витрати підлягають суворому контролю.

Незважаючи на очевидні переваги, слабкість другого варіанту полягає в катастрофічному інституційному провалі та корупції державних органів, які можуть нівелювати кращі проекти їх реалізації. За таких умов спокуса відмови від активної ролі держави дійсно висока. Однак небезпека радикальної ліберальної доктрини полягає в тому, що в сучасній

епосі транснаціональних корпорацій міжнародний протекціонізм та лобіювання ідеального ринкового явища практично не існує. Чи є невиправданою конспірологічна теорія про втручання "невидимої руки ринку" в розвиток глобальних економічних процесів? Звісно, якщо національна влада не зможе стримати апетит великих гравців, то "вільний ринок" набуде ознак монопольної влади, підпавши під змову впливових груп. Модель нової економіки України повинна вивести країну з колишніх промислових гігантів на рівень малих і середніх підприємств.

Отже, для успішного економічного розвитку України потрібен новий економічний курс, потужна конструктивна стратегія, яка дасть енергію зростання та вирішення болючих проблем суспільства. З цією метою доцільно розпочати широкі національні консультації для вироблення суспільного консенсусу та плану системних дій за такими (поки що загальними) напрямками:

- розроблення оптимального механізму остаточного закріплення прав власності та недопущення нових рейдерських захоплень і переділу власності;

- розмежування бізнесу та державної влади, вироблення механізмів активізації процесу формування соціально відповідального бізнесу та соціально відповідальної державної влади;

- зміна економічного курсу для переходу від бідності та відсталості до високотехнологічної економіки на основі системної економічної стратегії та активної промислової політики відповідно до зазначених принципів. Це забезпечить вихід із пастки бідності, перехід до спіралі самоприскорюваного розвитку та зростання загального добробуту;

- розроблення стратегії та тактики розвитку фінансової системи як інструменту досягнення цілей нового економічного курсу, економічної стратегії та, в тому числі, промислової політики [4].

Українським важливим питанням сьогодення залишається оцінювання економічного стану України, рівня і якості життя населення, а також визначення її місця в системі економічних зв'язків з європейськими країнами. Значущим стає процес сприяння прискоренню інтеграції України в європейський простір. Але показники щодо рівня економічного розвитку країни потребують покращення, а система господарювання – вдосконалення.

Серед основних індикаторів, які вимірюють рівень життя, використовують індекси:

- людського розвитку (ІЛР), який є зведеним індексом, розрахованим на основі середніх даних, і не враховує внутрішньої нерівності;

людського розвитку, скоригованого на соціально-економічну нерівність (ІЛРН);

гендерної нерівності (ІГН) та індекс багатомірного бідності (вбогості) населення (ІВН).

Одним із найавторитетніших серед різних світових рейтингів є ІЛР. Індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI) – це стандартний інструмент для порівняння рівня життя різних країн і регіонів світу. До 2013 р. його називали індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП).

На сьогодні розроблена та науково обґрунтована узагальнена система показників, що характеризують кількісні та якісні характеристики соціально-економічної диференціації соціального розвитку країн. Це:

коефіцієнт диференціації індексу розвитку людського потенціалу, який характеризує ступінь відмінностей у соціально-економічному розвитку аналізованих країн, регіонів у межах країн, соціальних груп;

коефіцієнт диференціації індексу здоров'я (довголіття), що показує, наскільки рівень здоров'я в одній країні, регіоні краще, ніж в іншому;

коефіцієнт диференціації індексу освіти, що визначає перевищення рівня освіти населення в одній країні (регіоні або іншому об'єкті дослідження) над рівнем освіти (грамотності) населення іншої країни;

коефіцієнт диференціації індексу доходів, який визначає ступінь економічної диференціації аналізованих країн або регіонів;

коефіцієнт диференціації індексу смертності як показник відмінності в стані здоров'я в порівняних країнах або регіонах;

коефіцієнт диференціації рівня професійної освіти, що відображає відмінності в охопленні навчанням другого та третього ступенів освіти в досліджуваних країнах або регіонах [37].

ІЛР, розроблений групою економістів у 1990 р., є загальним показником якості життя в будь-якій країні за трьома основними показниками: очікувана тривалість життя від народження, рівень освіти, рівень реальних доходів [37].

Індекс людського розвитку є невід'ємним показником, який щорічно розраховується для міждержавного порівняння та вимірювання рівня життя, грамотності, освіти та довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваного регіона. Це стандартний інструмент для загального порівняння рівня життя різних країн і регіонів. Цей індекс публікується в складі Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй в звітах про рівень людського розвитку.

Передбачається, що кількість параметрів прямого статистичного вираження впливає на якість життя і, отже, відображає його статус. В основу індексу покладені не суб'єктивні оцінки експертів, а реальні числові показники, взяті з офіційних джерел. Тому вважається, що він відносно об'єктивний і піддається верифікації.

ІЛР мав свої недоліки, що відверто визнавали його розробники. Зокрема, він базувався на національних середніх показниках, які приховували асиметричність розподілу благ, і тому в багатьох випадках міг не відобразити реального стану справ у досліджуваних країнах. Проте в цілому він успішно виконав своє завдання. Високий рівень довіри до ООН та її спеціалізованих структур, у тому числі ПРООН, та методологічних баз HDI є однією з найбільш вагомих класифікацій, що характеризують соціальний розвиток.

Найбільші труднощі обчислення індексу пов'язані з необхідністю отримання порівнянних показників за відсутності необхідної соціальної статистики у багатьох країнах, що розвиваються, і в ряді аспектів – і в деяких країнах з перехідною економікою. Слід також зазначити, що дані, надані національними статистичними органами, не завжди є надійними, оскільки деякі уряди навмисно перебільшують показники.

Сьогодні індекс охоплює 190 країн – членів ООН, а також спеціальні адміністративні території – Гонконг (Китай) та Палестинські території (Ізраїль). Проте через брак надійної статистики таблиця даних часто містить недостатню кількість держав. Країни, які не бажають або не можуть надавати статистику щодо компонентів ІЛР, не включені в рейтинг, але розглядаються окремо. Звіти, що містять дані ООН щодо людського розвитку, як правило, затримуються на два роки, оскільки вимагають порівняння на міжнародному рівні після публікації даних національними статистичними службами.

ІЛР в Україні становить 0,743. Станом на початок 2017 р. країна посідала 84-те місце серед 188-ми країн і територій. У 2015 р. Україна була на 81-му місці. Ця оцінка ясно відображає стан справ у країні, на території якої триває збройний конфлікт та яка важко працює над модернізацією своїх економічних, політичних і соціальних інститутів. Цей показник є найнижчим і в порівнянні України з іншими країнами регіону.

У табл. 2.2 надано порівняльну характеристику України з деякими країнами за показником ІЛР. Якщо в інших сферах показники України приблизно однакові з рейтингами інших країн подібного розміру та рівня

розвитку або навіть кращі за них, то за показником ВНД Україна найбільше відстає від інших європейських країн (табл. 2.2). Протягом 1990 – 2015 рр. очікувана тривалість життя від народження зросла за роками на 1,3, очікувана тривалість навчання – на 2,9, середня тривалість навчання – на 2,2, але ВНД на душу населення впав на 31,9 % [101].

Рівень життя визначають за допомогою валового національного продукту (ВНП), конвертованого в міжнародні долари вартістю на 2011 р., з використанням показників паритету купівельної спроможності (ПКС) на душу населення [101].

Таблиця 2.2

**Порівняльна характеристика України з деякими країнами
за показником ІЛР**

Країни	Значення ІЛР	Рейтинг за ІЛР	Очікувана тривалість життя	Очікувана кількість років навчання	ВНД на душу населення за ПКС
Польща	0,855	36	77,6	16,4	24,117
Росія	0,804	49	70,3	15,0	23,286
Білорусь	0,796	52	71,5	15,7	15,629
Грузія	0,769	70	75,0	13,9	8,856
Туреччина	0,767	71	75,5	14,6	18,705
Україна	0,743	84	71,1	15,3	7,361
Вірменія	0,743	84	74,9	12,7	8,189
Молдова	0,699	107	71,7	11,8	5,026
Європа, Центральна Азія	0,756	–	72,6	13,9	12,862

Отже, поки країни зі схожими умовами та проблемами, що має Україна, поступово та впевнено рухаються вперед, підвищуючи свій ВНД, потенціал людського розвитку в Україні використовується недостатньо, тому зберігається значний розрив з іншими країнами.

Спираючись на важливість усіх компонентів індексу людського розвитку, слід зазначити, що саме економічний розвиток і справедливий розподіл ресурсів може сприяти підвищенню місця країни за рейтингом людського розвитку. Задля цього Україні конче необхідний сприятливий

інвестиційний клімат, чесна судова система, реальна боротьба з корупцією та інші вкрай важливі для країни реформи, про які говорять міжнародні донори і які визначені в угоді про асоціацію з ЄС. Тобто амбітні реформи, в центрі яких стоять інтереси людей, – єдиний спосіб досягнення прогресу в рівні людського розвитку Україна.

Згідно з ще одним важливим рейтинговим показником – Україна виявилася найменш щасливою країною в Європі.

Таким чином, можна зробити висновок, що серед порівнянних країн результати розвитку економіки України є кардинально найгіршими. Але це, хоч як парадоксально, говорить не лише про колосальні стратегічні прорахунки в нашій країні, а і про величезні приховані можливості, використання яких надасть змогу набагато покращити місце України за багатьма показниками.

Одним із основних напрямів Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020" [54], що визначені пунктом 3 "Дорожня карта та першочергові пріоритети реалізації Стратегії", є реформування транспортної інфраструктури й участь у трансєвропейських мережах. Цей процес потребує суттєвих змін у транспортному машинобудуванні, розвиток якого створить позитивний кумулятивний ефект у металургійній, хімічній, електротехнічній промисловості, стимулюватиме наукову та інноваційну діяльність дослідницьких і проектно-конструкторських організацій.

Потенціал для виробництва широкого спектру продуктів з високою доданою вартістю, здатних задовільнити внутрішній попит, виявляється у виробництві залізничного рухомого складу, однієї з найбільш експортно-орієнтованих галузей з недиверсифікованим експортом на традиційні ринки СНД. З огляду на це, розширення географічної структури експорту має засновуватись на модернізації виробничої бази, удосконаленні конструкцій товарних вагонів і створенні продуктів нового покоління з кращими технічними характеристиками, показниками екології та безпеки трафіку.

Так, позитивна динаміка нарощування обсягів випуску залізничного машинобудування сприятиме поновленню рухомого складу залізниці. У Транспортній стратегії України в період до 2020 р. планується забезпечення залізниць рухомим складом з покращеними техніко-технологічними показниками (підвищення швидкості руху пасажирських поїздів до 160 км/год.; у перспективі – до 200 км/год.) і вантажних – до 100 – 120 км/год.; збільшення терміну експлуатації та підвищення продуктивності рухомого складу; зниження питомих витрат енергоресурсів і матеріалоемності; скорочення

часу доставки вантажів і перебування пасажирів у дорозі; забезпечення перевезення пасажирів з обмеженими фізичними можливостями [111].

Слід зазначити, що одним з перспективних напрямів інноваційного розвитку промисловості також є аграрне машинобудування. Послідовне застосування земельної реформи сприятиме інвестиційній діяльності в аграрному секторі, підвищить попит на сільськогосподарську техніку й обладнання для великих і малих фермерських господарств. На сьогодні підприємства забезпечені сільгосптехнікою тільки від 45 до 80 % технологічної потреби з незначною часткою якісного високопродуктивного обладнання. Це призводить до втрати продуктивності, зниження врожайності, перевищення нормативів навантаження виробництва на одиницю обладнання, зниження якості складної та рутинної сільськогосподарської роботи.

Вітчизняне аграрне машинобудування має достатньо виробничих потужностей для виготовлення більшості видів техніки, але за багатьма показниками ефективності наша сільськогосподарська техніка не встигає за своїми іноземними колегами. Досягнення належного рівня якості та технічних характеристик сільськогосподарської техніки потребує освоєння підприємствами випуску техніки нового покоління на базі реалізації спільних інвестиційних проектів із зарубіжними компаніями.

Першим етапом проекту має стати створення крупновузлового монтажу тих видів високотехнологічної техніки, які виробляються іноземними компаніями. Необхідно віднайти державне замовлення на певні види техніки як важливого джерела для розвитку промисловості виробничих потужностей. Потрібно збільшити державне фінансування науково-технічного розвитку в галузі виробництва сільськогосподарської техніки, для цього конче необхідна організація всього циклу робіт зі створення та розвитку технології нового покоління.

Щодо залучення кредитних ресурсів фінансових організацій ЄС у відновлення промислового потенціалу східних областей України, то сьогодні допомога Європейського Союзу надається Україні у вигляді довгострокового співробітництва, механізму Twinningu, освітньої програми Tempus, програми Всеохоплюючої інституційної розбудови та інструменту співробітництва з ядерної безпеки [111].

Уже започатковано п'ять програм секторальної бюджетної підтримки ЄС на загальну суму 244 млн євро. У межах пакета розширеної економічної та фінансової допомоги Україні 2014 р. у Брюсселі підписано Угоду про фінансування Контракту для України з розбудови держави

(State Building Contract) обсягом 355 млн євро, за якою Євросоюз уперше застосував механізм загальної бюджетної підтримки третьої країни (принцип "спеціального підходу") [111].

Поряд із Контрактом державної розбудови між Україною та ЄС укладено угоди про фінансування: Рамкової програми на підтримку Угод між Україною та ЄС (бюджет 21 млн євро); Програми підтримки громадянського суспільства в Україні (бюджет 10,8 млн євро, з яких 10 млн євро – внесок ЄС і 0,8 млн євро – співфінансування України); Програми підтримки регіональної політики України (бюджет 55 млн євро). Ураховуючи потреби в додатковій фінансовій підтримці, у травні 2015 р. ЄС схвалив додатковий пакет двосторонньої технічної допомоги для України на 2015 р. в обсязі 110 млн євро 63.

У 2014 р. Європейською Комісією затверджено Стратегічні пріоритети Інвестиційного інструменту сусідства (Neighborhood Investment Facility) на 2014–2020 роки [111]. У вересні 2014 р. для країн – учасниць ініціативи "Східне партнерство", що уклали з ЄС Угоди про асоціацію (Україна, Грузія, Молдова), Європейська Комісія схвалила новий Інструмент реалізації поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ), спрямований на покращення умов фінансування малих і середніх підприємств у процесі інтеграції цих держав до спільного ринку ЄС.

Бюджет Інструменту реалізації ПВЗВТ складає близько 150 млн євро. З метою підтримки макроекономічної стабільності України Європейський Союз надає нашій державі макрофінансову допомогу (МФД), кошти якої виділяються для прямої бюджетної підтримки (покриття поточного дефіциту консолідованого бюджету), поповнення золотовалютних резервів Національного банку України.

Для того щоб залучити гуманітарну допомогу ЄС для громадян України, переміщених з тимчасово окупованих територій та районів проведення АТО, та для відновлення інфраструктури Донбасу здійснюється взаємодія з різними службами та підрозділами Європейської Комісії (Гуманітарним офісом та Європейським координаційним центром реагування на надзвичайні ситуації) з метою регулярного інформування щодо потреб української сторони й отримання адресної гуманітарної допомоги населенню, що постраждало. У цілому обсяг наданої допомоги, починаючи з липня 2014 р., становить близько 223 млн євро.

Європейський Банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) станом на початок 2017 р. здійснює в Україні 371 проект обсягом 4,3 млрд євро,

28 % з яких є проектами у промисловості, торгівлі та в агробізнесі, 33 % складають проекти в енергетиці. Загальний портфель проектів Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) в Україні складає майже 4 млрд євро.

Упровадження в Україні принципів циркулярної економіки є процесом поглиблення співробітництва з країнами Європейського Співтовариства щодо виробництва екологічно чистої продукції, перероблення відходів, вторинного виробництва, впровадження у промисловості енергетичних та ресурсоефективних технологій. Базові принципи циркулярної економіки закладені у Дорожній карті ЄС "Ресурсоефективна Європа" (Roadmap to a Resource Efficient Europe) та сформульовані як "Становлення циркулярної економіки: програма безвідходного виробництва для Європи" ("Communication towards a circular economy: a zero waste programme for Europe").

Експертами підраховано, що впровадження ресурсоефективних технологій виробництва в Україні на всіх ланках виробничих ланцюгів сприятиме скороченню потреб промисловості у сировинних ресурсах на 17 – 24 % до 2030 р. включно.

Одним з базових напрямів у рамках європейського співробітництва є втілення європейських стандартів виробництва на промислових підприємствах України. Станом на початок 2017 р. в державі реалізовується 158 проектів міжнародної технічної допомоги, з них країнами ЄС не реалізується жодного проекту з реформування системи технічного регулювання. Серед таких проектів реалізується лише один – проект створення системи контролю за безпекою харчових продуктів на основі оцінювання ризиків у циклі виробництва та збуту молочних продуктів (Швейцарія, 2,6 млн швейцарських франків, 2015 – 2018 рр.) [54; 111].

Оскільки існує незначна кількість діючих програм, а їх тематика обмежена, саме зараз назріла необхідність ініціювати нові програми технічної допомоги ЄС з метою налагодження ефективного тристороннього діалогу між ЄС, Кабінетом Міністрів та підприємствами України для вивчення та врахування реальних проблем і потреб сектора промисловості України щодо впровадження європейських стандартів виробництва. Найважливішим кроком у цьому напрямі стало прийняття в серпні 2015 р. розробленої українськими фахівцями й експертами "Стратегії розвитку системи технічного регулювання на період до 2020 року", що передбачено у Європейському порядку денному реформ ЄС – Україна.

Базовими напрямками реалізації Стратегії є:

адаптація законодавства України до законодавства ЄС у сфері технічного регулювання;

уникнення дублювання функцій у сфері державного нагляду та контролю за відповідністю продукції встановленим вимогам;

забезпечення повної відповідності системи технічного регулювання України вимогам ЄС;

удосконалення наявної матеріально-технічної бази для проведення оцінювання відповідності продукції встановленим вимогам;

забезпечення визнання на європейському та міжнародному рівнях атестатів, виданих Національним агентством з акредитації;

підвищення рівня співпраці центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій з європейськими та міжнародними організаціями із стандартизації, метрології, акредитації, оцінювання відповідності та державного ринкового нагляду;

забезпечення інтеграції систем обміну інформацією у сфері державного ринкового нагляду з відповідними системами ЄС;

зміцнення інституціонального потенціалу органів державної влади, на які покладаються функції технічного регулювання у визначених сферах діяльності;

здійснення заходів з підготовки до підписання з ЄС Угоди про оцінювання окремих видів продукції на відповідність європейським і міжнародним рівням, що сприятиме просуванню вітчизняної продукції на світовий ринок;

підвищення рівня інформованості суб'єктів господарювання та інших зацікавлених сторін щодо нової системи технічного регулювання.

Важливим інноваційним стимулом для української промисловості стане можливість участі промислових компаній та українських науково-дослідних організацій в проектах Рамкової програми ЄС щодо досліджень та інновацій "Горизонт – 2020", а також розроблення механізмів фінансового, організаційного, юридичного забезпечення та матеріального стимулювання вітчизняної наукової та винахідницької спільноти для входу у європейську патентну систему та досягнення високого рівня конкурентоспроможності.

2.3. Інтеграція України до європейського простору

Європейська інтеграція сьогодні – це широкомасштабний процес, що включає наднаціональний, міжурядовий, регіональний та місцевий рівні управління, а також мобілізацію міжвідомчих і міжособистісних відносин. Багатостороннє співробітництво з Європейським Союзом повністю відповідає природному геополітичному напрямку інтеграційної стратегії України та є одним з основних практичних засобів формування ефективно відкритої економіки. Ураховуючи те, що національні інтереси України потребують зміцнення її як впливової європейської держави та повноправного члена ЄС, це вимагає ретельного вивчення наслідків вступу нашої країни до європейської спільноти.

Відродження та новий погляд на проблему глобалізації та євроінтеграції України започаткували та продовжують розвивати такі вчені, як В. Чалий, О. Чувардинський, А. Гальчинський, М. Якуб'як, В. Андрійко та багато інших. Проблему регіональної інтеграції досліджували українські вчені та фахівці-практики, зокрема: В. Геєць, І. Кліменко, О. Федірко, І. В. П'ятницький, І. Бураковський, Д. Ляпін, В. Мовчан, А. Гончарук, Н. Ничай та інші. Саме питання вступу України до ЄС цікавило багатьох авторів. Е. Вілсон ("Українці: несподівана нація"), М. Горинь ("Український шлях до Європи"), П. Рудяков та О. Ковальова ("Інтеграційні можливості для України після розширення Євросоюзу") та інші науковці звертали увагу на цю проблему. Однак спільної думки досі не існує, тобто питання євроінтеграції України залишається актуальним [59].

Розвиток сучасної світової економіки характеризується інтенсифікацією міжнародної конкуренції, що зумовлює поглиблення інтеграційних процесів, а саме – формування інтеграційних об'єднань у регіонах. Такі інтеграційні об'єднання спрямовані на створення місцевих середовищ, які сприятимуть зростанню конкурентоспроможності країни та покращенню економічних і політичних позицій нашої держави на світовій арені. Розгортання процесів інтеграції, які активізувалися на межі тисячоліть, стає значущою закономірністю сучасного світового розвитку. Сьогодні дуже важливим є вплив міжнародних інтеграційних процесів на функціонування не тільки регіональних міжнародних систем і формування нового міжнародного порядку, а й окремих суспільств і держав, їх внутрішньої політики та повсякденного життя населення. Основним виразником таких ідей в Європі є Європейський Союз.

Європейський Союз (ЄС) є провідним механізмом об'єднання інтересів переважної більшості європейців у досягненні безпеки та більш високого рівня розвитку. Тому вибір України, зроблений на користь інтеграції до Європи, є збалансованим. Лідерство Європейського Союзу серед провідних інтеграційних організацій світу можна вважати безперечним.

Проблема економічної інтеграції України має пріоритетне значення: Україна – одна з великих європейських держав, і для неї особливо важлива інтеграція з Європою і перш за все з країнами – членами Європейського Союзу.

З часу набуття незалежності співпраця між Україною та ЄС розвивається нерівномірно. Слід зазначити, що в 1994 р. Україна стала першою з колишніх радянських республік, яка підписала з Європейським Союзом Угоду про партнерство та співробітництво (УПС), що обіцяла Україні чималі економічні вигоди. Згідно з цим документом, Європейський Союз зобов'язується сприяти двосторонній торгівлі та руху інвестицій. Але тільки в березні 1998 р. Угода набрала чинності.

Вступ у світове співтовариство виявився складним і неоднозначним, зокрема, через такі фактори:

- відсутність єдиної концепції економічних реформ та їх половинчастість;

- боротьба політичної еліти за перерозподіл суспільних благ, формування олігархічної системи;

- створення штучних бар'єрів у економіці для запобігання виходу великого іноземного капіталу на український ринок;

- вплив, а часом і відвертий тиск Російської Федерації на економічну політику України.

Особливого значення для сталого економічного розвитку України набуває оптимізація стратегії державної інтеграції з метою повного використання конкурентних переваг з урахуванням потреб сучасного етапу глобалізації, необхідності розв'язання соціальних, економічних і політичних проблем та активізації участі у міжнародному співробітництві у різних сферах.

Економічна інтеграція завжди була рушійною силою, що об'єднує європейське співтовариство. Основними цілями економічної інтеграції є:

- гармонійний розвиток економічних інститутів;

- стабільне та збалансоване економічне взаємопроникнення;

підвищення рівня життя;
високий рівень зайнятості;
економічна та валютна стабільність.

Отже, європейська інтеграція та майбутнє входження до ЄС уже давно є пріоритетом вітчизняної зовнішньої політики. Хоча треба говорити про те, що це питання вже не є суто зовнішньополітичним – воно визначає основні складові внутрішньодержавного життя. Сьогодні дуже важливим є вивчення характеру довгострокових і короткострокових факторів, які впливають на процеси європейської інтеграції в українському суспільстві в цілому та виявлення на цій основі відповідних переваг і недоліків для України за умов її вступу до Європейського Союзу.

У грудні 2001 р. у заяві Європейської Комісії було зазначено, що пріоритетними завданнями для України є боротьба проти СНІДу, туберкульозу, незаконною міграцією та організованою злочинністю. Це було пов'язано з ситуацією в Україні, яка не змогла здійснити ефективні реформи в перше десятиріччя незалежності з причини глибокої кризи, що охопила практично всі сфери суспільства. Крім того, з точки зору соціально-економічного розвитку Україна значно відстала від багатьох країн субрегіону. Навіть тоді, за оцінками конкурентоспроможності національної економіки, Україна займала останні місця не тільки серед європейських країн, але і серед багатьох країн, що розвивались.

Відсутність суспільного консенсусу щодо напрямку та темпів соціально-економічних реформ і неефективна діяльність уряду значно віддаляла перспективу на асоційоване членство України в ЄС. Зрозуміло, що лише цілісні та рішучі реформи можуть повністю змінити цю тенденцію [97].

Зміни протягом наступних десяти років принесли позитивні результати. Наприклад, Європейський Союз визнав Україну країною з ринковою економікою та уклав ряд угод про спрощення візового режиму між Україною та ЄС [106]. Статус країни з ринковою економікою означав, що Захід в Україні спостерігав наявність таких факторів:

вільно конвертована національна валюта;
недоторканність приватної власності;
захист прав іноземних інвесторів;
вільне ціноутворення, без втручання держави в цей механізм;
взаємовідносини між роботодавцями та працівниками на договірній основі.

Проте це мало вплинуло на характер відносин України з ЄС. Дискусії України з ЄС, річні саміти Україна – ЄС, засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС та обмін візитами на високому рівні також не дали значних результатів. Природним наслідком непослідовності та затримки реалізації реформ стало віддалення України від європейських інтеграційних процесів. Країна не виконала політичних та економічних умов для вступу до ЄС.

Слід зазначити, що в торговельних відносинах між Україною та країнами ЄС ще існує ряд проблем. Основними з них є такі: хронічна дефіцитність торгівлі; відсутність суттєвих змін у структурі торгівлі; обмеження подальшого розширення експорту; проблеми з імпортом.

Таким чином, серед основних проблем інтеграції України до ЄС експерти називали такі:

не підготовлене до європейських стандартів українське законодавство. Отже, необхідно адаптувати українське законодавство до європейського. Іншими словами, законодавча база України вимагає суттєвої гармонізації та адаптації до загальних правил Європейського Союзу;

основні експортні галузі України (легка промисловість, металургія, агропромисловий комплекс) сьогодні стикаються з великими труднощами на європейському ринку;

значного впливу завдає боргова криза та дискредитація інтеграційного іміджу, що означає, що у середньостроковій перспективі Україна також повинна буде нести певний фінансовий тягар внесків до організаційних структур Європейського союзу [97; 106; 107].

Основними факторами, що перешкоджали та й сьогодні стримують членство України в ЄС, є: величезний розрив у рівнях економічного розвитку України й європейських країн; абсолютні обсяги у взаємній торгівлі все ще є незадовільними; істотна різниця в рівнях життя України та країн ЄС; неадекватність і невідповідність правових систем.

Слід зазначити, що прорив у відносинах Україна – ЄС відбувся у 2008 р., коли країна вступила до Світової організації торгівлі. Того ж року розпочався процес підготовки майбутньої угоди про широку та всеохоплюючу зону вільної торгівлі й асоціацію з ЄС.

Сьогодні Україна співпрацює з ЄС у багатьох областях і сферах, включаючи такі: наука та технології; освіта та навчання; сільське господарство; промисловість; гірничодобувна та сировинна промисло-

вість; енергетика; цивільна атомна промисловість; охорона довкілля; транспорт; космічна промисловість; поштові послуги та телекомунікації; охорона здоров'я та безпека, зайнятість та соціальний захист; туризм; митна справа; економіка; боротьба з незаконним обігом наркотиків; культура. У цілому інтеграція нашої країни в ЄС спрямована на заохочення національних інтересів, побудову економічно розвиненої та демократичної держави, посилення позицій у світовій системі міжнародних відносин [97; 106].

Режим вільної торгівлі між Україною та ЄС розпочався в 2016 р. Проте ще з квітня 2014 р. українським товарам був відкритий експорт до Європейського Союзу без сплати митних зборів, але ця лібералізація була тимчасовою та односторонньою – в рамках автономних преференцій ЄС. Тимчасовий характер операцій не дозволяв розраховувати на притік європейських інвестицій, оскільки потенційні інвестори остерігалися невизначеної ситуації. Отже, режим вільної торгівлі визначає подальший розвиток торговельних відносин України з ЄС. Угода про асоціацію означає, що подальша лібералізація може лише змінити торговельний режим, і протягом найближчих десяти років відбуватиметься подальше спрощення умов торгівлі між Україною та ЄС.

З 1 січня 2016 р. почалося тимчасове застосування Розділу IV Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в частині поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВ ЗВТ) [112]. З 1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС набрала чинності в повному обсязі. Водночас завершив свою дію режим автономних торговельних преференцій ЄС щодо України, започаткований 3 квітня 2014 р. У рамках цього режиму експорту з України в односторонньому порядку надавався доступ до ринку ЄС на умовах ПВ ЗВТ.

Україна досягла суттєвого прогресу щодо виконання нормативно-правових та інституційних зобов'язань у рамках імплементації положень Угоди про асоціацію в частині ПВ ЗВТ Україна – ЄС. Основними досягненнями України у 2017 р. стали такі:

приєднання країни до Програми ЄС "Конкурентоспроможність підприємств малого та середнього бізнесу (COSME) (2014 – 2020)";

виконання внутрішньодержавних дій, які необхідні для приєднання України до Регіональної Конвенції про преференційні правила походження товарів (ПЕМ – Конвенція);

Україна ухвалила проект Всеохоплюючої стратегії реформування системи санітарного та фітосанітарного нагляду в Україні, Дорожньої карти реформ системи державних закупівель;

завершено діалог щодо підготовки до переговорів з укладення Угоди про оцінювання відповідності та прийнятність промислових товарів (Угоди АСАА) [112].

Відповідно до досягнутих політичних домовленостей 1–2 березня 2017 р. у Брюсселі відбулося перше засідання Діалогу високого рівня Україна – ЄС у промисловій сфері. Водночас була розпочата діяльність секторальних робочих груп у пріоритетних галузях промисловості. Друге засідання Діалогу з цих питань відбулося 26–27 березня 2018 р. у Києві.

Слід зазначити, що з 1 лютого 2018 р. Україна набула повноправного членства в Регіональній конвенції про пан-євро-середземноморські преференційні правила походження (Пан-Євро-Мед). Країни – учасниці цієї Конвенції можуть використовувати матеріали та сировину одна одної без втрати преференційного статусу походження. Отже, для виробництва товарів Україна може закуповувати сировину та комплектувальні в країнах – учасницях Конвенції, з якими українська сторона уклала угоди про вільну торгівлю. Готову продукцію доцільно експортувати до інших членів Конвенції, використовуючи ефект діагонального накопичення для встановлення преференційного статусу товару. Відповідно, українські матеріали та комплектувальні можуть використовуватись у вигляді складових готової продукції країнами – учасницями Конвенції для подальшого експорту [112].

Звичайно, в угоді про асоціацію між Україною та ЄС є недоліки. Так, наприклад, гармонізація угод про вільну торгівлю відбулася кілька років тому, коли структура української економіки була зовсім іншою. Тоді головним джерелом експорту з України була металургія, але російська агресія на сході, яка призвела до військових дій, значно вплинула на зменшення цього потенціалу. Сьогодні ключовою в українському експорті є продукція агропромислового комплексу, що вимагає коригування Угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС.

Інша проблема полягає в тому, що лібералізація торгівлі між Україною та ЄС відбувається не в найкращий період для Європейського Союзу. Повільний вихід з кризи низки країн ЄС підштовхує їх до продовження політики бюджетної економії. Це знижує попит на товари, в тому

числі на українську продукцію. Світові ціни на основні експортні товари України залишаються низькими. Саме це сприяло падінню обсягу українського експорту в ЄС у 2015 р.

Проте всі ці труднощі не зменшують відкритих для України можливостей. Головне – зрозуміти, що нові реалії вимагають більш швидких і глибоких економічних реформ. Перспектива вступу до ЄС відкриває шлях до структур колективної безпеки Європейського Союзу, до ефективної координації дій з європейськими країнами у сфері контролю за експортом і нерозповсюдженням зброї масового знищення. Це посилить співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю, контрабандою, нелегальною міграцією, наркобізнесом тощо [106].

Для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій та нових технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників, доступ до світових ринків, особливо до ринку ЄС. Як невід'ємна частина Європи, Україна зосереджується на країнах, що працюють за європейською моделлю соціально-економічного розвитку.

Процес інтеграції України до Європейського економічного простору є складною проблемою. Це пов'язано з тим, що зараз існує чимало аргументів проти вступу нашої держави, виходячи з економічних, геополітичних і соціальних наслідків цього процесу для України.

Якщо проаналізувати думки українських і зарубіжних експертів щодо Угоди, які розглядають її з двох протилежних точок зору, то очевидно, що прихильники вступу України до Європейського економічного простору підкреслюють майбутні економічні вигоди нового пост-радянського інтеграційного проекту. В якості незаперечного позитиву трактується можлива уніфікація цін на енергоносії, транспортні перевезення в рамках країн-учасниць, що може знизити виробничі витрати в Україні.

Проаналізувавши переваги та недоліки європейської інтеграції, можна зробити висновок, більш-менш однаковий для всіх галузей. Переваги договору полягають у полегшенні доступу іноземних позик до українських компаній, покращенні інвестиційного клімату в країні, відкритті нових ринків, а також гармонізації законодавчої бази України згідно з законодавством Європейського Союзу для полегшення комерційних операцій.

Зрозуміло, що чіткі недоліки – це ризики, пов'язані з реакцією Росії, можливими витратами, зумовленими технічними регламентами та посиленням конкуренції. Хоча останній пункт виглядає як недолік з точки зору бізнесу, це також є великою перевагою в очах споживачів, які отримують доступ до більш дешевих продуктів і послуг.

Інтеграція України до ЄС має свої переваги як для України, так і для Європейського Союзу. Для нашої країни важливого значення набуває процес її послідовного наближення до ЄС та стратегічний результат цього процесу – повноправне членство в Європейському Союзі.

Насамперед треба сказати про політичні переваги інтеграції України в ЄС, які пов'язані зі створенням надійних механізмів політичної стабільності, демократії та безпеки. Конвергенція з Європейським Союзом є гарантією, а застосування її вимог – інструментом створення демократичних інститутів в Україні. З іншого боку, членство в ЄС відкриє шлях до структур колективної безпеки Європейського Союзу, забезпечить ефективну координацію дій з європейськими країнами в галузі експортного контролю та боротьби зі зброєю масового знищення в усьому світі [106, с. 26].

Європейська інтеграція сприятиме підвищенню продуктивності та темпів технологічної модернізації під впливом конкуренції на єдиному європейському ринку. Цей процес сприятиме більш вільному доступу до новітніх технологій, капіталу, інформації; підвищенню кваліфікації робочої сили в умовах вільного руху на єдиному ринку; створенню сприятливого інвестиційного клімату. Таким чином уможливлується значне збільшення обсягів торгівлі на ринку ЄС, а також створення передумов для прискореного зростання взаємного обміну в галузях з більш високим рівнем науки та техніки. Економічна інтеграція також дозволить використовувати фонди регіонального розвитку ЄС для прискорення вступу на вищий рівень економічного розвитку, притаманний більш розвиненим країнам Європейського Союзу [106].

Соціальні переваги членства в ЄС пов'язані з високим рівнем соціальних стандартів, розвитком гуманітарної сфери, ефективним захистом прав працівників і розвинутою системою охорони навколишнього середовища. У результаті інтеграції України до ЄС відбудуться значні зміни у забезпеченні права на вільне працевлаштування, належну заробітну плату й охорону праці. Стабільними стануть гарантії соціального забезпечення, належні умови для проживання громадян, охорона здоров'я,

освіта, культура, соціальний захист і соціальне страхування, наближені до європейських стандартів.

Сама мета інтеграції, як свідчить досвід майже всіх нових країн-членів Європейського Союзу, стала потужним стимулом для необхідних соціально-економічних перетворень. Після реформування Україна стає беззаперечним сусідом ЄС, що визначатиме посилення впливу ЄС на Україну, зокрема, в контексті подальшої демократизації українського суспільства та зміцнення європейської орієнтації українського населення.

Доцільно проаналізувати торгівельно-економічну сферу України з Євросоюзом. У цьому випадку інтеграція до ЄС матиме доволі позитивний характер. Отже, Євросоюз може впливати на розширення ринків збуту для вітчизняної продукції та стати основним торгівельним партнером. У зв'язку з цим поліпшуються умови доступу українських експортерів до окремих товарних ринків нових членів Європейського Союзу через переважне зниження рівня тарифного захисту та підвищення конкурентного середовища в країнах, які прагнуть приєднатися до ЄС.

Так, у 2014 р. Євросоюз став головним торговельним партнером України. Обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та ЄС становив 44 297,4 млн дол. США (або 35,8 %) від загального обсягу торгівлі України. Основними торгівельними партнерами України в ЄС у 2014 р. стали: Великобританія (19,4 %), ФРН (16,5 %), Кіпр (13,8 %), Нідерланди (6,0 %), Австрія (5,2 %), Польща (5,0 %). Серед послуг, наданих країнам ЄС, скоротилися обсяги (у млн дол. США): транспортних послуг на 171,2, ділових – на 135,2, пов'язаних з подорожами – на 32,1, пов'язаних з фінансовою діяльністю – на 24,7. Однак обсяги у сфері телекомунікаційних, комп'ютерних та інформаційних послуг зросли на 113,9 млн дол. США [101]. Основну частину експорту до ЄС у 2014 р. склали такі товари: чорні метали, зернові культури, електричні машини й устаткування, руди, шлаки та зола, енергетичні матеріали, насіння та плоди олійних рослин. Основні тенденції торгівлі з країнами ЄС подано в табл. 2.3.

Слід зазначити, що підсумок 2015 р. підтвердив тенденцію виходу двосторонньої торгівлі між Україною та Європейським Союзом на перше місце серед країн світу, з якими Україна підтримує торгівельні відносини. Згідно з даними міністерства закордонних справ України, експорт товарів і послуг до країн ЄС за цей період дорівнював 20 302,1 млн дол. США (або 31,8 %) від загального обсягу експорту товарів і послуг України. У свою чергу, обсяг імпорту з країн ЄС сформувався у обсязі

23 995,3 млн дол. США (або 40,0 %) від загального обсягу імпорту в Україну. Порівняно з 2013 р. спостерігається зменшення негативного сальдо на 7 117,4, яке склалося у розмірі 3 693,2 млн дол. США (табл. 2.3) [101].

Таблиця 2.3

Баланс торгівлі з країнами ЄС товарами та послугами у 2014 р.
(млн дол. США) [21]

Показники	2014 рік	2013 рік	2014/2013	
			млн дол. США	%
ЗТО всього в Україні	123 897,3	158 178,9	-34 281,6	78,3
ЗТО з ЄС	44 297,4	51 128,6	-6 831,2	86,6
Питома вага у загальному обсязі	35,8 %	32,3 %	–	–
Експорт усього з України	63 890,5	74 832,3	-10 941,8	85,4
Експорт до ЄС	20 302,1	20 159,0	143,1	100,7
Питома вага у загальному обсязі	31,8 %	26,9 %	–	–
Імпорт всього до України	60 006,8	83 346,6	-23 339,8	72,0
Імпорт з ЄС	23 995,3	30 969,6	-6 974,3	77,5
Питома вага у загальному обсязі	40,0 %	37,2 %	–	–
Сальдо всього в Україні	+3 883,7	-8 514,3	12 398,0	–
Сальдо з ЄС	-3 693,2	-10 810,6	7 117,4	–

Однак, незважаючи на такий позитивний ефект від переорієнтації України на європейський ринок, відбулося різке падіння обсягів двосторонньої торгівлі, що відображає основну тенденцію 2015 р. щодо зменшення глобальної зовнішньої торгівлі України.

Згідно з актуалізованими даними Держкомстату України (станом на 20.01.2016 р.), у січні-листопаді 2015 р. загальний оборот торгівлі товара-

ми між Україною та Європейським Союзом становив 25 697 млн дол. США (табл. 2.4) [101].

Таблиця 2.4

**Баланс торгівлі товарами у січні – листопаді 2015 р.
згідно з актуалізованими даними Держкомстату
станом на 20.01.2016 р. [101]**

Показники	Січень-листопад 2015 р.	Довідково	
		Січень-листопад 2014 р.	2015/2014, %
ЗТО, млн дол. США	25 697	34 958,8	-26,49
Експорт з України, млн дол. США	11 685,3	15 790,95	-26
Імпорт до України, млн дол.США	14 011,7	19 167,85	-26,9
Сальдо для України, млн дол. США	-2 326,4	-3 376,9	31,1

Питома вага даних товарів становить лише 4,5 % від усього українського товарного експорту до країн – членів Європейського Союзу.

Водночас значно скоротилися обсяги експорту до ЄС таких важливих категорій товарів: продукції рослинного походження – на 20,8 %; жирів та олії – на 22,9 %; готових харчових продуктів – на 16,3 %; мінеральних продуктів – на 47,1 %; продукції хімічної промисловості – на 40,2 %; шкур необроблених – на 16,8 %; текстильних матеріалів і виробів – на 16,2 %; взуття та головних уборів – на 19,3 %; перлів – на 32,4 %; недорогоцінних металів – на 30,9 %; засобів наземного транспорту, літальних і плавучих апаратів – на 23,5 %; оптичних приладів та апаратів – на 22,1 % [101].

Підсумки ж першого півріччя 2016 р. підтвердили сформовану протягом 2015 р. тенденцію до виходу двосторонньої торгівлі між Україною та ЄС на перше місце в загальному міжнародному товарообігу України. Таким чином, спостерігається тенденція до поступового збільшення двосторонньої торгівлі між Україною та ЄС.

Досліджуючи динаміку, слід зазначити, що відповідно до наявних статистичних даних (дані Держстату України)) за одинадцять місяців (січня-листопада) 2017 р. Європейський Союз продовжував зміцнювати свої позиції ключового торговельного партнера України. За цей період загальний обсяг торгівлі товарами між Україною та ЄС склав 34 745,969 млн дол. США. У січні-листопаді 2017 р. експорт товарів до країн ЄС (28 країн) становив 15 914,388 млн дол. США, що на 30,4 % перевищило показник за відповідний період попереднього року. Імпорт товарів з країн ЄС (28 країн) у січні-листопаді 2017 р. дорівнював 18 831,581 млн дол. США, що на 22,8 % перевищило показник за відповідний період попереднього року. У двосторонній торгівлі зберігалось негативне сальдо у розмірі 2 917,193 млн дол. США (табл. 2.5) [101].

Таблиця 2.5

**Торгівля товарами України з ЄС
у січні-листопаді 2017 р. [24]**

Показники	Січень-листопад 2016 р. (млн дол. США)	Січень-листопад 2017 р. (млн дол. США)	Зміни, січень-листопад 2017/2016	
			млн дол. США	%
ЗТО з ЄС	27 535,318	34 745,969	7 210,651	122,8
Експорт до ЄС	12 201,262	15 914,388	3 713,127	130,4
Імпорт з ЄС	15 334,056	18 831,581	1 794,2	122,8
Сальдо з ЄС	-3 132,794	-2 917,193	-215,601	93,1

Основними категоріями товарів, які імпортувалися з ЄС протягом січня-листопада 2017 р., були: палива мінеральні; нафта та продукти її перегонки; фармацевтична продукція; пластмаси; полімерні матеріали; реактори ядерні, котли, машини; засоби наземного транспорту (крім залізничного).

Обсяг торгівлі послугами між Україною та ЄС протягом січня-листопада 2017 р. становив 5 832,6 млн дол. США. Протягом звітної періоду обсяг експорту українських послуг у країни – члени ЄС становив 3 329,6; обсяг імпорту послуг з ЄС – 2 503; позитивне сальдо – 826,6 (у млн дол. США).

Основними партнерами України в Європейському Союзі у торгівлі послугами (у млн дол. США) протягом січня-листопада 2017 р. стали такі країни, як Великобританія (1 072,1), Німеччина (892,6), Кіпр (493,3), Польща (420,1) і Нідерланди (279,4) [101].

Головними імпортерами українських послуг (у млн дол. США) протягом січня-листопада 2017 р. стали Великобританія (572,8), Німеччина (522,6), Кіпр (267,8) і Польща (275).

Основними європейськими експортерами послуг (у млн дол. США) в Україну були Німеччина (479,8), Великобританія (499,3), Кіпр (225,5) і Польща (145,1).

25 жовтня 2017 р. уряд схвалив Стратегію комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018 – 2021 рр. [101]. Основною метою Стратегії є підтвердження в українському суспільстві свідомої підтримки членства України в Європейському Союзі, інтеграція в європейський економічний, культурний та політичний простір і здійснення реформ і внутрішніх перетворень на шляху до більш вільного, справедливого, демократичного, успішного та прозорого суспільства.

Стратегія визначає комунікаційні цілі та цільову аудиторію. Вважається, що Стратегія буде здійснюватися спільно державними органами, органами місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства та комерційними закладами за рахунок коштів і бюджетних асигнувань, передбачених центральними органами виконавчої влади, іншими державними органами на відповідний рік та іншими джерелами, що незаборонені законом.

Для реалізації Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018 – 2021 рр. планується залучити фінансові можливості вітчизняних і міжнародних комерційних організацій, фондів, а також неурядових організацій [101].

Одним з недоліків інтеграції в ЄС є те, що цей процес впливає на податкову систему, тобто відбудеться перехід до єдиної митної системи та підвищиться рівень захисту тарифів на кілька українських експортних операцій. Такі зміни призведуть до зменшення обсягу традиційного експорту з України до ЄС через часткову переорієнтацію торговельних потоків між наявними та новими членами ЄС.

Позитивним аспектом є введення в дію безвізового режиму для України. Це дало змогу подорожувати "без бюрократії". Отже, 26 квітня 2017 р. Європейський парламент проголосував за надання безвізового

режиму з ЄС для громадян України. Після цього український безвіз схвалили у Раді ЄС. А безпосередньо безвіз для України фактично набув чинності у червні 2017 року.

Безвізовий режим, безумовно, сприятиме розвитку бізнесу, культури та медицини. З метою прискорення такого розвитку необхідно розвивати зв'язки з іноземними партнерами. Безвізовими поїздками в зону Шенгену та країни ЄС передбачено короткострокові подорожі. Так, наприклад, в якості туриста можливо приїхати, зустрітися з друзями або відвідати родичів, культурні або спортивні заходи, провести бізнес-зустрічі, що стало набагато простіше. Крім того, скасування візового режиму полегшує життя українцям, які планують пройти медичне лікування, короткострокове навчання, професійні тренінги або наукові та практичні семінари. Але термін перебування на території Євросоюзу обмежений трьома місяцями (дев'яносто днів) протягом півроку.

Беззаперечним плюсом безвізового режиму є те, що він зменшить кількість маніпуляцій з боку посередників. Тобто значно зменшується потік маніпуляцій недобросовісних фірм, які надавали консультаційні та інші візові послуги, оскільки вони не матимуть широкого простору для маніпулювання.

Але не слід оминати і певні недоліки безвізового режиму для України. Серед них такі: поява міграції населення, зростання безробіття, витіснення національних виробників з внутрішнього ринку, високі європейські ціни, втрата цінних кадрів для України тощо.

Як було зазначено, в 2017 р. зовнішня політика України досягла довгоочікуваних цілей у відносинах з ЄС (запровадження безвізового режиму та набуття чинності Угоди про асоціацію). Завдяки сприятливій політичній ситуації в Нідерландах і Франції Україна дійшла фінішу в тих цілях на шляху європейської інтеграції, над якими Київ працював майже десять років. Але наприкінці того ж року міжнародна позиція України була ускладнена внутрішніми скандалами, корупцією, відсутністю реформ і погіршенням відносин з майже з усіма сусідами. Причиною є те, що зовнішня політика України залишається реактивною щодо динамічних подій та базується на застарілих концепціях. Це призвело до того, що Україна не змогла запропонувати нові ідеї та висунути пропозиції щодо вирішення найважливіших проблем у країні.

У 2018 р. Україна має ті самі проблеми (або навіть додаткові) на міжнародній арені, проте українській дипломатії доведеться подолати їх

в умовах більш обмежених ресурсів та аргументів. Отже, слід зазначити, що без істотного поліпшення внутрішньої ситуації, реформ, прогресу в боротьбі з корупцією та розроблення нової зовнішньополітичної концепції Україна, з одного боку, може зіткнутися з більш серйозним зовнішнім тиском, з іншого – протистояти кризі зовнішньополітичної ідентичності.

Станом на 2017 р. Україна вже вичерпала рамки максимально можливого зближення з ЄС. По-перше, занадто повільні реформи та темпи виконання Україною Угоди про асоціацію не сприяють інтересу ЄС до найбільш тісних відносин. По-друге, під тиском євроскептиків уряди країн ЄС уникають будь-якого подальшого зближення з Україною, Грузією та Молдовою, яке вимагатиме в майбутньому значного збільшення фінансування цих країн. Причиною є те, що існує ймовірність прояву міграції населення з цих країн до країн ЄС. Цьогорічний саміт Східного партнерства показав, що Європейське Співтовариство не готове виходити за межі механізмів співпраці з Україною, що існують на сьогодні. Тривала риторика щодо вступу в ЄС та ідея проведення відповідного референдуму поглибить невизначеність Брюсселя щодо тіснішого співробітництва з Києвом.

Слід зазначити, що питання інтеграції України до Європейського Союзу сьогодні залишається відкритим. Хоча представники ЄС стверджують, що двері ЄС залишаються відчиненими для України, дата вступу досі не визначена. Однак відносини набули практичного характеру, що якнайбільше сприяє вступу України до ЄС.

Підсумовуючи аналіз позитивних наслідків і недоліків європейської інтеграції України, можна зазначити, що цей процес є дуже складним. Це пояснюється існуванням чималої кількості аргументів проти вступу нашої країни до Європейського Союзу, які ґрунтуються на економічних, геополітичних і соціальних наслідках відповідного процесу для України.

Перспективи вступу України в ЄС вітчизняні та зарубіжні експерти розглядають з протилежних точок зору. Прихильники вступу України до Європейського Союзу наголошують на майбутніх економічних перевагах нового інтеграційного проекту, виокремлюючи низку економіко-політичних наслідків інтеграції. Підставою для занепокоєнь є те, що Україні потенційно доведеться поступитися суверенітетом єдиному регуляторному органу Євросоюзу, якому на основі міжнародних договорів делегують частину своїх повноважень країни – члени Співтовариства.

Отже, Україні вкрай необхідні інтеграційні процеси, що розширяють можливості її економіки. Однак процеси євроінтеграції повинні відбуватися помірними темпами, щоб не "шокувати" економіку, а сам процес має бути перспективним напрямом для держави в цілому.

Європейська інтеграція – ключовий пріоритет зовнішньої політики України, який передбачає проведення системних реформ в усіх сферах життя відповідно до норм і стандартів ЄС. Кінцевою метою європейської інтеграції є набуття Україною членства в Європейському Союзі, тому виникає необхідність глибокого всебічного вивчення наслідків вступу нашої держави в Європейське Співтовариство.

Аналіз процесу європейської інтеграції України показує, що перед нашою державою та її західними партнерами постає низка складних питань, задля вирішення яких необхідно переосмислити всю ситуацію навколо цього процесу.

По-перше, це стосується необхідності чіткого розуміння перспективи втрати Україною свого суверенітету зі вступом до ЄС, а також зобов'язань виконувати умови та вимоги щодо членства. Таким чином, інтеграція України до ЄС, навіть у формі асоційованого членства, вимагатиме підпорядкування її зовнішньої політики та заходів щодо забезпечення безпеки країни в рамках спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу.

Аналогічно, всі елементи внутрішньої сфери України, які потребують низки політичних, економічних, соціальних, правових та інших реформ, повинні бути введені в стандарти ЄС. Такі реформи стануть обов'язковими, навіть якщо вони торкнуться інтересів політичних та економічних кіл і у населення України та будуть непопулярними. У цьому відношенні можна зазначити вимоги ЄС стосовно зміни української пенсійної системи, приведення внутрішніх цін на енергоносії до світових стандартів, відкриття ринків та обмеження підтримки вітчизняних виробників, вільний продаж землі.

Європейська інтеграція України відповідає життєвим інтересам українського народу, оскільки зміцнює безпеку держави та позитивно впливає на відносини України з іншими державами, підвищує рівень гарантій політичної незалежності, сприяє зміцненню міжнародного авторитету, створює передумови для повноцінної участі України в міжнародному розподілі праці та доступу до зовнішніх ринків; сприяє забезпеченню

гарантій верховенства права, дотриманню прав людини, розвитку громадянського суспільства та демократії, побудові соціально орієнтованої ринкової економіки. Успішна реалізація державної політики європейської інтеграції можлива лише за умови її стабільної підтримки більшістю українського суспільства.

Для поліпшення обізнаності населення України щодо ЄС і роз'яснення переваг для українського суспільства реалізації цілей державної політики у сфері європейської інтеграції у 2004 – 2011 рр. реалізовувалися Державні програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на період до 2020 р. На виконання пункту 124.1 Національного плану дій щодо впровадження Програми економічних реформ на 2015 – 2020 рр. "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" триває розроблення Концепції реалізації державної політики в сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з питань європейської інтеграції.

Крім того, віднайдення Україною своєї ніші в міжнародному розподілі праці в Європейському Союзі та вимога щодо повного відкриття її ринку для європейських товарів можуть стати складною проблемою. Це вимагатиме реабілітації окремих підприємств і галузей вітчизняної промисловості, які не зможуть протистояти конкуренції з європейськими партнерами або стануть недоречними в загальній економічній системі ЄС.

У свою чергу, європейська інтеграція України вимагає, щоб ЄС серйозно переглянуло своє ставлення до нового партнера та думки щодо співпраці. У цьому сенсі найбільш проблематичним аспектом для Європейського Союзу буде відкриття доступу Україні до європейських фінансових фондів, а також ринків товарів, послуг і праці. Складність такого питання визначає значний потенціал України, який не поступається потенціалу Польщі та перевищує потенціал усіх інших нових членів ЄС.

Водночас поширення зобов'язань Північноатлантичного альянсу щодо колективної оборони держав – членів організації буде надзвичайно вразливим. Ця проблема особливо гостро постає в умовах анексії Росією Криму та продовження нею збройного конфлікту у Донбасі. На цьому тлі, навіть якщо керівництво НАТО не поширюватиме свої зобов'язання на Україну, поглиблення співпраці у сфері безпеки потребує перегляду

оперативних планів Альянсу. Отже, стан подальших відносин між Україною, ЄС, НАТО та Росією стане окремим питанням після переходу України на рівень глибокого партнерства з Європейським Союзом і Північноатлантичним альянсом. Зважаючи на принципове неприйняття з боку Росії європейської та євроатлантичної інтеграції України, необхідно вести досить складний діалог між сторонами, щоб запобігти поглибленню протистояння до рівня військового.

Викладені обставини породжують досить неоднозначне та навіть суперечливе ставлення до перспектив вступу України до ЄС і НАТО як українського суспільства, так і керівництва та громадськості країн – членів Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу. Це викликало труднощі у процесі прийняття Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також рішення Європейського Союзу щодо спрощення візового режиму з Україною.

Водночас керівництво ЄС підтримує процес європейської інтеграції України, але відмовляється надавати чіткі гарантії майбутнього членства в Європейському Союзі. Подібним чином керівництво НАТО підтверджує "відкритість дверей" Альянсу для України, але не дає їй статус члена Програми дій щодо членства.

З огляду на викладене реалізація європейських та євроатлантичних планів України потребує значних зусиль і часу, а також важкої, складної та напруженої роботи як наших державних, так і західних союзників. Саме в такій ситуації Румунія та Болгарія спочатку не сприймалися Європою, а згодом стали членами ЄС і НАТО. Проте, навіть понад п'ятнадцять років маючи членство в Європейському Союзі, вони залишаються поза межами Шенгенської та Єврозони через невідповідність визначеним критеріям і вимогам.

Тому легковажне ставлення до процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України, а також спроби їх штучного прискорення ведуть лише до непорозумінь із західними союзниками, надзвичайно непродуктивні та навіть шкідливі. Це може використовувати Росія з метою дискредитації курсу України в ЄС і НАТО та поширювати недовіру до ідеї інтеграції з боку українського суспільства.

Розділ 3. Тенденції соціально-економічного розвитку та інституціональні зміни

3.1. Теоретико-методологічні підходи до соціально-економічного розвитку інститутів

Сучасний етап розвитку економіки та суспільства можна охарактеризувати домінуванням інтеграційних процесів, що у цілому зумовлені глобалізаційними тенденціями розвитку та прагненням до нових наукових результатів на перехрестях наук. Отже, виходячи з цієї тенденції актуальності набуває осмислення системи категорій, що мають універсальне значення для сучасного суспільства, яке водночас характеризується зростаючою інформативністю, інтегрованістю, наукоємністю, технологізацією тощо. Водночас розвиваються такі тенденції, як загострення тяжіння людини до духовних цінностей, вірувань, релігії, традицій як відображень "душі народу".

Найпоширеніші наукові концепції сьогодення щодо сутності категорій та їх ролі у пізнанні дійсності наголошують на існуванні взаємно протилежних напрямів: кожна наука намагається осмислити сутність "своїх" наукових категорій під впливом інтеграції знань. Шляхом їх екстраполяції створюються нові категорії, які поступово стають "формами мислення, без яких вже не можуть існувати ті або інші галузі знань, що виникають на перетині наук" [1; 44; 73]. З цього приводу А. Чухно зазначив: "Чим глибше теорія розкриває змістовність понять, категорій, законів, їх пізнавальні, гносеологічні можливості, тим більше її методологічне значення" [73, с. 30–39; 74, с. 306–313].

Головною функцією категорій вважають створення наукових теорій, оскільки рефлексивна свідомість, яка спрямована на визначення сутності категорій, узагальнює отримані висновки шляхом їх оформлення в теорії. Теорії, у свою чергу, зумовлені власними образами, що вміщені в певні поняття, а також ракурсом наукового погляду на її сутність. Тут діє принцип виокремлення певною наукою своєї категоріальної системи, понятійного апарату, сутність яких осмислена, зрозуміла та прийнята науковим світом. Саме так будується методологія та теорія будь-якої науки.

Теорія і практика пізнання, спираючись на властивості людського мислення та особливості його еволюції, виокремила два взаємодоповнювані

напрями створення категорій. Перший із них передбачав виникнення категорій шляхом аналізу, деталізації, розчленування складних структур, другий – синтезію, узагальнення, об'єднання, тяжіння до цілісності явищ тощо.

В інституціональній теорії господарювання розглядається як універсальна соціально-економічна категорія, що характеризує мету, змістовність, критерії діяльності індивіда щодо організації відтворення свого буття та середовища життєдіяльності. Господарювання як базисна категорія економічної науки відображена низкою більш конкретних економічних категорій: відтворення, корисність, благо, товар, вартість, ціна, прибуток тощо. Вивчення економічного способу господарювання через творче використання цих категорій дозволяє поглибити розуміння особливостей і місця економічної діяльності людини як історичної форми господарювання, а також по-новому підійти до вивчення змістовності діяльності людини в інформаційній економіці, сформулювати нову теоретичну концепцію інституціональної структури суспільства.

У процесі розвитку інституціональної теорії важливу роль відіграють як внутрішні, так і зовнішні по відношенню до самого наукового знання фактори. Їх вивчення продиктоване необхідністю пояснення особливостей методології інституціоналізму й уточнення його структури. Внутрішніми передумовами інституціоналізму є: обґрунтування можливості введення в економічний аналіз неекономічних обмежень (інститутів); упровадження принципу методологічного атомізму до аналізу інститутів; збагачення теоретичного інструментарію інституціоналізму теорією ігор; більша результативність інституціоналізму в реалізації прогнозної функції. В якості теоретичних інструментів йому відповідають інституціональна теорія раціонального вибору, теорія трансакційних витрат, економічна теорія прав власності .

Свою працю трансформаційним змінам присвятив К. Поланьї [93]. Але трансформаційні процеси (насамперед у постсоціалістичних країнах), зумовили необхідність розроблення нової теорії, яка б адекватно відображала складність інституціональних змін, що відбуваються у суспільстві, або навіть виокремлення у спеціальну галузь суспільствознавства досліджень з перехідної економіки та перехідного суспільства. Загальновідомо, що перші практичні спроби зіштовхнулися з багатьма труднощами як об'єктивними, так і суб'єктивними. До основних об'єктивних віднесено порівняно малу тривалість перехідних процесів, що значно

ускладнює можливості теоретичного дослідження. До суб'єктивних належать сумніви у необхідності виокремлення як предмета дослідження особливої перехідної (трансформаційної) економіки та, відповідно, заперечення існування її теорії. Проте реальні перетворення сприяли подоланню цих упереджень і формуванню передумов для обґрунтування теорії перехідних процесів у межах нової міждисциплінарної галузі знань – транзитології [52].

За сучасних умов прерогативою транзитології є розроблення загальної теорії перехідних (трансформаційних) процесів у економічних системах, підсистемах, способах господарювання та управління економічним розвитком. Її методологічними інструментами прийнято вважати: діалектику, спрямовану на пізнання якісних змін у розвитку природи та суспільства; формаційний підхід, включаючи марксистську теорію переходів від одного способу виробництва до іншого; загальноцивілізаційний підхід, який розглядає розвиток людського суспільства як рух від однієї цивілізації до іншої; концепцію загальнолюдського прогресу, згідно з якою суспільство переходить до вищих форм соціальної та економічної організації, долаючи прості та застарілі форми буття; теорію циклічного розвитку людства, коли будь-яка форма буття з часом старіє внаслідок втрати ефективності та вимагає заміни на нову форму (на жаль, не завжди прогресивну).

Прогресивний розвиток людства перетворює науку (як сферу, що продукує нові знання) і освіту (що їх наближує та поширює серед людей) у найбільш дієві, діяльнісні соціальні інститути, об'єктивно висуваючи їх в число головних пріоритетів будь-якого суспільства, яке претендує на конкурентоспроможність у сучасному світі. Тож тенденції цивілізаційного розвитку визначають нові вимоги перед людиною (отже, і перед освітою, яка відіграє вирішальну роль у становленні кожної особистості).

З цього приводу слід зазначити, що значні наукові результати досліджень інституціонально-структурних трансформацій представлено у колективній монографії [61]. Авторами розглянуто теорію структурних та інституціональних трансформацій, здійснено вимірювання їх безпековості й окреслено тенденції структурних зрушень у перехідних економіках країн Центрально-Східної Європи й України. Особливу увагу було приділено концептуальним засадам моделювання структурних зрушень у перехідних економіках.

Значні результати подані у роботі [68], де розглянуто глобалізацію як цивілізаційну трансформацію людства. Автори виходять з позиції трансформаціоналізму, за яким сьогодні світ переживає інституціональні зміни. Проте останні міцно укорінені у минуле, тому не можуть уповні нівелювати національно-державне різноманіття соціокультурних та економічних форм, маючи своїм зворотним вектором посилення регіоналізації, що здійснюється переважно на цивілізаційному ґрунті.

Сутністю глобалізації вважається перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему, організовану за ієрархічним принципом. Окремі елементи, блоки, підсистеми працюють на забезпечення інших, які є провідними, системоутворювальними. Дедалі потужніше діють глобальні закономірності та тенденції, характер яких визначається інтересами та можливостями невеликої кількості найпотужніших держав і мультинаціональних корпорацій.

Інституціоналізація глобальної політики та глобального управління не обмежується інтернаціоналізацією урядової та державної діяльності. Разом із останньою має бути позначена відповідна транснаціоналізація господарств, громадянських суспільств і національних спільнот. Нові транснаціональні організаційні форми виникли для об'єднання людей і координації ресурсів та інформації, зосередження соціальної влади, виходячи за межі національних кордонів для досягнення політичних, культурних, економічних, технологічних і соціальних цілей [68].

До інституціональних трансформацій відносять також модернізацію. Поглиблене вивчення даного феномену розпочалось у другій половині ХХ ст. Тлумачення теорії модернізації виходило з класичних постулатів еволюції та еволюціонізму, а саме: все в природі рухається щаблями прогресивного ускладнення та удосконалення. Соціальний світ у цьому контексті прагне до рівноваги фінальної стадії, яка характеризується раціоналізмом управління, комплексним розподілом праці, індустріальною економікою, ліберальною демократією, статевою рівністю, згасанням класових, релігійних і національних конфліктів, масовим споживанням тощо.

В історичному екскурсі всі моделі модернізації можна згрупувати за такими напрямками: революційні, органічні та наздоганяльні. Модернізація в Японії і Північній Кореї післявоєнного періоду мала наздоганяльний характер, адже ці країни пішли шляхом американського типу розвитку. Проте була й суттєва різниця між ними, яка полягала в тому,

що в Японії великого значення надавалося ролі приватного сектора, який зберігав певну самостійність. А в Північній Кореї приватний сектор економіки тільки створювався і жорстко контролювався державою. Саме в цьому, як вважається, і полягає різниця між органічною і наздоганяльною моделлю модернізації економіки країни. Отже, за органічної модернізації підвищується ймовірність уникання революцій та значних помилок державної політики. А в наздоганяльній модернізації головна роль держави в ухваленні рішень підвищує ризик помилок або хибного вектору розвитку економіки, суспільства тощо.

За сучасних умов ринки – це комунікаційні мережі, які забезпечують активне зростання кількості ринкових агентів за рахунок малого бізнесу, а також швидкості та частоти ділових контактів. Інформаційна (комп'ютерна) революція формує соціальні межі індустріального суспільства, тобто перехід до постіндустріального суспільства. Виробництво та використання інформації і знань як основного ресурсу постіндустріального суспільства характеризується певними принциповими особливостями. Якщо матеріальні ресурси обмежені, то інформаційні практично безмежні, що відкриває небачені раніше можливості зростання суспільного виробництва та його ефективності.

Деякі економісти, прихильники макроекономічного інституціоналізму, суттєве значення приділяють економіці майбутнього. Вони обґрунтовують крах деяких положень в економічній науці, а саме: суверенітет споживача та визначення меж між приватним і державним капіталом. Пропонується два магістральних напрями макроекономічних досліджень: проектування моделей поведінки економічних систем (моделі структурної динаміки); вивчення об'єктивних особливостей еволюції економіки на основі історико-генетичного та циклічно-динамічного підходів. На їх думку, поєднання цих двох напрямів найбільш повно відповідає змістовності реальної суспільної еволюції: оскільки результат еволюції не може бути відомим наперед, у ньому завжди є елемент випадковості. Проте сьогодні інституціональна макроекономіка, як напрям дослідження, розвинута слабо. Проблема впливу інститутів у базових макромоделях, аспекти інституціонального планування, ефекти урядових дій та нашарування впливу інститутів, як правило, важко врахувати. Тому основні підходи в макроекономіці виходять з інституціонального *status quo*.

Теорія інституціоналізму дає лише універсальні, однакові для всіх країн і на всі часи висновки. Вони обов'язково мають ідеологічний

характер, оскільки економічна теорія за своєю побудовою та генезисом є "ідеологічно навантаженою". Проте сучасна економічна теорія представлена великою кількістю різних підходів, шкіл і напрямів, для яких притаманна принципова неузгодженість філософських та ідейних передумов. Така різноманітність у сучасній економічній науці виступає як форма розв'язання природно властивої їй суперечності між теорією та практикою.

Розглянувши в літературних джерелах значення поняття "інститут", можна виокремити чотири його ознаки [74]:

процес використання поняття "інститут" опосередковано передбачає логічну процедуру виведення мікроявищ і процесів на мікрорівень. Інститут завжди розглядається як результат соціалізації та суспільного визнання;

термін "інститут" пов'язаний з організаційним або правовим оформленням забезпечених легітимністю явищ;

в економічному аспекті головним є те, що будь-який інститут – це сфера, межі існування та підґрунтя отриманих специфікованих так званих "вмінених форм доходу";

у будь-якому інституті властивість соціальності є домінуючою, але не позбавленою природних, психофізіологічних засад.

До основних типів еволюції інститутів відносять: виникнення та інтеграцію нових інститутів; спадкування узвичаєних традицій та інститутів; дифузії інституціональних форм, їхню трансформацію, модернізацію, розвиток чи деградацію; реінтерпретацію, зміну знаннєвого змісту сформованого інституту; системну трансформацію.

Інституціональні зміни, що відбуваються в Україні, можна охарактеризувати як системну трансформацію з переважним акцентом на інтеграцію в соціальну практику нових інститутів і реінтерпретацію сформованих соціальних норм.

Сучасні тенденції розвитку світового господарства, і передусім глобалізація в її сучасній моделі, ведуть до абстрагування від усього специфічно національного та конструювання нової, "глобальної" системи цінностей, норм поведінки, традицій та ін. Це положення є основою поглиблення нерівності країн, виникнення національних конфліктів і відторгнення незахідними цивілізаціями дійсно загальнолюдських, універсальних цінностей. Національні особливості проявляються насамперед як специфічне інституціональне середовище національної економіки. Загальна змістовність економічної діяльності реалізується опосередковано

правом, політикою, правилами, нормами та стереотипами поведінки – всім тим, що створюють інститути суспільства. Визначення специфіки та сутності домінуючої в суспільстві інституційної матриці, як і механізму взаємодії базових комплементарних інститутів, дозволяє усвідомлено здійснювати інституціональне будівництво та мінімізувати соціальні витрати еволюційного розвитку держав. Але сьогодні немає цілісної картини національної економіки жодної з пострадянських країн і, як наслідок, немає адекватного аналізу їх стану та тенденцій.

Вітчизняна економічна наука не може обмежуватися, беручи від інституціональної теорії Заходу тільки ретрансляційну й адаптивну функції, оскільки одна з рис західної теорії – невідповідність її наукової методології умовам і характеру перетворень у пострадянському суспільстві. Необхідна опора на власні фундаментальні теорії, в тому числі на ті, які за поверхневого розгляду можуть здатися непридатними.

Ціла низка дослідників під керівництвом А. Гриценка, як вважають певні економісти, сформувала нову течію сучасного інституціоналізму – інституціональну архітектоніку, як теорію і методологію пізнання та практичного вдосконалення існуючих інституційних систем в умовах динаміки економічних перетворень [26], основні положення якої узагальнено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Основні положення інституціональної архітектоніки

Категорія	Характеристика
1	2
Визначення	Фундаментальна структура інститутів, що включає правила, норми, стереотипи, традиції, організацію та інші соціальні утворення в їх співвідношеннях із сутністю та загальним естетичним планом побудови цілісної соціальної системи
Предмет	Загальні закони побудови цілісних систем: закон усереднення (золотої середини), закон структуризації (золотого перетину), закон рівноваги
Класифікація інститутів	Проводиться згідно з формами та носіями: техніко-технологічними, соціально-економічними та ідеологічними
Періодизація	Розрізняють періоди: передінституціональний, власне інституціональний та постінституціональний

1	2
Інституціональні зміни	Зміст інституціональних змін полягає в такому: стабільна інституціональна основа; інституціональні інновації; руйнування застарілих інститутів; визначення співвідношення та каналів проведення змін
Напрями розвитку	Основні напрями включають: існування сумісних інститутів ринку та правової держави; підвищення загального рівня прозорості господарювання; стимулювання створення недержавних інститутів; формування інфраструктурного комплексу; проведення інституціонального аналізу та прогнозування; актуалізація конкурентної взаємодії ієрархічних і мережевих структур

Тож інституціональна архітектура є структурою інститутів, яка складається з правил, норм, стереотипів, традицій, установ та інших соціальних утворень в їх співвідношенні з сутністю та загальним планом побудови цілісної соціальної системи. Вона характеризує суттєві зв'язки між сегментами системи, які постійно відтворюються та обумовлюють її розвиток. Серед основних законів архітектури виокремлюють:

закон рівноваги – всі елементи системи рухаються в напрямі спокою або приєднання до інших елементів або перебувають у цьому стані;

закон усереднення, або золоті середина, дає просторову та кількісну визначеність взаємодії природних елементів цілісної системи, які знаходяться в постійному русі, та інтегрує їх в одну характеристику, що має визначене (середнє) значення;

закон ієрархічної структуризації, або золотого перетину, характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні фактори розвитку та здатні об'єднуватися в певні цілісні утворення в межах більш широкої цілісності.

На основі методології інституціональної архітектури запропоновано підхід до інститутів як до системи правил і норм, що втілюються не тільки в частині соціальної реальності, а й в усьому суспільстві, яке розглядається в інституційному аспекті. Відповідно до такого підходу в суспільстві немає нічого постійного, що не може не представляти новий інститут; різні визначення інститутів перестають існувати як альтернативні, а стають формами вихідного відношення та принципу.

Одна із складових неоінституціоналізму, що сприяла його становленню та подальшому розвитку, – теорія трансакційних витрат особливо популярна серед українських інституціоналістів. Насамперед, варто звернути увагу на роботи С. І. Архієреєва [27], в яких розглянуто широке коло питань, пов'язаних із трансакційними витратами. Серед них: поняття і класифікація трансакційних витрат, їх економічна роль, взаємозв'язок з ефективністю виробництва та ринковою рівновагою; вплив на нерівність у країнах з перехідною економікою. Автор виділив і дослідив трансакційний сектор України в якісному та кількісному аспектах у межах трансакційної архітектури.

Теоретико-методологічний потенціал інституційного підходу в сфері дослідження економічних трансформацій значно перевищує можливості ортодоксальних напрямів економічної думки, але теорія інституціональних змін потребує подальшого історико-економічного аналізу, узагальнення та професійного засвоєння. Отже, інституційний підхід, який реалізується в сучасних дослідженнях трансформації суспільства, можна охарактеризувати низкою основних положень:

економіка розглядається як відкрита система;

розвиток економічної системи досліджується як внутрішньо складний та полідетермінований процес;

трансформація інституцій – це рушійна сила системних перетворень;

факторами інституціональних змін можуть вважатися: події історії, розвиток потреб та інтересів економічних суб'єктів, науково-технічний і технологічний прогрес, зміни трансакційних витрат, конкуренція між інститутами, природний відбір інститутів, інноваційна діяльність економічних суб'єктів та ін.;

інституціональна система суспільства існує у вигляді "інституційної матриці";

інституціональні зміни не обов'язково ведуть до формування ефективних інституціональних структур;

в якості найважливішої характеристики трансформаційного процесу розглядається інституціональна нерівновага;

формування нових інституційних рамок відбувається шляхом легалізації домінуючих неформальних правил та/або шляхом інституціонального будівництва;

неформальні поведінкові мережі розглядаються як важливий механізм демпфірування стартових витрат перехідного періоду.

Отже, інституціональна теорія піддала сумніву незмінність природи людини, організації, суспільства, цивілізації та інститутів. Вона вважає, що люди створюють формальні та неформальні правила, які, у свою чергу, структурують взаємовідносини між ними, забезпечуючи обмін і соціальні контракти. Еволюційна теорія заперечує раціональну поведінку та відштовхується від неможливості окремого індивіда зробити вибір інститутів, а поведінка суб'єкта програмується впливом інститутів та організацій, тому сам принцип суб'єктності як активної, творчої діяльності долається, пригнічується інституціонального структурию.

Особливий характер інституціональні зміни набули наприкінці ХХ ст. Можна стверджувати, що вони стали сутністю політико-економічних реформ, які проводились в різних країнах. Інтенсивність цих реформ, масштаб і наслідки набули високої значущості, оскільки швидкість змін та їх масштаб стали обмежувальними параметрами інституціональних змін, а самі зміни перетворились на інструменти урядової політики. Вимоги сьогодення потребують проведення змін правил практично в усіх сферах суспільного життя; глибоких змін в усіх підсистемах економіки з чітким розумінням їх змісту та швидкості та із урахуванням ефекту синхронізації. Безумовно, беруться до уваги керовані інституціональні ніші, причому неформальні правила можуть змінюватися в автономному режимі, але з залежністю від екзогенних змін-викликів.

До спектру причин негативних інституціональних змін (деформацій інститутів), які відбуваються під час ринкових реформ, як правило, долучають "зовнішні" відносно суб'єкта фактори, а поведінковим передумовам не приділяють достатньої уваги. Це ускладнює аналіз негативних інституціональних змін, не дозволяючи відокремити причини від наслідків, заважає розробленню правильної стратегії, яка допомогла б уникнути деформацій економічних інститутів і налагодити їх ефективну роботу.

В якості причин негативних інституціональних змін називають також недостатній розвиток правової інфраструктури, неефективний державний та суспільний контроль, корупцію, недостатню інформованість. Найчастіше наголос робиться або на неспроможність держави протистояти деформаціям інститутів, або на відсутність суспільних механізмів такого протистояння.

Технологічний прорив кінця ХХ ст., інформатизація, віртуалізація, глобалізація економіки кинули виклик усталеним формам господарювання. Починається швидке зростання значення суб'єктивного фактора

в економічній і господарській діяльності, докорінно змінюються мотиви, які її зумовлюють. Реалії світової економіки свідчать, що лише ті країни, які в змозі адекватно відреагувати на виклик часу, забезпечують стратегічний прорив у новий, постіндустріальний світ на основі становлення нематеріальної мотивації.

До інституціональних змін відносять і суперечливість концепцій "стійкого розвитку" та "людського розвитку". Концепція стійкого розвитку пов'язана з дослідженням та охороною навколишнього середовища, передбачає розвиток теперішнього покоління з урахуванням розвитку прийдешнього та розглядає екологічні, економічні та соціальні проблеми у перспективі. Положення концепції стійкого розвитку враховують вичерпність ресурсів, наголошуючи на необхідності їх збереження для наступних поколінь. Концепція ж людського розвитку орієнтована на створення умов для реалізації людиною своїх можливостей та здібностей, бажань, у тому числі базові можливості жити та розвиватися. Зокрема, у дослідницьких працях ООН зазначається, що людський розвиток є розвитком людей для людей, він спрямований на розширення їх свобод. Проте на практиці перед світовим суспільством виникає проблема узгодження цих концепцій і створення холістичної концепції розвитку суспільства, оскільки в положеннях цих концепцій є принципові відмінності, які заважають ставити та вирішувати конкретні проблеми та завдання з розвитку світового суспільства.

Отже, головна суперечність полягає в тому, що забезпечення умов реалізації спроможностей людини протиставлене необхідності економити ресурси. Джерела цієї контраверсійності пов'язані із значним впливом на формування необмежених потреб в умовах ліберального типу економіки. Людина стає носієм такої системи цінностей, яка передбачає нестримне споживання товарів протягом усього життя, що, в свою чергу, сприяє надмірному виробництву. У такий спосіб права людини можуть суперечити стійкому розвитку та порушувати права майбутніх поколінь.

Створення ефективної системи господарювання, особливо в трансформаційний період, потребує врахування багатьох інституційних факторів, які формуються в процесі інституціональних змін. Здатність до інновацій, до сприйняття новітніх технологій у значній мірі визначається якістю інституціонального середовища, врахування інституційних особливостей якого дозволяє ефективно використовувати його людський, інтелектуальний та соціальний капітал. Еволюція накопичення нових інституціональних елементів змінює інституційну систему, адже еволюція

інститутів – це природний спосіб реалізації інституціональних змін, у процесі якого неформальні інститути набувають формального статусу. Нова інституціональна економіка використовує методи еволюційної теорії і розглядає еволюцію інститутів як фактор суспільного розвитку.

У цілому структурні зміни економіки – болісний процес, який стосується способу життя значних верств населення та рівня зайнятості. Тому Д. Норт наголошує на взаємодії між інституціями й організаціями. Він визначає напрям інституційної зміни як наслідок "замикання", що виникає від "...взаємозв'язку між інституціями й організаціями, які розвинулися під впливом структури стимулів, створених інституціями, та процесу зворотного зв'язку, за допомогою якого люди усвідомлюють своє становище та реагують на зміни у сукупності можливостей" [92, с. 360–362].

Отже, процес інституціональних змін відбувається через структуру взаємодії між людьми на основі правил індивідуальної поведінки. Він передбачає не тільки взаємодію правил індивідуальної та соціальної поведінки, а й формування базових і комплементарних інститутів економічної структури. Саме тому процес інституціональних змін, заснований на суб'єктивних і психологічних факторах поведінки окремих індивідів і соціальних груп, забезпечує різні форми та способи реалізації правил залежно від сфери їх застосування, охоплює всі види впливу людини на суспільство та перебуває під впливом раніше сформованих інституціональних структур.

Також вважається, що інституціональні зміни починаються на рівні неподільної свідомої основи у вигляді неформального базового інституту (метаінституту), який є носієм і розповсюджувачем генетичної інформації на всі сфери життя суспільства. Через інформаційний механізм інституціональних змін і спадковості інформація ретранслюється на рівень соціальних взаємодій, відбувається становлення і розвиток нових неформальних і формальних інститутів. У цьому випадку інституціональні зміни забезпечують пошук моделі, яка б урахувала необхідність пом'якшення інституційних обмежень і задовільнення інтересів економічних суб'єктів через заміну існуючої інституціональної структури та певні дії економічних суб'єктів. Сам механізм інституціональних змін включає форми та методи інституціоналізації, систему розроблення, впровадження, ієрархічного впорядкування та адаптації інститутів відповідно до цілей соціального розвитку, охоплює цільові, структурні, функціональні аспекти та предметну сферу застосування.

Таким чином, основою інституціональних змін є психофізичні процеси життєдіяльності людини, генетичною першоосновою – поведінкові інстинкти. Правила соціальної поведінки є базовою інформаційною матрицею – носієм генетичної інформації, на основі якої відбувається зміна інститутів. Правила індивідуальної та соціальної поведінки задають програму дій суб'єктам інституціональних змін, а мистецтво розуміння системи змін полягає в умінні доходити до причин, які є в їх основі. Відповідно до теорії хаосу незначні зміни можуть мати значний вплив на систему в цілому. Так, вирішальною концепцією в теорії управління змінами стала система "важелів", ідея про те, що всебічно продумані дії іноді можуть викликати значні довготривалі покращення.

Проблема зміни інститутів має суперечливий характер. Інститут фіксує те, що стало загальним, нормою, незмінним щодо діяльності, для якої воно є правилом. Зміна правила знищує існуюче правило та вводить інше – повністю або частково. Тому інституціональні зміни мають квантовий, дискретний характер. Різні інститути – техніко-технологічні, соціально-економічні, ідеологічні – мають різні життєві цикли, що призводить до виникнення інституційних конфліктів. В інституційній парадигмі відносно легко можна змінити уречевлювані інститути (наприклад, техніку); консервативним залишається мозок людини, спосіб її мислення. Основоположні інституціональні зміни відбуваються в ритмі поколінь, а покоління є основною одиницею вимірювання інституційного часу.

Відтак, одним з головних завдань є з'ясування механізмів інституціональних змін, пошук шляхів гармонізації в часі та в просторі різних складових інституційних систем. Необхідно уявити, що здійснювати інституціональні зміни потрібно так, щоб вони забезпечували не тільки кількісний, а й якісний розвиток інститутів. Для цього принципово важливим є врахування режимів їх функціонування, а саме:

бездіяльності, яка відображає функціонування норми в умовах, коли індивіди про них знають, проте чинять по-своєму;

спорадичної дії, що відповідає такій практиці, коли під час виникнення певної ситуації правило можна застосовувати, а можна не використовувати;

системної дії, в якому правило використовуватимуть завжди.

Існують дві найбільш глибоких передумови інституційної динаміки. Перша – суперечність між діяльнісною основою та матеріальною формою інституту. Інститут завжди виникає як спосіб взаємного впорядкування

діяльності суб'єктів, які володіють n ступенями свободи. Коли у суб'єкта додатково виникають нові ступені свободи m , то його сукупні можливості діяльності дорівнюють $n + m$. У цих умовах суб'єкт або змушений переступати через вузьку інституційну форму та діяти "не так, як усі", або не використовувати нові можливості та напрями діяльності.

Друга передумова інституційної динаміки міститься в можливості згасання самої діяльності всередині інституціональної оболонки під впливом екзогенних факторів. Суб'єкти інституційної системи можуть виступати і як активні агенти таких змін, і як їх передбачуваний фон. Утрата діяльнісної основи інститутів, що веде до їх згасання, означає нарощування хаосу, коли не узгоджуються дії взаємодіючих суб'єктів, хоч це і зачіпає їх інтереси. Якщо суб'єкти чинять забагато дій відносно узгоджувального потенціалу інституційної системи, в ній різко підвищується рівень конфліктності. Значна частина економічної енергії витрачається на безпосереднє знищення контрагентів, що заважають проводити зміни.

3.2. Еволюційні та революційні тенденції розвитку інститутів

Спектр публікацій, присвячених аналізу парадигмальних зрушень, продовжує залишатись гостро актуальним і за своєю сутністю невичерпним. Адже явища та процеси функціонування та розвитку національної економіки, економічної та фінансової глобалізації, ринкової трансформації, екологізації тощо ускладнюють і водночас інтенсифікують дослідження у галузі економічної теорії та, відповідно, вимагають осмислення парадигмальних зрушень у ній, розроблення нових парадигм.

Методологія парадигмального моделювання пов'язана з постановкою нової проблеми (завдання) або пошуком нового методу її вирішення, з новим формулюванням предмета, системи або програми наукового дослідження. Застосування парадигмального моделювання наразі є одним з найбільш актуальних у науці постнеокласичного етапу. Застосування ж парадигмального моделювання в дослідженні проведення інституціональних змін дозволить: в умовах інформаційно-знаннєвої економіки зберегти суб'єктивність перехідного процесу національної економіки; визначити особливості функціонування і перспективи розвитку держави; внести адекватні об'єктивним потребам суспільства

інституціональні зміни. Це буде сприяти їх результативності й ефективності [22, с. 154–155].

Наукова парадигма у загальному розумінні є панівною системою поглядів, знань, а також цінностей і психологічних настанов, прийнятих в наукових колах у рамках усталеної наукової традиції в певний період часу. Процес становлення тієї чи іншої парадигми характеризує як рівень розвитку науки, так і досліджуваної економічної системи. Індустріальна парадигма, яка панувала у період промислової революції та системи масового виробництва, досліджувала соціально-економічні процеси з позицій потреб індивідів того часу, які здебільшого мали матеріальний характер. Подальший економічний розвиток, зміна мотивації та потреб спричинили зміни у науковій парадигмі, що дало можливість деяким дослідникам назвати її постіндустріальною. Її сутнісною основою стала еволюція уявлень про економічний та суспільний розвиток, гуманізація суспільних процесів, підвищення ролі людського фактора у господарській діяльності, трансформація цінностей тощо.

Підкреслимо, що визначення інституційної парадигми особливої актуальності набуває в контексті проведення інституціональних змін. Так, існує визначення парадигми як системи поглядів і уявлень, у межах яких особистість сприймає оточуючий світ, усвідомлює себе в соціумі та передбачає майбутні зміни. Ця система має конкретні логічно пов'язані та взаємообумовлені складові, серед яких: онтологічна (імператив) і гносеологічна (інновація, самовдосконалення, прогнозування). Призначення імперативу полягає у визначенні домінантного наукового напрямку в конкретних історичних умовах соціокультурного простору.

Отже, основними характеристиками парадигм будемо вважати: функціональність (вказівка, як сприймати та використовувати інформацію); поширеність (існує в усіх сферах життєдіяльності); адаптивність (ефект парадигми змінює зв'язок між сприйняттям і ціннісними орієнтирами); динамізм (від гнучкості цілеспрямованого альтернативного пошуку способу дій до його протилежності – статичності сталої парадигми); поліваріантність (будь-яка інформація недосконала, існує більше одного варіанта правильного рішення); керованість (люди здатні свідомо змінювати парадигму). Альтернативою традиційній парадигмі економіки є інституціональна, яка стає в наші дні домінантною тенденцією в усьому світі (табл. 3.2) [32].

**Порівняльний аналіз традиційної
та нової парадигм (за [32])**

Риси парадигми	Традиційна парадигма	Нова парадигма
Уявлення про суспільну систему	Фрагментарність, поділ на сфери та структури	Цілісне, інтегральне сприйняття суспільства
Співвідношення історії і сучасності	Роздільність історії та сучасності	Історія як життєвий цикл суспільної системи
Співвідношення локального та глобального	Роздільність глобального та локального, теоретичних та емпіричних досліджень	Локальне як органічна складова глобального
Співвідношення об'єктивного та суб'єктивного	Протиставлення об'єктивного та суб'єктивного, закономірного розвитку й активnodіяльнісної суб'єктності	Активно діяльнісний суб'єкт у межах об'єктивних можливостей
Тракування закономірностей	Невідворотна реальність, що визначає суспільний процес і блокує свободу волі	Наявність еволюційної програми розвитку з широкими можливостями суб'єктів щодо якісної реалізації
Характер ієрархії	Орієнтування на вертикальну ієрархію	Орієнтування на горизонтальну організацію
Характер влади	Формальна легітимна влада посадової особи	Влада лідера-керівника

Дослідники структури парадигми виокремлюють в ній дві складові: самовдосконалення та інновацію, – виділяючи ще й третю складову – передбачення (прогнозування). Центром такої структури виступає імператив; створюється модель парадигми, тобто відбувається процес парадигмального моделювання.

В інформаційному суспільстві людина розглядається як носій людського капіталу, який виявляє капіталізовану вартість його знань, досвіду, особистих якостей з урахуванням коштів, вкладених в його формування як фахівця. Оскільки держава перебуває на етапі переходу до економіки

знань, інститути індустріального типу можна вважати базовими, а інститути постіндустріального типу – комплементарними [41]. "Другорядність" цих інститутів обумовлена історичними умовами розвитку соціуму: запізнілою модернізацією, технологічним відставанням більшості галузей національного господарства, нерівномірним розвитком територій, помилками та прорахунками в державному управлінні, низькими темпами соціально-економічного прогресу.

Крім того, спостерігається посилення значення співвідношення ринку та держави. Роль держави постійно зростала з розвитком економіки, а в умовах глобальної кризи економічна поведінка держави має вирішальне значення для запобігання загальному колапсу економіки. Економіка та держава повинні розглядатися у суперечливій єдності функціонування суспільства. Тому за сучасності вихідними економічними відносинами є сумісно-відокремлена праця, яка, розвиваючись, втілюється в усіх інших економічних відносинах, а саме: розподілі праці, приватній власності та інститутах держави. У сучасних умовах відбувається становлення всезагальної праці та власності, розвиток різноманітних форм поєднання функцій держави, ринку та громадянського суспільства.

Таким чином, на основі аналізу розглянутих економічних парадигм визначимо інституційно-знаннєву парадигму як базову для нашого дослідження. Її модель ми структуруємо у вигляді кулі, що має три рівні (ядро та дві оболонки): перший рівень – жорстке ядро, імператив; другий рівень – напрями діяльності; третій рівень – результати діяльності. Зазначимо, що в так званих захисних оболонках ядра, постійно тривають зміни, і вони не обов'язково пов'язані зі змінами в "ядрі". Зміна "ядра" відбувається тільки зі зміною соціально-економічної системи.

Теорію інформаційної економіки часто позиціонують як нову парадигму. Існують моделі еволюції економічної теорії, яка дає можливість простежити логіку еволюції за переходом від старої до нової, від ортодоксії до гетеродоксії. Крім того, процеси віртуалізації інформаційної економіки будуть поглиблюватись. Тому інших механізмів вимірювання потребує структура відносин, пов'язаних з фінансовою системою, ціноутворення, а головне – із творчою працею, яка в умовах постіндустріальних трансформацій перетворюється на базовий ресурс розвитку. Творча праця взагалі не піддається редукції, це – основа розвитку, а віртуалізація розширює економічний простір, робить його значно

гнучкішим, формує більш досконалі механізми подальшого розвитку людини та суспільства.

Отже, структурна схема моделі інституційно-знаннєвої парадигми економічної системи інформаційного суспільства соціальної держави складається з:

ядра, яким в якості імперативу є людський капітал – перший рівень; другий рівень (захисна оболонка) складають види діяльності: державне регулювання (відображає вдосконалення), інноваційне підприємництво (аналогом для якого є інновації) та формування соціального партнерства (як передбачення майбутнього);

третій рівень – це результати названих видів діяльності – суспільство моралі та культури, економіка знань і генералізована довіра до діяльності органів влади, політичних інститутів і громадських організацій.

Сучасна методологія спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку соціально-економічних систем. Відповідно до засад інституціоналізму зазначається зростання гуманістичної спрямованості цивілізаційного процесу, адже людина, вирішивши проблему технологічних можливостей матеріального забезпечення своїх потреб, звертає увагу на постматеріальні потреби. Отже, відбувається органічне поєднання об'єктивного та суб'єктивного, матеріального та ідеального.

Тісний взаємозв'язок індивідуального та суспільного і разом з тим забезпечення багатоаспектності дослідження вимагають від інституційно-знаннєвої парадигми орієнтації на методологічний індивідуалізм у процесах дослідження системності та тісної інтеграції економіки з рештою суспільних наук, зменшення ступеня її автономності. Тому в якості імперативу ми вибрали людський капітал, носіям якого має бути притаманна висока духовність. Духовність може бути визначена широко як якісна характеристика духовного світу особистості, як тип цілісності, побудований на домінуванні певної системи духовних цінностей, яка в більшій або меншій мірі визначає світосприйняття і життєдіяльність індивіда.

На думку багатьох психологів, які аналізують феномен духовності, її сутність полягає в залученні індивіда до загальнолюдських цінностей як орієнтирів самореалізації. Адже духовність не приписується ззовні; вона "виростає" зсередини разом із особистісним "я" людини, а часто навіть випереджає його формування і уособлюється лише у суспільно

значущих прагненнях. Термін "духовність" визначають як цілісну активність людської психіки соціокультурній детермінованості, тобто вона відображає людський спосіб віддзеркалення та осягнення дійсності, здатність вийти за межі задовільнення первинних матеріально-практичних, фізіологічних потреб і будувати своє життя на засадах розуміння високого призначення людини, потреби постійного самовдосконалення. Людина є духовною настільки, наскільки вона замислюється над питаннями пізнання світу, сенсу та призначенням свого життя.

Результатом формування людського капіталу серед іншого є синергетичний ефект – "бачення синергетикою світу та людини як складних систем, що самоорганізуються, знаходяться в ситуації системно-цілісної єдності". Це дозволяє інтерпретувати та реалізовувати такі принципи синергетики, як: нелінійний стиль мислення; неоднозначність теоретичних побудов; концептуальний та методологічний плюралізм, поєднання абстрактно-логічного й образно-інтуїтивного, раціонального та ірраціонального способів мислення; постулювання хаосу як необхідного творчого моменту реальності, що самоорганізується; "олюдненість" емоції та самоорганізації, коли пізнання зовнішньої реальності у своєму розвитку буде все більш поєднуватися з пізнанням реальності внутрішньої.

Нині активно формується теологічна парадигма, що досліджує умови циклічності, під якими розуміють співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів її реалізації. Ця парадигма відкриває нові шляхи для вивчення явищ циклічності нестійкості та трансформації циклічної кризи в структурно-системну, запроваджуючи новий науковий інструментарій для вивчення проблем удосконалення методології з метою застосування сценарного підходу до моделювання та прогнозування циклічності техніко-економічного розвитку. Проте циклічність варто пов'язувати не з кількісними, а з інституціональними змінами амплітуди розвитку [7]. На перший план висуваються такі фактори, як: етика, культура, мораль, довіра, суспільна ментальність і технологічність, – тобто ті рушійні сили, які визначають стан циклічного розвитку й особливості інституціоналізації економічних і техніко-інноваційних взаємодій.

Для того щоб уявити можливості матеріалізації цих принципів у інноваційній діяльності, необхідно розглянути основні особливості реалізації синергетичного підходу до процесів інноваційної діяльності, що виникають у цьому контексті.

Саме завдяки інноваційності бізнесу спрацьовує синергетичний ефект, згідно з яким сума властивостей системи не дорівнює сумі властивостей її компонентів. Різницю між сумою властивостей системи та сумою властивостей її компонентів називають синергетичним ефектом, додатковим ефектом творчої взаємодії компонентів. За високої організованості системи сума її властивостей буде вища за суму властивостей її компонентів. За низької організованості системи сума її властивостей буде меншою суми властивостей компонентів. Отже, отримати синергетичний ефект можна за рахунок творчої взаємодії компонентів (структур, суб'єктів бізнесу, елементів організації тощо). Синергетичний ефект може бути економічний, оптимізаційний, організаційний, управлінський, фінансовий, структурний тощо або комбінованим.

Інновації, як сьогодні загальновідомо, здійснюють суттєвий вплив не тільки на економічний стан суб'єкта господарської діяльності. Вони мають зовнішні ефекти, що суттєво змінюють ролі інститутів і способи організації управління суспільством. Крім того інноваційні проекти, неприбуткові для підприємства, можуть бути вигідними для суспільства, тобто економічна ефективність інновацій може вступати в суперечність з соціальною ефективністю та соціальною справедливістю.

Соціальні цілі та соціальна ефективність мають бути одними з головних критеріїв оцінювання будь-якого інноваційного проекту, оскільки кінцева його мета – підвищення рівня та якості життя суспільства, його гармонійний розвиток. Дослідження суспільних наслідків інновацій – це оцінювання їх якості. Мета оцінювання – у вимірюванні результатів соціальних наслідків інновацій та порівнюванні їх із завданнями, які вони мають вирішувати.

Результатами здійснення інновацій, наслідком ефективності від їх упровадження мають стати:

- зростання продуктивності праці, підвищення конкурентоспроможності продукції, подолання техніко-технологічного відставання, модернізація структури економіки держави та зовнішньої торгівлі;

- якісно новий рівень та якість життя населення;

- пом'якшення зростаючого в процесі використання інновацій навантаження на людину, як результат – зниження напруги і монотонності праці, підвищення рівня механізації та автоматизації виробництва, модернізації системи охорони здоров'я, сфери відпочинку та дозвілля.

Інформаційна (віртуальна) економіка за своєю сутністю є соціальною інновацією новітніх технологій, завдяки якій утворюється новий специфічний світопорядок (інтернет-суспільство).

Отже, соціальні ефекти інновацій можна об'єднати в чотири комплексні показники:

рівень і якість життя населення (умови та характер праці, харчування, побутові умови, стан навколишнього середовища, особливості проведення дозвілля, освіта та ін.);

спосіб життя населення (соціокультурна значущість), а саме: здоров'я, людський капітал, соціально-психологічний клімат на підприємствах, соціально-політична та культурна діяльність, поведінкові звички та прояви;

якість відносин між підприємствами, суспільством і державою (принцип найбільш повного виконання вимог споживача, розвиток системи захисту його прав, можливість надання нових послуг та ін.);

економія вільного часу населення внаслідок впровадження інновації (за рахунок появи нових товарів і послуг з'являється більше вільного часу, який можна спрямовувати на задовільнення духовних потреб, розвиток особистості та людського капіталу).

Соціальна політика держави в ринковому господарстві виступає інструментом, який, з одного боку, покликаний сприяти соціальній стабільності та пом'якшенню соціальної напруги в цілому та в регіонах зокрема, а з іншого – повинен бути орієнтований на збереження стимулів для розповсюдження підприємництва та забезпечення високоефективної інноваційної праці. Потрібно створити правову основу для зміни менталітету соціально орієнтованої поведінки людини, тобто політика держави повинна бути спрямована на створення умов для належного життя та вільного розвитку людини. Для цього необхідно забезпечити виконання таких умов:

визначити, якою має бути соціальна держава;

ефективно управляти процесами в суспільстві держава повинна в значно більшій мірі, ніж в умовах ліберальної системи;

соціальна політика має пов'язуватись з місією добробуту та солідарності. Це означає, що держава має пропагувати взаємну відповідальність між громадянами та суспільством.

Сьогодні інформаційна економіка є основним аттрактором для розвитку соціально-економічних систем. Її спосіб господарювання безпосередньо

залежить від обсягу залучених у виробництво нематеріальних активів – знань, досвіду, інформації, ноу-хау, технологій, результатів інтелектуальної праці. Знаннєво-орієнтоване суспільство прийшло на зміну індустріальному, яке базується на традиційних технологіях виробництва благ за рахунок матеріальних ресурсів.

Перехід до економіки знань як мети інформаційної економіки обумовлює такі зміни в базових інститутах суспільства:

власність (права власності) – розмивання прав власності; демократизація "знань", "освіти" як об'єктів володіння та використання; розвиток інституту інтелектуальної власності; посилення ролі особистої і колективної власності за рахунок зменшення приватної; збільшення правочинностей форм власності та варіабельність схем специфікації;

фірми (господарська діяльність) – становлення постіндустріальної (креативної) корпорації, що супроводжується демократизацією відносин праці та виробництва, гуманізацією управління та підвищенням значущості людського фактора, збільшенням ролі нематеріального стимулювання та психологічних факторів; розвиток менеджменту знань;

етика праці – збільшення значущості цінностей духовності, креативності, інноваційності, інтелектуальності; підвищення культурного рівня працівника; зближення інтересів власника праці та капіталу; підвищення зацікавленості в загальних результатах діяльності; мотивація орієнтування на продуктивне партнерство, працю в команді;

держава – лібералізація діяльності ринкових суб'єктів; послаблення державного втручання;

контрактація угоди – поширення гнучких, нестандартних, строкових контрактних форм; спрощення формальної частини у зв'язку з посиленням імпліцитної складової і, як наслідок, ускладнення трансакцій; збільшення варіативності форм і значущості неформального інфорсменту.

В умовах розбудови доінформаційного суспільства та формування економіки, заснованої на знаннях, найважливішою управлінською функцією стає управління знаннями. Управління знаннями є логічно послідовним підходом до виявлення і визначення знань, необхідних суб'єкту господарювання для досягнення цілей. Основні питання – це формування знань, їх розповсюдження та застосування. Інформаційні потоки формуються в умовах змін об'єктів економіки та трансформації зв'язків між ними. Отже, основним завданням стає система безперервної освіти

для формування і подальшого розвитку навичок і здібностей до навчання не тільки на рівні індивідів та організацій, але і на загальнодержавному рівні.

Ієрархічність структури управління системи влади, кількість щаблів і ланок, розподіл повноважень і функцій визначають диференціацію етапів процесу ухвалення рішень, впливають на їхню тривалість, порядок використання інформації. Жорсткість ієрархічної побудови системи управління веде до підвищення якості управлінських рішень, оскільки вони приймаються тією ланкою, яка володіє всією необхідною для цього інформацією та може найбільш компетентно обґрунтовувати ухвалені рішення. Разом з тим багатоступінчаста ієрархія в структурі веде до збільшення комунікацій у процесі управління та може гальмувати його, знижуючи оперативність ухвалення рішень.

Сучасні процеси управління в державі характеризуються поглибленням аналітичної змістовності, збільшенням обсягу та комплексності аналітичних операцій з підготовки рішень, оцінювання ситуації, вивчення мети впливу тощо. Ці сучасні методологічні особливості процесу управління вимагають наявності в структурі системи влади ланок, що спеціалізуються на аналітичних роботах. Нині в багатьох органах управління діють відділи економічного аналізу, лабораторії соціологічних досліджень тощо, виділяються нові ланки. Це, як правило, може призводити до ускладнення структури, збільшення обсягу координаційних робіт, зміни співвідношення ланок у структурі системи управління за типами функцій, а також сприяти виникненню нових потоків інформації.

Таким чином, без інституціонального реформування системи державного регулювання неможливо підвищити ефективність держави та закласти необхідні основи динамічного економічного розвитку. Невирішеною частиною проблеми залишаються інституційні аспекти переходу від попередньої, орієнтованої на витрати, до орієнтованої на результат системи управління в суспільному секторі й оцінювання ефективності роботи державних органів та інституцій.

Укорінення економічної науки в нову реальність спричиняє парадигмальні зрушення в межах її предметного поля, активізуючи проблематику загальнолюдських цінностей, довіри та справедливості. За умов, коли вектор етичного вибору та моральних імперативів соціально-економічного розвитку набуває екзистенційного характеру, аксіологічна

складова економіко-теоретичного знання набуває нових відтінків і масштабів. Ідеться про посилення професійної добросовісності, підвищення якості результатів наукових досліджень, покликаних уособлювати не лише прагматично-орієнтовану ринкову діяльність, але і глибинні духовно-ціннісні засади національного буття та ідей, які пропонуються суспільству.

Генералізована (інституціональна та соціальна) довіра забезпечує здатність різноманітних соціальних інституцій ефективно та на достатньому професійному рівні виконувати свої ролі, підтримуючи соціальний порядок в тривалій перспективі. Будучи виведена на рівень суспільного узагальнення та звільнена від ситуаційних і особистих компонентів, вона відображає якість функціонування різноманітних інституцій та стратегічне сприйняття їх спроможності забезпечити стабільність суспільного порядку.

Відтак, парадигмальні зрушення в економічній теорії визначають магістральні напрями поточних і подальших наукових досліджень з точки зору їх методологічних основ та інструментарію. Це кумулятивний процес накопичення знань і поступове виокремлення якісно нових теоретичних підходів і пояснень, які перериваються дискретними методологічними впровадженнями та інструментальними новаціями.

Насамкінець, інформаційне суспільство й економіка знань у межах інституційно-знаннєвої парадигми має готувати людину, яка здатна жити та діяти більш ефективно у інформаційному середовищі. У зв'язку з цим постає широкий спектр завдань – від формування відповідних світоглядних позицій, розуміння інноваційного розвитку в контексті світових цивілізаційних процесів до відпрацювання навичок спілкування зі світом, людьми з інших країн, переймання їх досвіду та досягнень. Тому у наступному розділі монографії ми зупинимось на науково-методологічних проблемах і особливостях переходу до інформаційної економіки та на її основі – формування інформаційного суспільства.

Утім розкриттю сутності та особливостей з наукової точки зору, компонентів нашого дослідження, будуть присвячені наступні розділи монографії. А почнемо ми з висвітлення методології інституціонального проектування соціально-економічних систем, і на якій буде базуватись концептуальна модель інституціональної структури інформаційного суспільства згідно з визначеною парадигмою дослідження.

3.3. Особливості реалізації соціально-економічних аспектів інституціоналізму в Україні

Економічна політика опрацьовує механізм використання і способи дії економічних законів, пізнає їх сутність і явища на рівні практичної реалізації. Економічна політика – це політика держави щодо практичної діяльності та захисту інтересів свого народу, яка базується на теоретичних положеннях. В умовах ринкової економічної системи кожен суб'єкт господарської діяльності має свої економічні інтереси, тому завжди проводить свою економічну політику. Насправді, суб'єкт вибирає, як саме реалізувати свої інтереси, але через механізм державного втручання, оскільки політика держави є панівною. Економічна політика – концентроване вираження економіки. Проте вона завжди має варіанти вибору, позаяк базується на різних теоретичних концепціях. Тому з виникненням держави зароджується і державна економічна політика як складова загальної державної політики.

Агентом, який здатний відобразити загальнонародний інтерес, є держава. П. Самуельсон у своїй "Економіці" виділяє чотири види державної діяльності в економіці: прямий контроль, суспільне споживання, державне виробництво та соціальні витрати. До основних завдань держави в економічній сфері традиційно відносять функцію пропозиції центральних грошей, пропозицію чистих суспільних та іноді – псевдосуспільних товарів. Істотним елементом є так зване "погашення ринкових екстерналій" – узгодження індивідуальних і суспільних інтересів [58].

Дослідниками виокремлено кілька сфер, серед яких найбільш ефективною є саме адміністративна діяльність держави. Це – контроль над монопольними ринками, ліквідація побічних ефектів ринку, підтримка стандартів і мінімальних параметрів життя населення, захист національних інтересів у сфері світогосподарських зв'язків, реалізація цільових програм. У решті сфер у сучасному світі застосовуються, як правило, економічні важелі регулювання.

Подальше ускладнення системи інтересів, яка підлягає координації, і, відповідно, інформаційних каналів викликає необхідність спеціальної раціоналізації відносин, які раніше належали до суто ринкового регулювання. З цією метою в останні десятиріччя інтенсивно утворюються інститути, головна мета яких – координація інтересів дієвих суб'єктів,

забезпечення їх інформацією для прийняття рішень, з чим не завжди може справитися грошова система. Унаслідок посилюється регламентація діяльності суб'єктів, поступовий перехід до договірних, контрактних, тобто більш стабільних відносин.

Для ідеального функціонування ринкові відносини потребують абсолютно безперешкодного доступу на ринок представників інтересу, передбачають абсолютну мобільність ресурсів, рівний розподіл якомога повної інформації між ринковими суб'єктами, повну свободу суб'єктів в ухваленні рішень тощо. Звісно, постійне дотримання всіх цих умов неможливе. Тому держава змушена регулярно підтримувати конкуренцію, перерозподіл доходів, стабілізацію економіки, зовнішньоекономічне регулювання, антимонопольні та інші заходи.

Таким чином, головними завданнями держави в сучасному ринковому господарстві є підтримка та модернізація функціонування ринкової системи. У межах першого завдання держава забезпечує відповідне суспільне середовище: правову базу, політичну стабільність, підтримання чітких відносин власності, які утворюють стабільну структуру конструктивних потреб та інтересів, регулювання взаємовідносин суб'єктів ринку, організацію грошового середовища тощо. З метою модернізації ринкової системи держава здійснює: перерозподіл ресурсів і розподіл обмежених ресурсів виходячи з суспільного інтересу, модифікацію системи стимулів і мотивів; підтримку конкуренції і зайнятості; забезпечення грошової, цінової, фінансової, зовнішньоекономічної стабільності; стимулює економічне зростання для забезпечення ефективного, справедливого, стабільного соціально-економічного прогресу суспільства.

Держава виступає як експлуататорська влада, це основний інститут політичної системи в класовому суспільстві, апарат насильства для захисту інтересів панівного класу в антагоністичних класових суспільствах. Держава складається з державних інститутів, які виконують законодавчу, виконавчу, контрольну функції.

З розвитком суспільства змінюється економічна політика держави, її функції та роль у суспільному виробництві трансформуються від невторчання в економічну діяльність до помітного посилення впливу на суспільне виробництво й економічні відносини.

Головним прогресивним фактором впливу на суспільне виробництво, економічні інтереси та їх узгодження об'єктивно стає економічна

політика. Зі зростанням масштабів виробництва збільшується кількість суб'єктів виробництва, ускладнюється система економічних відносин між ними, загострюються економічні та соціальні суперечності в суспільстві. Держава як офіційний представник капіталістичного суспільства змушена взяти на себе управління виробництвом під тиском об'єктивних обставин.

Посилення негативних соціальних та економічних наслідків функціонування ринку вільної конкуренції, підвищення соціальних потреб, утворення та зростання ролі монополії – все це є причинами змін в економічній політиці держави й обумовлює безпосереднє втручання держави у відтворення, регулювання суспільного виробництва та планування.

Оскільки в розвиненому ринковому середовищі наявна потужна система саморегуляції, існує небезпека надмірного регулювання, за якого державні заходи відіграватимуть гальмівну та деформативну роль, спотворюючи розподіл ресурсів, розрив зв'язків і порушення механізмів передавання інформації. Найбільш легко, проте найменш передбачувано реагує на державне втручання мотиваційна система, в якій, зокрема, може виникати інтерес до усунення існуючої держави як істотної перешкоди. З іншого боку, японськими науковцями розвинено теорію "рентної" активності, яка полягає в завоюванні привілеїв від державних органів на шкоду максимізації прибутку. Це, безумовно, руйнує стимули до ефективної праці, але вмiлим застосуванням можна викликати загальнонародний інтерес.

Значна частина представників західної економічної думки виходить з позицій взаємозалежності держави та ринку. Так, В. Ойкен [49] вважає, що державі потрібен ринок як засіб підтримки, але водночас вона виступає його противагою. Як засіб підтримки, ринок фінансує державну діяльність. З іншого боку, капіталізм існує лише тому, що уряд уповноважує відправлення мільйонів сигналів "застереження", забороняє деяким громадянам діяти за власним розсудом. Без держави як рефері гра ринкових чинників була б неможливою. "Якби нашою метою дійсно була б максимізація свободи в смислі мінімуму примусу з боку держави, якби ми справді хотіли б "laissez-faire", ми скоріше мали б звалище хаосу, ніж ринкову економічну активність" [49]. Дж. Б'юкенен у своїй "Конституції економічної політики" навіть виводить будь-яку активність держави

в економічних ринкових термінах прибутків, витрат, продуктивності тощо [83]. Такий погляд набув певної популярності і серед науковців СНД. Однак, незважаючи на взаємозалежність політики й економіки, часто їхні відносини лежать значно глибше і не можуть бути охоплені суто економічними термінами, хоча у сфері економічної політики застосування таких термінів уявляється виправданим [67, с. 46–58].

У сучасний період держава стає досить активним суб'єктом суспільного виробництва, його організатором і керівником. Вона створює умови для реалізації економічних інтересів усім працюючим, а не тільки встановлює загальні правила поведінки для всіх суб'єктів господарювання. Закладаючи правові підвалини, держава створює правову базу для узгодження та оптимізації всіх членів суспільства, виступає головним арбітром під час загострення економічних розбіжностей. Іншими словами, створюється новий механізм узгодження економічних інтересів усіх суб'єктів господарювання – механізм державного регулювання та узгодженості, який стає правовою основою оптимізації економічних інтересів на всіх рівнях (макро-, мікро- та на рівні фізичних осіб). Реалізацію економічних інтересів на мікрорівні (задовільнення потреб) у країні гарантує певною мірою державна економічна політика. На кожному рівні реалізації інтересів суспільства ступінь їх задовільнення можна підвищити в межах державного законодавства, а узгодження інтересів може стати оптимальнішим на рівні найманих працівників і роботодавців. Рівень задовільнення потреб протягом певного періоду може перевищувати запланований і гарантований на певний період державою у вигляді заробітної плати, доходів тощо.

В економічній теорії інституціоналізм представлений двома головними напрямками: сучасний інституціоналізм класичного напрямку, тобто новий інституціоналізм, і сучасний інституціоналізм неокласичного напрямку, тобто неоінституціоналізм. Запропоновані назви напрямків мають наукове значення, оскільки вони характеризують відмінність їхніх методологічних основ і місця в економічній теорії.

Інституціоналізм класичного напрямку за методологічними підходами тісно пов'язаний із класичною політичною економією, економічною теорією марксизму, німецькою історичною школою, кейнсіанством і філософією прагматизму. Для нього характерне дослідження виробництва, капіталу, науки, технології, форм організації виробництва та ролі держави

в економіці та суспільстві. Соціально-економічні процеси розглядаються у розвитку, що зумовлює спрямованість цієї методології в майбутнє, пізнання економічної системи у русі, процесі переходу від нижчих до вищих, досконаліших форм.

Методологічною основою неоінституціоналізму є неокласична теорія. Як неокласики, так і неоінституціоналісти фундаментальними поняттями вважають не виробництво, капітал чи технології, а обмін, ринок. Останні визначають універсальну форму людської життєдіяльності, що становить безпосередній предмет дослідження.

Зазначені два напрями інституціональної теорії спираються на різні методологічні основи класичної і неокласичної шкіл. Але їх об'єднує предмет дослідження – інститути, що дає змогу за істотних методологічних відмінностей тлумачити їх як два напрями інституціональної теорії. Разом із тим, не зважаючи на спільність предмета дослідження, їхні методологічні відмінності настільки великі, що це дає підставу один напрям характеризувати як інституціоналізм класичного напрямку, а другий – як інституціоналізм неокласичного напрямку.

Предмет інституціональної економічної теорії – вивчення сутності суспільних інститутів, причин та умов їх становлення, розвитку, функціонування, впливу на розподіл обмежених (рідкісних) економічних ресурсів і доходів, розкриття поведінки людини в умовах певного інституціонального середовища у взаємозв'язку з технологією та її змінами. Систематичне дослідження інститутів дає змогу пояснити різний історичний досвід економік і відповісти на питання щодо причин сучасних відмінностей у розвитку та функціонуванні різних економічних систем в умовах пост-індустріальних трансформацій та глобалізації.

Відтак, використання методології інституціоналізму, як одного з перспективних напрямів дослідження економіки, у взаємозв'язку з іншими сферами людської діяльності дає можливість з'ясувати історичний розвиток цивілізації, трансформаційні явища та процеси. Зауважимо, що методи інституціоналізму відрізняються від методів економіки мейнстріму саме меншою залежністю від економічної перевірки дедуктивно виведених гіпотетичних узагальнень. Інституціоналізм ґрунтується переважно на порівняльному (компаративному) методі наукового пошуку, розвинутому в антропології з метою збирання інформації та дослідження узагальнень стосовно економічної активності соціальних груп суспільства.

А. Чухно виділив властиві ознаки для методології інституціоналізму, зокрема такі [74, с. 39–44]:

надання більшого значення розумінню, ніж прогнозуванню;

урахування неминучості невизначеності та підкреслення у зв'язку з цим меж можливого передбачення фактичного майбутнього, на відміну від передбачення в контексті моделі;

сприйняття економічної теорії як поєднання індукції та дедукції, на відміну від апіористичного та формалістичного дедуктивізму;

підхід до розгляду економіки як органічного системного цілого, що еволюціонує в часі та просторі, а не як до статичного механізму;

підкреслювання значущості інструменталізму та прагматизму, в тому числі як основи для вирішення проблем, на відміну від наукової фантастики та розв'язування головоломок;

наголошення на неминучості нормативних елементів у економічній теорії, особливо в аспекті її застосування до питань економічного значення держави, на ролі селективних, часто неявних, нормативних передумов під час визначення того, чиї інтереси мають враховуватись;

проголошення відкритого висловлювання ціннісних суджень, обговорення і критика їх у відкритих дискусіях, а не застосування оцінок у неявному вигляді;

критика використання ньютонівської фізики як архетипу для економічної науки;

заклики до моделювання патернів, а не до обмеженого та часто сумнівного причинно-наслідкового пояснення;

підтримка методологічного колективізму або в чистому вигляді, або в поєднанні зі збагаченим і деідеологізованим методологічним індивідуалізмом, але не останнього як такого.

У методології інституціоналізму використовують такі методи й основні аналітичні інструменти: емпіричні методи (опис і виявлення релевантних інститутів); методи класичної та еволюційної теорії ігор; мікро-економічне моделювання на зразок неокласичної економіки (методи рівноважного аналізу); компаративістський метод (порівняльний, тобто який під час аналізу спирається на порівняльне вивчення просторово-часових взаємодій); історичний метод (дослідження ролі історії у формуванні, збереженні та зміні інститутів).

У ході розгляду історичного та порівняльного інституціонального аналізу значна увага приділяється їх зв'язку з суміжними теоретичними

напрямами в економічній науці. Інституціональний аналіз часто вважається історичним, адже за його допомогою можна дослідити роль історії у формуванні, збереженні й еволюції інститутів. Крім того, він є порівняльним, оскільки намагається досягти розуміння шляхом компаративного вивчення взаємодій; і він є аналітичним, тому що в емпіричному аналізі спирається на специфічні мікромоделі.

Для методології інституціонального напряму в економічній науці характерні такі особливості [21]:

методологічний холізм, сутність його полягає в тому, що висхідним пунктом аналізу є не індивіди, а інститути, що виступають як форми організації поведінки економічних суб'єктів;

міждисциплінарний підхід, який передбачає потребу вивчення всіх факторів, що формують соціально-культурне середовище, де відбуваються економічні процеси;

принципи історизму, тобто генетичний підхід до дослідження економічних структур, до вияву рушійних сил і факторів суспільної еволюції;

замість неокласичної передумови (вільний обмін означає оптимальне примирення індивідуальних оцінок корисності) інституціоналісти виокремлюють правову та ідеологічну бази обміну й еволюційні аспекти в організації галузевих ринків;

на відміну від неокласиків, у теоріях яких ринок вважається універсальним і нейтральним механізмом розподілу обмежених ресурсів між альтернативними можливостями використання, інституціоналісти розглядають його як соціальний інститут, характер функціонування якого відображає особливості соціальної системи. Характер економіки, на їх думку, визначає не ринок, а система цінностей, яка переважає;

інституціоналісти звертають увагу на важливість дослідження структурних та інституціональних особливостей економіки, заперечують тезу про ідеологічно нейтральний характер неокласичної економічної теорії і вважають, що їм властива деяка соціальна філософія з відповідною системою цінностей;

розвиваючи ідеї традиційного інституціоналізму про природу "норми" як абсолютної детермінанти поведінки людини, що задається ззовні, неоінституціоналісти вважають її базовою складовою будь-якого інституту. Цей підхід сприяв розвитку такого наукового напряму, як економічна соціологія.

Атомістична методологія як основа побудови інституціоналізму визначає використання в якості методу створення теорій абстрактне моделювання, яке дозволяє проектувати моделі достатньо високої передбачуваної сили. Водночас абстрактні моделі підміняють реальний об'єкт ідеальним, таким чином зменшуючи значення емпіричної бази. Абстрактне моделювання спроможне адекватно вирішувати проблеми відносно однорідних соціально-економічних систем, в яких економічні агенти мають схожі мотиви поведінки. Ця методологія достатньо ефективна для проведення загальнотеоретичних і прикладних досліджень соціально-економічних систем зі стійкою ринковою економікою, індивідуалістичними поведінковими установками населення, розвинутою та високоспецифікованою системою прав власності.

Нова інституціональна економіка продовжує атомістичну (індивідуалістичну) традицію, яка корегує "захисний пояс" дослідницької програми неокласичної та неоінституціональної теорії, доповнює її концепцією обмеженої раціональності. Вона пропонує більш розгалужену, цілісну інструментальну методологію. Унаслідок цього зростає її популярність у зарубіжній та вітчизняній науці. Відтак, інституціональна економіка претендує на роль основного напрямку сучасної економічної теорії.

Утім, останніми роками почали з'являтися проблемно-постановочні публікації методологічного характеру, в яких порушуються проблеми перегляду усталеної демократії традиційного та нового інституціоналізму, можливості конструктивної наукової взаємодії між ними, наведення спільних "мостів" у сфері теоретичного осмислення багатомірної та суперечливої інституційної реальності. На наш погляд, для цього є реальні підстави, оскільки обидві дослідні програми є у кінцевому рахунку приналежними до загальної інституційної парадигми. Саме це дозволяє виокремити в складі нового та традиційного інституціоналізму такі виразні загальні парадигмальні методологічні ознаки, як:

домінування інституційного методу, урахування інституційних факторів, зважання на роль інституційного та соціального середовища;

ідея обмеженої раціональності у ринковій економіці економічних суб'єктів, яка прогресує в складі методології аналізу багатьох представників нового інституціоналізму;

широке об'єктне розгалуження проблематики теоретичних досліджень, що традиційно було та є типовим для всіх течій інституціоналізму

(влада, власність, технологічний розвиток, обмін, державне регулювання, групи спеціальних інтересів, економічні аспекти права, прийняття політичних рішень, взаємодія державної влади та бізнесу, структура економічного розвитку тощо);

вихід у площину міждисциплінарного аналізу (хоча способи його реалізації в обох дослідних програмах різняться);

застосування еволюційного підходу щодо дослідження економічного розвитку суспільства.

Обома дослідними програмами використовується схожий категоріальний апарат: контрактні відносини, теорія угод, аналіз ділових операцій (трансакцій), урахування організаційно-управлінських відносин, правових норм розв'язання конфліктів тощо.

З метою обговорення предмета інтерпретативної інституціональної економіки пропонується виокремити в соціально-економічній реальності, тобто у потоці економічної діяльності, такі чотири рівні: когнітивний (найвищий рівень); інституціональний; організаційний; ресурсно-технологічний (найнижчий рівень). Кожному рівню відповідає свій предмет аналізу:

на когнітивному рівні – це вірування;

на інституціональному – це правила;

на організаційному – це влада, тобто відносини впливу між акторами (індивідуумами або організаціями);

на ресурсно-технологічному – це ресурси та технології їх переробки.

Між рівнями є як нисхідні, так і висхідні зв'язки. Під час розгляду нисхідних зв'язків вірування визначають правила, в рамках яких відбуваються відносини влади між акторами, що контролюють ресурсно-технологічні потоки. На висхідній від ресурсно-технологічного рівня виходять сигнали акторам, які допомагають скорегувати їх рішення, – це прояв їхньої влади. Використовуючи свою владу, актори пробувають також змінити правила на свою користь.

Метод інтерпретативної інституціональної економіки передбачає експериментальний підхід до дослідження, тобто прямий контакт з предметом, що вивчається, інститутами та безпосередньо пов'язаними з ними віруваннями. Якщо це контакт не з документами, а безпосередньо з акторами, то, як правило, за інтерпретативного підходу дослідник вступає з ними в контакт у природному для них, часто робочому оточенні. Розташували їх в штучних умовах, ми робимо перший крок до проведення

досліджень у лабораторії. Другим кроком було б створення деякого експериментального приладу, свого роду економічного синхрофазотрону, який би втілював ці штучні умови.

Раціональність (або "цілераціональність") споживчої поведінки визначає продумане використання умов і засобів для досягнення поставленої цілі. Вона відрізняється від "ціннісної раціональності", під час якої цілі залежать від деяких соціальних цінностей, тобто не визначаються споживачем [5, с. 502–509]. Раціональність моделей споживчої поведінки в рамках домогосподарства визначається також і тим, що вони забезпечують захист і відтворення певної системи цінностей його членів, на підставі яких функціонують конкретні споживчі одиниці. Мова йде про систему традицій та зразків поведінки, які репрезентують соціально-економічну матрицю домогосподарств, що обмежується як конкретна та відносно самостійна соціально-культурна одиниця з власним набором інститутів.

Базуючись на визначених цінностях і перевагах, вона зберігає конкретні моделі споживчого вибору іншим поколінням, в якійсь мірі ілюструючи в рамках домогосподарств відомий інституціональний феномен "залежності від попереднього шляху розвитку".

Раціональність ускладнюється в ситуаціях масштабності та складності інформації, а також в ситуації невизначеності, яку охарактеризував Дж. Ходжсон. В умовах масштабності інформації споживач не в змозі її обробити: "попри доступність інформації, її засвоєння потребує значних витрат часу та інших ресурсів. Зростаючі обсяги інформації ускладнюють її обробку споживачами, котрі не мають відповідної "кваліфікації", що пояснюється розривом між складністю ухвалюваних рішень, з одного боку, та аналітичними й обчислювальними здібностями агента – з іншого" [70]. Ситуація невизначеності пов'язана з браком або відсутністю відомостей про майбутні результати дій, що відбуваються в даний час, коли важлива інформація щодо вірогідності майбутніх подій є недоступною.

Суттєва перевага інституціональної теорії полягає ще й у тому, що предметом є інститути, які мають місце не тільки в економіці та соціальній сфері, а й у сфері права, моралі, релігії та ін. Значущість трактування інститутів виявляється і в тому, що вони формують один з основних напрямів сучасної економічної теорії. З одного боку, це поняття забезпечує широкий погляд на розвиток економіки та суспільства, розгляд

економічної системи та суспільства як цілісності й у взаємодії з іншими інститутами, насамперед державою, а з іншого – потребує детального з'ясування сутності й особливостей власне інститутів.

Комплекс формальних і неформальних інститутів (офіційних норм, неофіційних правил, цінностей) визначає характер людської діяльності. Зміна організаційної структури національної економіки в умовах формування інформаційного суспільства потребує значних зусиль і матеріальних ресурсів. Тому дослідження нових інститутів і впливу їх на особливості мотивації економічної діяльності, можливостей інтеграції у сталу інституціональну структуру набуває актуальності в сучасних умовах.

Між різними видами інститутів є суперечності, тому дуже важливо забезпечити відповідність між формальними та неформальними, макрота мікрорівневими, загальнолюдськими та національними й етнічними інститутами. У забезпеченні цього важливий вплив має держава, особливо в умовах трансформаційної економіки, коли здійснюється реформування відносин власності, формується система норм і правил і в цілому – інституціональне середовище.

Для дослідження інститутів кількісні методи придатні мало або зовсім непридатні. Формалістичні підходи (наприклад, теорії ігор) також не можуть роз'яснити сутність правил, які безперервно виникають і змінюються під час еволюції конкретних господарських порядків. Для того щоб зрозуміти, які інститути дійсно існують і використовуються акторами в повторюваних економічних взаємодіях, необхідно проводити якісні емпіричні дослідження на принципах традиційної інституціональної економіки Дж. Коммонса та історичної школи Г. Шмоллера. У рамках конструктивної теорії також корисно використовувати досвід дослідження інститутів, накопичений в соціології, політології та соціальній психології.

Зауважимо, що особливості національної культури господарювання накладають обмеження на можливості трансформації та запозичення інститутів, здатних забезпечити стратегії розвитку національної конкурентоспроможності. Однак наявність досить розгалуженої системи інструментів таких змін створює широкий спектр варіантів інституціональних перетворень. У якості інструментарію можуть використовуватися інституційні: рекомбінація, нашарування, реінтерпретація, зміщення, трансплантація та вирощування.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що методологія дослідження інституціональних змін в інформаційному суспільстві до предметної області відносить: інформаційно-інституціональну економіку (теорія та особливості інституціональних змін в інформаційній економіці), діагностику інституціональної системи (системно-структурний аналіз еволюції інститутів) та інституціональне проектування проведення інституціональних змін (розроблення механізмів проведення змін).

Предметна область зумовлює використання загальнонаукових підходів і принципів, а також специфічних, зокрема: концептуального, гуманістичного, аксіологічного, компетентнісного, культурологічного, синергетичного, інтеграційного, комунікативного, прогностичного та ін.

У свою чергу, всі підходи та принципи реалізуються у компонентах методології – парадигмальному моделюванні дослідження наукової проблеми, розробленні концептуальної моделі інституціональної структури соціальної держави, стратегічному плануванні проведення інституціональних змін і визначенні механізмів формування інституціонального середовища для реалізації концептуальної моделі. Виділення структурної та функціональної складових комплементарної взаємодії інститутів відкриває додаткові можливості для розуміння і використання механізмів їх запозичення. Навіть у випадках, коли вони не відповідають існуючому інституційному контексту, призводять до гетерогенізації інституціональної структури.

Утім, активізації якісних інституціональних досліджень може сприяти регулярний інституціональний моніторинг суспільства, який проводиться (в тому числі в окремих регіонах) організованими науковими групами. Інституціональний моніторинг має включати: дослідження текстів нормативних актів; проведення інтерв'ю з акторами, зайнятими в різних галузях економіки; узагальнення та аналіз отриманих даних для вироблення адекватного подання стану інституціональної організації регіональної і національної економіки України.

Не викликає сумніву, що інституціональні перетворення слугують способом досягнення зрушень у соціальних і економічних сферах, але відбуваються вони в країнах з трансформаційною економікою по-різному. Деякі з них справляють відчутний позитивний вплив на подальший соціально-економічний розвиток; інші, навпаки, сприяють стагнації; а деякі (всупереч розрахункам їхніх авторів) жодним чином не впливають на соціально-економічні результати.

Спочатку визначимо загальні тенденції, притаманні країнам з трансформаційною економікою, та спробуємо встановити умовну періодизацію інституціональних змін, а потім з'ясуємо реалії сучасного етапу інституційно-ринкової системи України.

Перший етап – руйнівний, який характеризується тяжкою кризою, високим ступенем нестабільності та невизначеності, деструктуризацією інституціональних блоків тощо. Другий етап – дієвий, у ході якого відбувається формування фундаментальних елементів нового інституціонального середовища та створення нових структурно-інституціональних блоків. Третій етап – це процес формалізації останніх, їх укорінення у свідомості та відбиття в поведінці суспільства. Він потребує подальшого розмежування структурних блоків, а згодом – їхньої взаємодії з метою стабілізації соціально-економічної системи та набуття нею здатності до саморегуляції. Ця мета досягається під час здійснення четвертого етапу – утворення сталої, історично сформованої системи базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування головних суспільних сфер: економічної, політичної та ідеологічної. Тоді економіка виступає основою відтворення людського багатства, політика забезпечує форми правління, а державний устрій та ідеологія сприймаються як суспільна цінність, що виражена типом державної ідеї.

Застосування цієї періодизації до аналізу природи трансформаційних процесів в Україні, їхньої динаміки та якості дозволяє стверджувати, що ми вже подолали два етапи трансформації.

Подальший аналіз змін вітчизняної інституційно-ринкової системи дозволив дійти таких висновків. По-перше, намагання імітації елементів ринкової інфраструктури індустріально розвинених країн і використання стереотипів поведінки планової економіки за умов відсутності або нерозвиненості певних інститутів ринкової інфраструктури в Україні призвело до величезних трансакційних витрат. Отже, імпорт інститутів, як і просте копіювання траєкторії інституціонального розвитку, для країн з трансформаційною економікою не є ефективним. По-друге, відсутність свідомої та цілеспрямованої політики держави в галузі створення інститутів ринку та недостатній контроль за дотриманням інституційних норм і правил у суспільстві призводить до виникнення і функціонування псевдоринкових інститутів.

По-третє, створюваній інституційно-ринковій системі України притаманне переважання неявних контрактів і квазіперсоніфікованих угод, переважання неформальних відносин та інститутів над формальними. Існування старих неформальних інститутів, використання запасу "рутини", накопиченого у період панування планової економіки, а також відсутність стартових інститутів, які могли б забезпечити запуск трансформаційних процесів, уповільнюють темпи та знижують ефективність інституційних змін.

Відтак, залишаються неврегульованими відносини між установами, що стосуються процедур дотримання правил; зберігається невизначеність у використанні принципів прецедентної та нормативно-правової систем у вирішенні цілої низки правових питань. Тому продовжує функціонувати неефективний державний сектор, працюють нерентабельні підприємства, внаслідок відсутності певних інститутів ринку держава змушена виконувати їхні функції (наприклад, здійснювати нагляд і контроль над рентоутворенням у суспільстві). Стрімко поширюються такі нестандартні форми відносин, як бартер, неплатежі, ухилення від податків, нецільове використання бюджетних коштів, затримування виплати заробітної плати, приховані форми оплати праці тощо. Через це зберігаються бюрократичні, корупційні форми поведінки, концентрація фінансових ресурсів у руках незначної частини суспільства, переведення частини фінансових коштів з реального сектора в тіньовий обіг, повна втрата або дискредитація поняття етичних цінностей у значної частини населення тощо.

Існування інституційних пасток – неефективних інститутів є головною небезпекою сучасного етапу трансформації. Стійкість інституційної пастки означає, що за нетривалого часового зовнішнього впливу на систему вона залишається, лише незначним чином змінюючи параметри стану, а після зняття збурювання повертається до колишньої рівноваги.

Для країн з трансформаційною економікою не є ефективним просте перенесення або механічне копіювання західних типів інститутів. Переважання негативних рис у створюваній інституційній системі виявляється в наявності бюрократичних, корупційних форм поведінки; концентрації фінансових ресурсів у незначної частини суспільства; переведенні фінансових коштів у тіньовий обіг тощо.

Розділ 4. Механізм розроблення та реалізації пріоритетів інвайронментальної безпеки України

4.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності інвайронментальної безпеки

Поява нових соціально-економічних відносин у нашій країні та впровадження системи глобального економічного управління визначають відповідний рівень відкритості економіки. Зміни в геополітичних умовах вимагають розуміння підходів і розроблення концепції національної безпеки.

Стратегія державної економічної безпеки України повинна зосереджуватися головним чином на:

- підтримці рівня життя населення;
- забезпеченні суспільно-політичної безпеки громади;
- підтримці основ конституційного ладу;
- формуванні стабільної системи національних цінностей та інтересів.

Соціально-економічний розвиток країни має не тільки позитивні сторони, але й велику кількість екологічних проблем. Сьогодні існують проблеми еколого-економічної взаємодії, які не можуть бути успішно вирішені без сталого розвитку, тобто без екологічно та соціально-збалансованого господарства. Важливим є наукове дослідження, яке приведе до розроблення концептуальних, методологічних підходів до забезпечення екологічної та економічної безпеки на макроекономічному рівні.

Ураховуючи необхідність захисту навколишнього середовища, екологічні питання економічної діяльності й управління інвестиційними процесами стали нашим пріоритетом.

Протягом останніх років екологічна й економічна система національної економіки зазнала змін, що свідчить про наявність серйозних екологічних та економічних суперечностей. Національна економіка потребує радикальних заходів для забезпечення збалансованості економічних, природних і людських ресурсів. Неправильне використання природних ресурсів може призвести до дисбалансу та порушенню рівноваги еколого-економічної системи. Особливо актуальними завданнями еколого-економічних перетворень є формування та підтвердження екологічно-орієнтованої стратегії розвитку. На сучасному етапі немає єдиної точки зору щодо досягнення еколого-економічного розвитку. Теорії, що базуються

на сталому розвитку, розглядають питання безпеки як основний елемент раціонального природокористування, людського розвитку, розвитку інформаційних компонентів, нарощування потенціалу національних економік і стабільності соціально-екологічних та економічних систем.

Сталий розвиток – це багатовимірний, безперервний процес динамічних, незворотних, логічних змін у матеріальних і нематеріальних об'єктах системи, спрямованих на створення найбільш відповідних параметрів, які не загрожують майбутній динамічній рівновазі та сприяють створенню механізмів зворотного зв'язку для негативних (позитивних) дій. Аналізуючи змістовність поняття "сталий розвиток", більшість вчених визначає такі компоненти: економічний, екологічний, соціальний [12; 15; 45; 69].

Для того щоб дослідити фактичні екологічні аспекти сталого розвитку, необхідно визначити, як саме термін "еколого-орієнтований розвиток" характеризує напрям сталого розвитку. Соціально-еколого-економічна система характеризується такими факторами, як якість продуктів харчування, питна вода, повітря, інформація про контакт з природними системами, раціональне природокористування, збереження біологічного різноманіття тощо. Поняття "еколого-орієнтований розвиток" має таку змістовність. Еколого-орієнтований розвиток – це розвиток соціально-еколого-економічної системи, яка допомагає створити оптимальні параметри, які встановлюють баланс між створеними можливостями й обмеженнями природного середовища щодо потреб суспільства та не ставить під загрозу цілісність і динамічний розвиток. Такий розвиток повинен забезпечити захист асиміляційного потенціалу людства та природного середовища для нинішнього та майбутніх поколінь.

Сучасні умови глобалізації світової економіки повинні вирішувати соціально-економічні проблеми суспільства лише у зв'язку з екологічними проблемами. Причиною цього бачення є сучасні тенденції природоємного характеру розвитку сільського господарства та промисловості. Наприклад, для України найбільш важливими з них є:

- помилки макроекономічної політики, що призводять до широкого використання природних ресурсів;

- незбалансована інвестиційна політика, яка веде до збільшення диспропорції між видобувними та переробними, обробними й інфраструктурними галузями економіки;

- відсутність довгострокової економічної стратегії щодо організації екологічно чистого довілля;

неефективна політика у важливих секторах економіки – таких, як паливно-енергетичний комплекс, сільське та лісове господарство;

недооцінювання економічної цінності природних ресурсів і природоохоронних послуг;

ігнорування непрямого ефекту захисту навколишнього середовища;

недоліки екологічного законодавства;

невизначеність у природних ресурсах;

нестабільність економіки, яка перешкоджає реалізації довгострокових проектів, більшість з яких – екологічні проекти;

зменшення експорту;

надмірне використання та продаж природних ресурсів.

Насущна проблема раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, а також й необхідність системного, комплексного еколого-економічного підходу до вирішення цієї проблеми викликала появу науки, яку у міжнародній термінології називають інвайронментальною, або зеленою [55].

Інвайронментальна економіка призначена для аналізу економічних і соціальних зв'язків громади та природи з метою організації збалансованого економічного розвитку та розв'язання проблем екологічного вдосконалення з одночасним сприянням розробленню та впровадженню національних концепцій сталого розвитку та механізмів забезпечення.

Поява нових завдань, пов'язаних із розробленням і впровадженням механізму сталого розвитку, має об'єднати людей (населення), виробництво (економіку) та природу.

Інвайронментальна економіка досліджує соціально-екологічні й економічні системи різних масштабів і рівнів (країна, регіон, підприємство, природний комплекс і взаємозв'язок між ними), еколого-економічну систему й еколого-економічні зв'язки в цій системі.

Метою інвайронментальної економіки є вивчення економічних відносин між природокористуванням та охороною навколишнього середовища з метою забезпечення сталого розвитку.

Основними завданнями інвайронментальної економіки є:

оцінювання та порівняння витрат і наслідків у галузі охорони довкілля, обґрунтування критеріїв і показників ефективності природоохоронних заходів;

аналіз ринкових проблем у галузі навколишнього середовища;

облік зовнішніх впливів навколишнього середовища;

розроблення методів оцінювання економічного збитку від забруднення навколишнього середовища;

розроблення моделей соціально-економічного розвитку, що відповідають потребам екологічної безпеки.

Інв�айронментальна економіка в широкому розумінні є похідною неокласичної економіки, яка ґрунтується на її вихідних поняттях і категоріях. Вона є економічною основою сталого розвитку. Як відомо, сутність концепції сталого розвитку полягає у задовільненні потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовільнювати свої потреби.

На думку міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку, екологія та економіка все більше переплітаються між собою на місцевих, регіональних і національному рівнях [55].

Економіка, пов'язана з екологією, може оцінюватись з двох альтернативних позицій: негативної та позитивної.

Негативний вплив економіки на природу полягає в такому:

економіка сприяє виникненню сучасних екологічних проблем і глобальної екологічної кризи.

"економічне" вторгнення в природне середовище викликає ушкодження, призводить до швидкого руйнування природи. Причина цього полягає у вилученні природних ресурсів і забрудненні техногенного середовища;

існування екологічного парадоксу: економічний розвиток громади веде до деградації навколишнього середовища. З одного боку, природа повинна бути захищена, з іншого – людство не може відмовитись від "небезпечних" для природи технологій.

Таким чином, економічні втрати пов'язані із забрудненням навколишнього середовища та виснаженням природних ресурсів. Це означає фактичне зниження темпів і рівня досягнутого національного доходу. Це основна екологічна й економічна суперечність, сутність якої полягає в діалектичній єдності та взаємозв'язку об'єктивних екологічних і економічних потреб суспільства.

Позитивний вплив економіки на природу полягає в інвестуванні в охорону навколишнього середовища. Необхідність захисту довкілля приводить до створення нових видів економічної діяльності, наприклад, сприяючи створенню додаткових робочих місць шляхом розроблення екологічно орієнтованої ділової активності. Розвиток економіки необхідний для вирішення екологічних проблем.

Отже, екологічне й економічне процвітання – це єдність і тісний взаємозв'язок, оскільки:

економіка, екологічні фактори та навколишнє середовище не можуть розвиватися без фінансування, як і будь-яка інша наука – без грошових ін'єкцій;

обидві науки мають спільні завдання. Екологія вирішує питання стабільності екосистем, їх здатність протистояти технологічним навантаженням. Економіка розглядає розвиток соціальної спільноти (як екосистеми) з точки зору виникнення тих чи інших фінансових відносин.

Отже, інвайронментальна економіка враховує основні суперечності та визначає раціональне співвідношення між рівнем споживання, розвитком виробництва й екологічними факторами. Саме цією наукою вирішується проблема раціонального ведення господарства з урахуванням екологічних факторів і економічних інтересів суспільства, використання обмежених природних ресурсів для задовільнення людських потреб. Це є сутністю інвайронментальної економіки.

Визначення інвайронментальної економіки за UNEP – це економіка, у якій відбувається інтернаціоналізація витрат, пов'язаних з деградацією навколишнього середовища, а екологічно чисті й ефективні технології і стійке сільське господарство є основними рушійними факторами економічного зростання, створення робочих місць і скорочення масштабів бідності [29].

Наявність інвайронментальної економіки зумовлює необхідність забезпечення інвайронментальної безпеки. Необхідним є дослідження взаємодії інвайронментальної економіки й економічної безпеки.

Проблему економічної безпеки досліджували в наукових розробках вчені-економісти З. С. Варналій [4], О. С. Власюк [6], В. М. Геєць [31], А. М. Гуменюк [14], Б. В. Губський [13], Я. А. Жаліло [23], В. І. Мунтіян [48], П. В. Пашко [50]. Дослідження інвайронментальної економіки розглядалися у роботах вчених-економістів В. Т. Шлемко [80], А. Хопнера, Б. Канта, Б. Шолтенса [86] та ін.

Безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Аналіз теоретичних підходів до трактування економічної категорії "економічна безпека" подано в табл. 4.1.

Таким чином, економічна безпека – це стан захищеності економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки. Синтез визначень економічних категорій "інвайронментальна економіка" та "економічна безпека" подано на рис. 4.1 [43].

**Теоретичні підходи до трактування економічної категорії
"економічна безпека"**

№ п/п	Автори	Авторське визначення поняття	Не враховані тези
1	2	3	4
1	Варналій З. С., Буркальцева Д. Д., Саєнко О. С. [4, с. 26–27]	Процес задоволення потреб, з погляду захисту національних інтересів держави, з позиції економічної стійкості та незалежності країни, а також як сукупність умов і факторів	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки
2	Геєць В. М. [31, с. 5]	Спроможність національної економіки забезпечити свій вільний незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів. Достатній оборонний потенціал країни за несприятливих умов і варіантів розвитку подій. Здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки
3	Гуменюк А. М. [14]	Стан економіки, для якої характерна спроможність до самовиживання та розвитку в умовах реформування, внутрішніх і зовнішніх небезпек і дії важкопрогнозованих факторів	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки
4	Губський Б. В. [13, с. 13]	Здатність економіки країни зберігати або принаймні швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах критичного зменшення (припинення) поставок ресурсів (товарів, послуг, технологій тощо) або кризових ситуацій внутрішнього характеру	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки
5	Жаліло Я. А. [23, с. 25]	Складна багатофакторна категорія, що характеризує спроможність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою збалансованого задоволення потреб населення країни, протистояння дестабілізаційному впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки

1	2	3	4
6	Мунтіян В. І. [48]	Загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний та стабільний розвиток економіки держави, що містить механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки
7	Пашко П. В. [50]	Стан економічного забезпечення національної безпеки держави, загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний, збалансований та стабільний розвиток економічної системи держави, забезпечення самодостатності та стійкості системи, що включає механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки
8	Шлемко В. Т. Бінько І. Ф. [80]	Стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовільнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави	Стан захищеності, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки

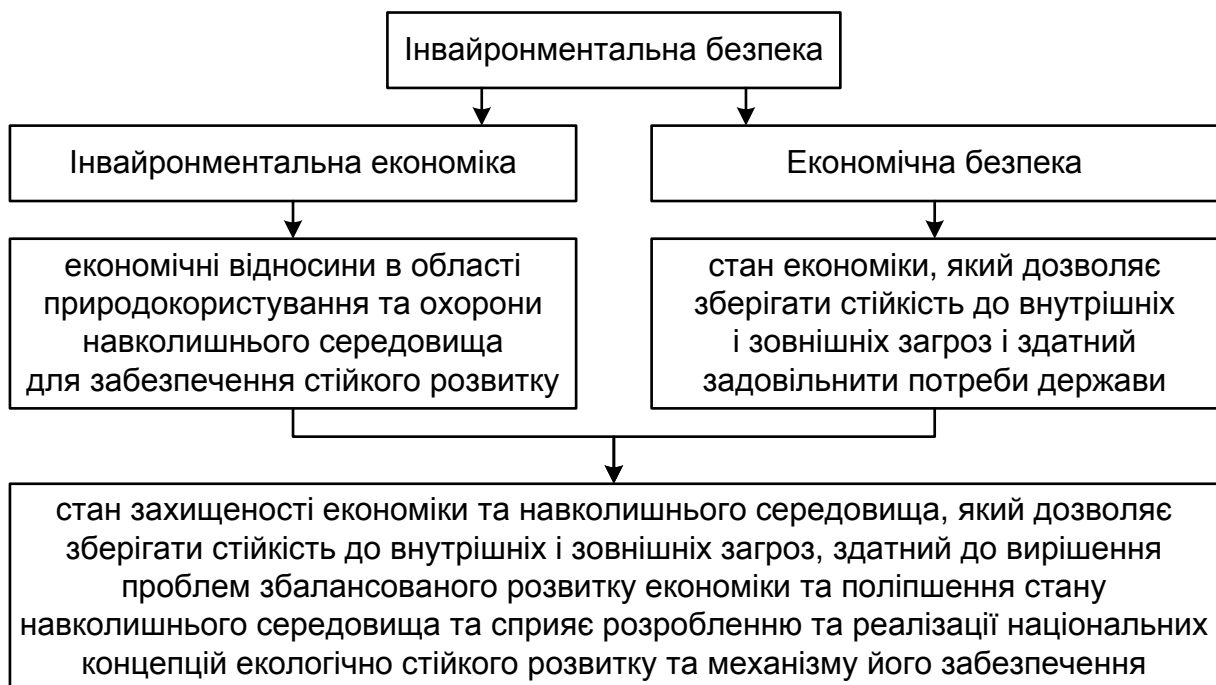


Рис. 4.1. Синтез інвайронментальної економіки й економічної безпеки

Таким чином, інвайронментальна безпека – це стан захищеності економіки та навколишнього середовища, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки та поліпшення стану довкілля та сприяє розробленню та реалізації національних концепцій екологічно стійкого розвитку та механізму його забезпечення.

Згідно з методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [104] економічна безпека містить такі складові: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, демографічна, соціальна, виробнича, екологічна.

Макроекономічна складові – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій. Індикатори та порогові значення індикаторів стану макроекономічної безпеки України подано у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Індикатори та порогові значення індикаторів стану макроекономічної безпеки України [104]

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	Рівень "тінізації" економіки, % до ВВП	не більше 30
2	Відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 75
3	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 50
4	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення, %	не менше 100
5	Валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП	не менше 25
6	Зміна запасів матеріальних оборотних коштів, % до ВВП	-1,5 - +1,5
7	Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП, %	-1 - +1
8	Відношення темпу зростання продуктивності праці до темпу зростання заробітної плати, разів (1)	не менше 1
9	Частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах, %	не менше 14 – 15
10	Частка сектору загальнодержавного управління в наявних доходах, %	не більше 20

Фінансова складова – це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи й економічне зростання. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України подано у табл. 4.3.

Таблиця 4.3

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
фінансової безпеки України [104]**

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	2	3
1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	не більше 30
2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	не більше 3
3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	не більше 30
4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не більше 5
5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	не більше 10 – 15
6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	не більше 20 – 30
7	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	не більше 50
8	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	не більше 2
9	Обсяг готівки, % до ВВП	не більше 4
10	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	не більше 107
11	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками, %	не менше 30
12	Рівень середньої процентної ставки кредитів комерційних банків відносно інфляції, %	не більше 5
13	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США щодо показників попереднього періоду, %	не більше 6
14	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	не більше 25

Закінчення табл. 4.3

1	2	3
15	Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	не менше 3
16	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55
17	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25
18	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	не більше 200
19	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70
20	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, %	не більше 20
21	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30
22	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25
23	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	не більше 30
24	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8 – 12
25	Показник "щільності страхування" (страхові премії на одну особу), дол. США	не менше 140
26	Частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	не менше 30
27	Рівень страхових виплат, %	не менше 30
28	Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам, %	не більше 25
29	Частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі, %	не більше 30
30	Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	60 – 90
31	Дохідність облігацій внутрішньої державної позики, %	3 – 4
32	Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	не більше 30
33	Частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %	не більше 30

Зовнішньоекономічна складова – це такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних факторів і створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці. Індикатори та порогові значення індикаторів стану зовнішньоекономічної безпеки України подано у табл. 4.4.

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
зовнішньоекономічної безпеки України [104]**

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	Частка імпорту у внутрішньому споживанні держави, %	не більше 30
2	Частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави, %	не більше 25
3	Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, %	не більше 30
4	Питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів, %	не більше 40
5	Коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту й імпорту), разів	не менше 1
6	Відношення обсягу експорту до ВВП, %	не більше 50
7	Відношення обсягу імпорту до ВВП, %	не більше 50

Інвестиційна складова – це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку з належним рівнем фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів. Індикатори та порогові значення індикаторів стану інвестиційної безпеки України подано у табл. 4.5.

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
інвестиційної безпеки України [104]**

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	2	3
1	Ступінь зносу основних засобів, %	не більше 35
2	Відношення обсягу інвестицій до вартості основних фондів, %	не менше 6
3	Відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВВП, %	не менше 25

1	2	3
4	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, %	5 – 10
5	Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, %	від 20 до 30

Науково-технологічна складова – це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу держави, який дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення та підтримки конкурентоздатності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів. Індикатори та порогові значення індикаторів стану науково-технологічної безпеки України подано у табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Індикатори та порогові значення індикаторів стану науково-технологічної безпеки України [104]

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	2	3
1	Питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП, %	не менше 1,7 – 2
2	Кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, осіб на 1 000 чол.	не менше 9
3	Частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств, %	не менше 50
4	Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн чол.)	не менше 400
5	Відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих, %	не менше 90
6	Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції, %	не менше 5
7	Індекс зміни активності створення зразків нової техніки, %	не менше 100

1	2	3
8	Індекс зміни активності освоєння нових видів продукції, %	не менше 100
9	Співвідношення частки фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, науково-технічних розробок та науково-технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі, %	15:25:60

Енергетична складова – це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів у енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовільнювати реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану. Індикатори та порогові значення індикаторів стану енергетичної безпеки України подано у табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Індикатори та порогові значення індикаторів стану енергетичної безпеки України [104]

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	2	3
1	Енергоємність ВВП, кг умовного палива/грн	0,2 – 0,5
2	Ступінь забезпечення паливно-енергетичними ресурсами, %	не менше 100
3	Частка власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, %	не менше 50
4	Частка домінуючого паливного ресурсу в споживанні паливно-енергетичних ресурсів, %	не більше 30
5	Знос основних виробничих фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу, %	не більше 50
6	Відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП, %	3 – 4

1	2	3
7	Завантаження транзитних частин нафто- та газотранспортних систем: транзит нафти, млн тонн транзит газу, млрд. куб. м	56 – 65 не менше 175
8	Обсяг видобутку вугілля, млн тонн	70 – 100
9	Частка імпорту палива з однієї країни (компанії) в загальному його обсязі, %	не більше 30

Демографічна складова – це такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України. Індикатори та порогові значення індикаторів стану демографічної безпеки України подано у табл. 4.8.

Таблиця 4.8

Індикатори та порогові значення індикаторів стану соціальної безпеки України [104]

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	2	3
1	Частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності), %	не більше 25
2	Частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму, %	не більше 40
3	Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, разів	не менше 3
4	Відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму, разів	1,5 – 2
5	Відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін, разів	не менше 1

1	2	3
6	Відношення сукупних витрат 10 % найбільш забезпеченого населення до 10 % найменш забезпеченого, разів	не більше 8
7	Частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств, %	не більше 50
8	Рівень безробіття (за методологією МОП), %	не більше 10
9	Наявність житлового фонду в середньому на одну особу, м ²	не менше 25

Соціальна складова – це такий стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. Індикатори та порогові значення індикаторів стану соціальної безпеки України подано у табл. 4.9.

Таблиця 4.9

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
демографічної безпеки України [104]**

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	Очікувана тривалість життя при народженні, років	не менше 70
2	Коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року на 1 тис. народжених), осіб	не більше 1 – 2
3	Коефіцієнт природного приросту (на 1 тис.), осіб	не менше 2,8
4	Сумарний коефіцієнт народжуваності населення (середня кількість дітей, народжених жінкою за все життя), осіб	не менше 2,2
5	Чистий коефіцієнт відтворення населення (брутто), осіб	не менше 1,1
6	Коефіцієнт старіння (станом на 1 січня), %	не більше 18
7	Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, %	не більше 60

Продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави. Індикатори та порогові значення індикаторів стану інвестиційної безпеки України подано у табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Індикатори та порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки України [104]

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	не менше 2,5
2	Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 83
3	Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	не менше 380
4	Споживання яєць (за рік/особа), шт.	не менше 290
5	Споживання риби та рибопродуктів, кг	не менше 20
6	Споживання цукру (за рік/особа), кг	не менше 38
7	Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особа), кг	не менше 13
8	Споживання картоплі (за рік/особа), кг	не менше 124
9	Споживання овочів і баштанних (за рік/особа), кг	не менше 161
10	Споживання фруктів, ягід, горіхів і винограду (без переробки на вино) (за рік/особа), кг	не менше 90
11	Споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 101
12	Рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання	не менше 17
13	Виробництво зерна на одну особу за рік, тонн	не менше 0,8

Виробнича складова – це такий рівень розвитку промислового комплексу країни, що здатний забезпечити зростання економіки та її розширене відтворення. Індикатори та порогові значення індикаторів стану інвестиційної безпеки України подано у табл. 4.11.

**Індикатори та порогові значення індикаторів стану
виробничої безпеки України [104]**

№ п/п	Індикатор, одиниця вимірювання	Порогове значення
1	Коефіцієнт ліквідації промислових фондів, %	не менше 2,5
2	Частка у промисловому виробництві обробної промисловості, %	не менше 70
3	Частка у промисловому виробництві машинобудування, %	не менше 20
4	Матеріаломісткість промислового виробництва, грн/грн	не більше 0,5
5	Фондомісткість промислової продукції, грн/грн	не більше 1,15
6	Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	не менше 5
7	Індекс реального промислового виробництва, % до 1990 року	не менше 100
8	Ступінь зносу основних засобів промисловості, %	не більше 35

Погіршення стану екосистем, послаблення стійкості функціонування природного середовища та недосконала система моніторингу підвищує ризики виникнення та збільшення масштабів природно-техногенних катастроф, а також призводить до загострення серйозних соціально-економічних проблем у суспільстві. Щорічно витрачаються колосальні кошти на подолання наслідків надзвичайних ситуацій різного походження та компенсацію збитків, заподіяних природі. Зважаючи на важливість економічної складової екологічної безпеки до системи показників оцінки стану екологічної безпеки доцільно включити:

державні витрати на охорону навколишнього середовища, у % до ВВП;
ресурсоємність економіки (витрати природних ресурсів на одиницю валової доданої вартості);

рівень енергоємності ВВП (кг умовного палива/грн);

інвестиції в основний капітал, спрямовані на будівництво та реконструкцію природоохоронних об'єктів, придбання обладнання для реалізації заходів екологічного характеру, у % до ВВП;

рівень економічних збитків від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, у % до ВВП.

Запропонований перелік показників (індикаторів) може бути використаний для оцінювання стану національної безпеки в екологічній сфері.

Складові інвайронментальної безпеки розкриті за допомогою рис. 4.2.

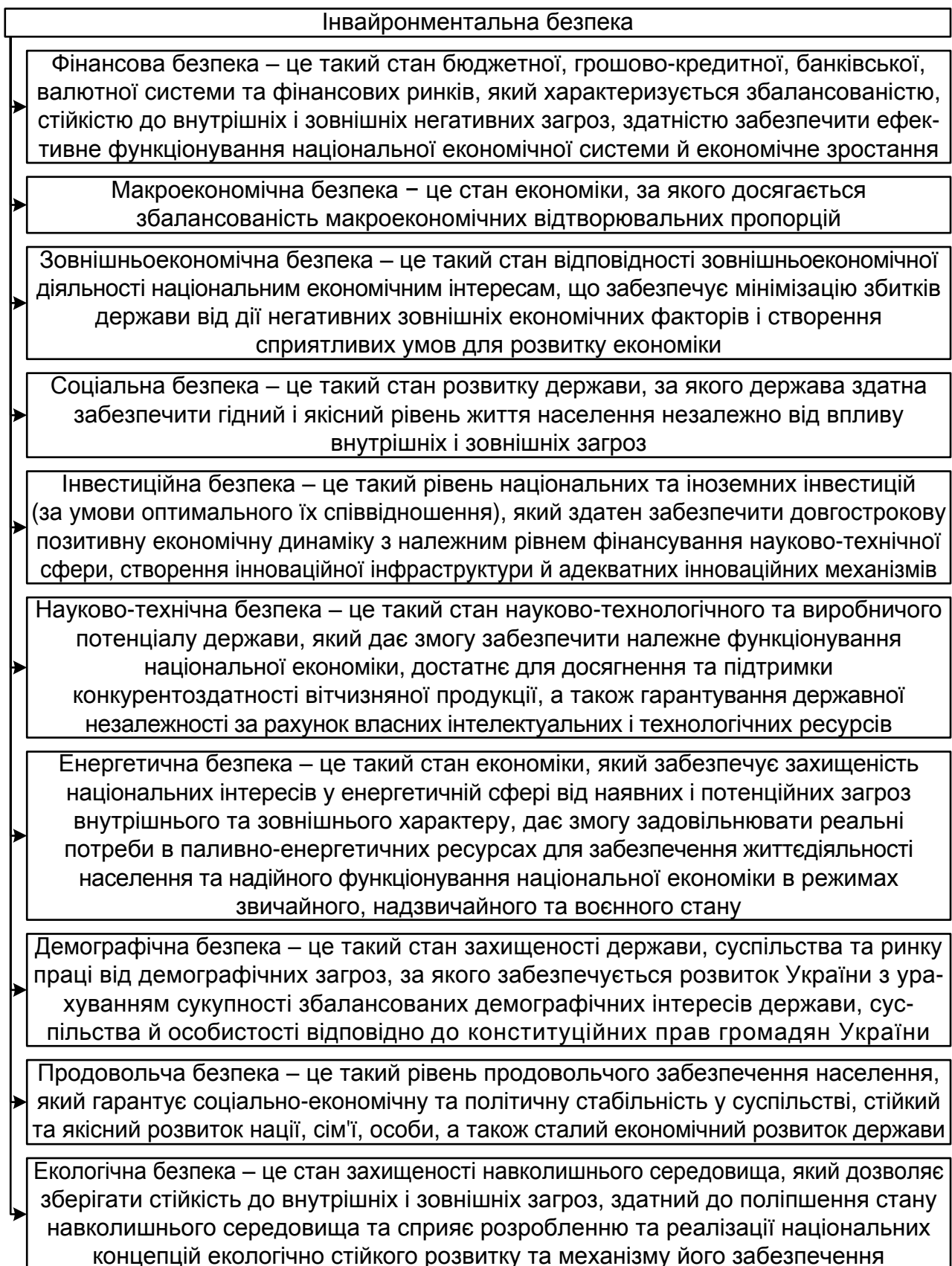


Рис. 4.2. Складові інвайронментальної безпеки

Екологічну безпеку можна охарактеризувати як стан захищеності навколишнього середовища, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатний до поліпшення стану навколишнього середовища та сприяє розробленню та й реалізації національних концепцій екологічно стійкого розвитку та механізму його забезпечення.

4.2. Формування механізму інвайронментальної безпеки

Досягнення збалансованого розвитку економіки держави обумовлює вирішення таких завдань:

аналіз економічного та соціального стану економіки держави;

розроблення та впровадження напрямів реформування розвитку держави;

контроль за виконанням заходів щодо реформування.

Формування ефективної економіки залежить від ступеня впливу напрямів та умов на рівень економіки.

Аналіз концептуальних основ моделей збалансованого розвитку території (еколого-економічної, мобілізаційно-інфраструктурної, інвестиційно-інноваційної, сталого розвитку тощо), системи інтересів у забезпеченні інвайронментальної безпеки дозволяє визначити проблеми формування її механізму. Цей механізм означає, що державна політика повинна поєднувати в собі раціональність та екологізацію.

Механізм – це сукупність процесів, прийомів, методів, підходів.

Раціональне природокористування та господарювання на принципах сталого розвитку неможливе без ефективного забезпечувального механізму.

Механізм забезпечення сталого розвитку – сукупність організацій, інституцій, форм і методів для узгодження інтересів на різних ієрархічних рівнях, забезпечення збалансованого та пропорційного розвитку підсистем і збереження цілісності системи.

Таким чином, економічний механізм екологічного регулювання можна вдосконалювати лише шляхом зміни інструментарію та методів впливу стимулювання раціонального природокористування, оскільки механізми забезпечення сталого розвитку не нові, а часто лише коригуються та вводяться додаткові елементи відповідно до змін умов господарювання.

Поряд з проблемою забезпечення економічного зростання перед суспільством стоїть проблема подолання екологічної кризи. Екологічна криза

характеризується тим, що індустріальне споживання різних видів природних ресурсів вступає у суперечність зі здатністю природи до самовідновлення.

Природоохоронна діяльність – процес збереження, відновлення та відтворення природно-ресурсного потенціалу, який має бути найважливішим компонентом господарської діяльності в цілому.

Розвиток природоохоронної діяльності – необхідна передумова виходу з кризової ситуації в екології.

Створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні є однією з найважливіших умов залучення інвестицій і подальшого економічного зростання країни. Економічний термін "інвестиційний клімат" дозволяє визначити ту систему орієнтирів, у межах якої відбувається процес інвестування, і на основі цього намітити напрями ефективного використання інвестицій. Інвестиційний клімат включає:

- стан економіки;
- соціально-економічну стабільність;
- рівень розвитку законодавчої бази;
- рівень розвитку інвестиційної інфраструктури;
- рівень розвитку продуктивних сил;
- валютну та фіскальну політику;
- стан фінансово-кредитної системи та інвестиційного ринку;
- інвестиційну активність населення;
- статус іноземного інвестора та інші фактори.

Інвестиційний клімат – це узагальнена характеристика сукупності соціальних, економічних, організаційних, правових, політичних, соціокультурних передумов, що зумовлюють привабливість і доцільність інвестування в ту або іншу господарську систему (економіку країни, регіону).

Державна підтримка сталого розвитку регіону включає:

- державні та регіональні цільові програми й угоди між Кабінетом Міністрів України та регіоном;
- зменшення податкового навантаження на регіон і удосконалення міжбюджетних відносин;
- конвергенцію міжрегіонального розвитку на основі подолання депресивності територій;
- боротьбу з корупцією та зменшення тіньового сектору економіки.

У свою чергу, активізація залучення приватних інвестицій в регіон ґрунтується на:

- поліпшенні інвестиційної привабливості;

реформуванні системи регіонального управління інвестиційно-інноваційною діяльністю;
інституціональному забезпеченні;
розвитку малого підприємництва;
поліпшенні бізнес-клімату;
упровадженні в інвестиційно-інноваційну діяльність проектно-орієнтованого підходу.

Для того щоб Україна і її регіони могли почати сходження щаблями світових рейтингів до групи розвинених країн, а населення відчуло істотне підвищення рівня життя, потрібно прискорити прийняття і здійснити практичну реалізацію програми економічних реформ, а саме:

підвищення соціальної орієнтації розвитку промисловості регіону та вирішення на цій основі комплексу соціально-економічних завдань, пов'язаних з підвищенням рівня життя населення;

ресурсоощадна спрямованість використовуваних у виробництві технологій всіх галузей промисловості, зменшення ресурсоемності виробництва з орієнтацією на ощадливе й ефективне використання енергетичних, сировинних, матеріальних і трудових ресурсів;

підвищення збалансованості розвитку підприємств різних галузей промисловості на рівні регіону шляхом формування міжгалузевих територіальних комплексів;

прискорений розвиток виробництв, які здатні підвищити експортний потенціал області, активізація пошуку ефективних напрямів перепрофілювання і розширення спеціалізації промислових підприємств з урахуванням тенденцій розвитку міжнародного поділу праці;

розвиток малого бізнесу в промисловому комплексі, зміна тенденції та збільшення рівня концентрації економічних інтересів малого бізнесу в сфері торговельно-посередницької діяльності, переорієнтація на розвиток виробництва інноваційних, промислових товарів і послуг.

Сьогодні в Україні розроблено та впроваджено основні елементи економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності. Найважливішими з них є:

збір за забруднення навколишнього природного середовища;

система зборів за спеціальне використання природних ресурсів (мінеральних, водних, земельних, лісових, біологічних);

відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього середовища.

Економіко-організаційний механізм природокористування – це система принципів, методів, способів і прийомів організації, правового й економічного регулювання процесів природокористування на основі науково обґрунтованого менеджменту, економічної оцінки та плати за право користування природними ресурсами, стимулювання їх раціонального, комплексного та безпечного для навколишнього середовища освоєння і експлуатації.

Основна роль економічного регуляторного механізму природокористування – забезпечення режиму ефективного використання природних ресурсів з метою підтримки та приросту економічного добробуту суспільства та мінімізації шкоди навколишньому середовищу.

Виділяють три основні типи економічних механізмів природокористування:

- ліберальний в економічному відношенні;

- такий, що стимулює розвиток екологічно збалансованих і природоохоронних виробництв і видів діяльності;

- жорсткий, що пригнічує та гальмує розвиток процесів природокористування та видів діяльності, які забруднюють довкілля.

Державні економічні механізми регулювання процесів використання природних ресурсів розподіляють на ринкові та позаринкові.

До ринкових відносять створення ринку екологічних товарів і послуг, у тому числі проведення екологічного моніторингу, аудиту та страхування.

До позаринкових належать:

- облік природних ресурсів;

- механізм відтворення та охорони природних ресурсів;

- механізм ресурсозбереження;

- системи податкових платежів за використання природних ресурсів;

- методологія оцінювання об'єктів природних ресурсів та ін.

Відтворення природних ресурсів – природний (регульований і нерегульований) і штучний процес збільшення запасів природних ресурсів, відновлення якісних їх характеристик. Включає такі види, як рекультивация та меліорація земель, агротехнічні заходи щодо поліпшення ґрунтів, лісовідновні роботи, вирощування рибопосадкового матеріалу, біотехнічні заходи щодо збереження та відтворення диких звірів і птахів, охорона водних ресурсів і повітряного басейну.

Система організаційно-економічних і правових заходів із запобігання економічним загрозам є механізмом забезпечення інвайронментальної безпеки.

Елементами механізму забезпечення інвайронментальної безпеки виступають:

аналіз економіки та навколишнього середовища;

розроблення гранично-допустимих значень еколого-економічних показників;

протистояння з боку держави внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Механізм забезпечення інвайронментальної безпеки здатний ефективно функціонувати лише за виконання належних вимог:

комплексність (врахування всіх проявів загроз щодо безпеки);

системність, включає врахування впливу внутрішніх і зовнішніх загроз щодо безпеки;

варіантність, яка обумовлює розроблення сценаріїв розвитку розв'язання конфліктів і суперечностей в суспільстві;

проведення заходів, які спрямовані на охорону життя та здоров'я людини;

моніторинг заходів, спрямованих на забезпечення соціальної безпеки.

Розглянемо функції механізму забезпечення інвайронментальної безпеки. Під функцією розуміють призначення. До головних функцій можна віднести:

регуляторну, сутність якої полягає у регулюванні відносин між суб'єктами економіки;

соціальну, призначення якої – боротьба з диференціацією у суспільстві;

контрольна, сутність якої полягає у моніторингу соціальних проблем.

На рис. 4.3 подано механізм інвайронментальної безпеки.

Об'єктом інвайронментальної безпеки є соціально-еколого-економічні системи різного масштабу та рівня (країна, регіон, підприємство, природний комплекс і взаємозв'язок між ними), тобто вся еколого-економічна система й еколого-економічні відносини в рамках цієї системи.

Суб'єкти інвайронментальної безпеки – це органи влади й управління всіх рівнів; недержавні органи; громадські організації; підприємства.

Еколого-економічні інструменти – інструменти, які мають за мету досягнення балансу інтересів держави, товаровиробників і суспільства в цілому та їх діяльності, спрямованої на рішення екологічних проблем.

Необхідним є вибір таких еколого-економічних інструментів, які є адаптованими для національної економіки, що дозволить знизити втрати від використання природних ресурсів, а також забезпечить відтворення природних ресурсів в економіці.

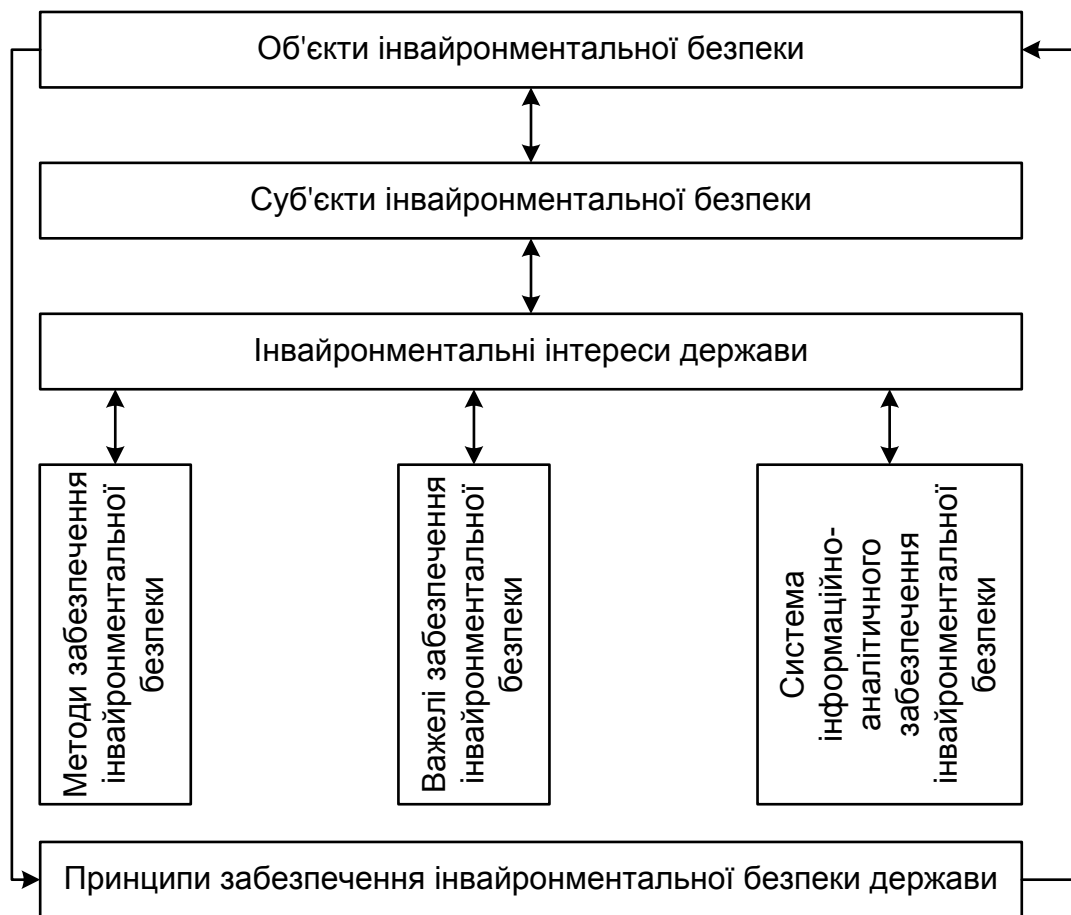


Рис. 4.3. Механізм забезпечення інвайронментальної безпеки держави

Екологізація виробництва та впровадження ресурсощадного типу розвитку національної економіки сьогодні є одним з пріоритетних завдань. Для його виконання необхідне проведення еколого-економічного оцінювання.

Виділяють такі еколого-економічні показники: еколого-економічна оцінка; еколого-економічна ставка.

Ставки – питомі економічні показники (штрафи, частки), що враховують дію екологічних факторів і забезпечують реалізацію економічних методів (системи цін і платежів, податків).

Оцінка – процес вираження господарських цінностей в грошовій формі.

Еколого-економічна оцінка – вимірювач, що характеризує зміну параметрів господарської діяльності економічних суб'єктів у відповідь на процеси використання природних благ чи впливу на компоненти середовища. Сутність економіко-екологічної оцінки полягає в тому, що за допомогою

певних показників, розподілених на витратні та результативні, з максимальною точністю можна відобразити ступінь виконання функцій конкретним природним ресурсом. А оскільки функції, які виконують природні ресурси, мають фізичний, економічний, екологічний та соціальний характер, то економіко-екологічні оцінки повинні враховувати кількісні та якісні зміни природного ресурсу та всі фактори впливу на них.

Об'єктом економіко-екологічного оцінювання виступають різні види наслідків, які фактично впливають чи можуть потенційно впливати на фізичні, економічні, екологічні та соціальні процеси та явища.

Доцільність використання еколого-економічних оцінок у системі ринкових відносин визначається існуванням екологічних проблем.

Екологічна проблема – це одна з глобальних проблем, яка полягає в погіршенні екологічного стану навколишнього середовища, вирішення якої повинно відбуватись у масштабі всієї планети. Виділяють такі екологічні проблеми: атмосферні; водні; геолого-геоморфологічні; ґрунтові; біотичні; комплексні (ландшафтні).

Оскільки екологічна проблема є однією з глобальних проблем розглянемо їх сутність.

Глобальні проблеми – це загальні проблеми, які відрізняються загальнопланетним характером за своїми масштабами та значенням, пов'язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю всього людства та можуть бути вирішені спільними діями всіх країн світу. До глобальних проблем відносять: проблему миру; екологічну; демографічну; енергетичну; сировинну; продовольчу; подолання соціальної нерівності.

З розвитком людської цивілізації можуть виникнути, і вже виникають, нові глобальні проблеми. Так, до групи глобальних проблем нині відносять проблему освоєння і використання ресурсів Світового океану, освоєння та використання космосу.

Глобальні проблеми мають яскраво виражений економічний аспект. Вони впливають: на структуру відтворення; на динаміку економічних процесів; на пошуки ефективних форм і методів управління. Проблема позитивного вирішення глобальних проблем залежить головним чином від ресурсного забезпечення програм, які розробляють міжнародні організації.

За масштабами нагальних завдань перше місце належить питанням, що пов'язані з джерелами ресурсів, можливостями їх отримання та використання, і водночас з організацією екологічно безпечного розширеного відтворення в усіх країнах світу.

Важливе місце в аспекті природних факторів належить економічним відносинам, які виникають у результаті взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Під продуктивними силами розуміють засоби виробництва та робочу силу.

Виробничі відносини – це відносини, які створюються у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання. За характером їх розподіляють на організаційно-економічні та соціально-економічні.

Економічні відносини між основними господарюючими суб'єктами щодо використання природних факторів відбуваються в порядку спеціального або загального природокористування відповідно до Господарського кодексу України та інших законів.

Місце та роль економічних інструментів у господарському механізмі визначається тим, що за їхньою допомогою можна змінити поведінку людей в позитивний для навколишнього середовища бік. Економічні інструменти розрізняють за групами: ціни за ресурси; економічні вигоди; перерозподільні платежі.

Ціни за ресурси мають свою економічну характеристику. На ринках ресурсів зустрічаються потенційні продавці (фірми або споживачі, які володіють правами власності на ці ресурси) та потенційні покупці (фірми та споживачі, які бажають ці права купити). Але на цих ринках і пропозиція, і попит утворюються дещо іншим чином, ніж у випадку зі споживчим або проміжним благом.

Пропозиція природного ресурсу до продажу, як і пропозиція ресурсу в оренду, не визначається витратами на його виробництво. Адже природні ресурси не виробляються на продаж, а існують як такі. Тому поведінка продавця землі відрізняється від поведінки продавця булочок, повітряних куль або будь-якого іншого виробленого блага.

Пропозиція права власності на ресурс визначається можливістю альтернативного використання цього права.

Ціна ресурсу залежить від двох факторів: ренти, яку приносить ресурс; ставки відсотка, що встановлюється на ринку капіталу.

Відповідно, зі зміною одного з цих факторів зміниться і ціна ресурсу. Якщо збільшиться рента з орних ділянок (наприклад, у результаті зростання ціни хліба), то, відповідно, зросте ціна прав власності на ці ділянки. Адже тепер за цю землю потрібно отримати більшу кількість грошей, щоб вони приносили дохід, який дорівнюватиме величині ренти, що зросла.

Якщо зменшиться рента з пасовищ (наприклад, у результаті переходу скотарів на використання штучного корму), то, відповідно, зменшиться ціна прав власності на ці пасовища. Адже тепер достатньо меншої кількості грошей, щоб отримувати за них відсоток, який дорівнює ренті. Ресурс, який став менше потрібен господарству (виробники згодні платити за нього меншу ренту, ніж раніше), став менше коштувати. Зміна ставки відсотка впливає на ціни ресурсів зворотним чином. Чим вище ставка відсотка, тим вище альтернативні витрати закупівлі ресурсу, а це означає, що з підвищенням відсотка ціна ресурсу знижується (і навпаки).

Під економічною вигодою (від використання чи застосування будь-чого) звичайно розуміють додатковий дохід (прибуток) чи отримання певних переваг, які можуть бути втілені в додатковий дохід (прибуток).

Перерозподільні платежі – платежі, які вилучають у одних макроекономічних суб'єктів і передають іншим з метою покращення навколишнього середовища. Юридичний механізм перерозподілу може ґрунтуватися на законодавчих актах, на формалізованих двосторонніх угодах або на добровільній основі.

На сучасному етапі використання еколого-економічних інструментів характеризується тим, що їх кількість постійно зростає. Це дозволяє провести детальний аналіз та оцінювання використання природних ресурсів. Проаналізуємо окремі форми інвайронментальних інструментів (рис. 4.4).

Податки є обов'язковими платежами державі від фізичних та юридичних осіб, які необхідні державі для виконання своїх обов'язків.

Основними характеристиками податків є: обов'язковість; відсутність спеціального відшкодування; законність; загальність.

Податкові функції: фіскальна, в основі якої збір коштів у державний бюджет; економічна, заснована на перерозподілі національного доходу; соціальна, заснована на забезпеченні соціальної рівноваги в суспільстві.

У всіх економічно розвинених країнах екологічні податки присутні в тій чи іншій формі. Уперше необхідність застосування на офіційному рівні була підтверджена Програмою дій Європейського Союзу з охорони навколишнього середовища.

Мита – плата, отримана компетентними державними органами для виконання певних обов'язків у розмірах, передбачених державною установою. Для товарів, які не є екологічно чистими, імпортованими, встановлюється високий рівень мита та, навпаки, – на екологічні продукти.



Рис. 4.4. **Форми інвайронментальних інструментів** [44]

Плата, платежі, збори – це платежі, які здійснюють економічні суб'єкти за використання ресурсів, природних благ і за можливість здійснювати господарську діяльність.

До плати, платежів, зборів відносять плату за: забруднення навколишнього середовища; викиди; землю; мінеральні ресурси; за вирубування лісу.

Платежі за користування природними ресурсами як найважливіший інструмент економічного регулювання взаємовідносин підприємців, держави та суспільства повинен забезпечувати вирішення таких основних завдань:

раціональне й екологічно раціональне використання обмежених природних ресурсів;

стимулювання видобутку та виробництва необхідної суспільству сировини;

накопичення коштів державного бюджету;

обґрунтоване вилучення всіх видів природної ренти та подальший її справедливий розподіл у масштабах держави.

Штрафи – це грошове покарання у вигляді стягнення з юридичних і фізичних осіб, винних у порушенні чинних законів, договорів, правил.

Субсидія – це цільова допомога в грошовій чи натуральній формі, що надається за рахунок коштів державного бюджету або інших недержавних фондів економічним суб'єктам.

В екологічній діяльності субсидії спрямовують:

для виконання екологічних програм. Екологічна програма – це система заходів, спрямована на охорону навколишнього середовища;

для забезпечення науково-дослідної роботи;

для здійснення міжнародних проектів екологічної спрямованості.

Дотація – це фінансування фізичних або юридичних осіб, основна мета яких – покриття екологічних збитків і здійснення заходів природоохоронного характеру.

Грант – це грошова допомога, що надається державою чи іншими організаціями на конкурсній основі на виконання наукових досліджень, конструкторських розробок природоохоронного значення.

Кредит – форма руху позичкового капіталу.

Прискорена амортизація основних засобів – це процес відшкодування основного капіталу з застосуванням збільшеної норми амортизації, що дозволить сформувати амортизаційний фонд за короткий термін.

Виплати, відшкодування витрат – це відшкодування витрат екологічного характеру.

Цінові інструменти – це система заходів впливу на економічні інтереси суб'єктів господарської діяльності, основним результативним механізмом

якої є цілеспрямована зміна різних видів діяльності (товарів) за допомогою зменшення чи збільшення цін.

Сприяння обмеження на ринку – це комплекс організаційних заходів, що дозволяє надати додаткові економічні переваги екологічно орієнтованим суб'єктам.

Премія, нагорода, приз – це грошова чи інша винагорода за успіхи у здійсненні екологічної діяльності [44].

Усі зазначені форми еколого-економічних інструментів мають за мету охорону навколишнього середовища та поповнення дохідної частини державного та місцевих бюджетів.

Відшкодування екологічних збитків у результаті непередбачених надзвичайних ситуацій (екологічних аварій, катастроф) відбувається за рахунок створення резервних фондів (страхових фондів) і має назву "екологічне страхування".

Дія інвайронментальних інструментів спрямована на:

підтримку діяльності, яка спрямована на збереження навколишнього середовища;

стимулювання зменшення відходів і викидів, переробку та раціональну утилізацію відходів;

сприяння виробництву екологічно чистої продукції і впровадження відповідних технологій;

сприяння збалансованому розвитку території;

підтримку природоохоронних територій і допомогу відновленню територій, які зазнали збитку.

Існування економічних інструментів екологічної політики можливе за рахунок фінансування з:

державного бюджету та регіональних або муніципальних бюджетів; позабюджетних фондів;

інвестицій комерційних структур і виробництв;

комерційних кредитів (національних та іноземних);

іноземних екологічних інвестицій;

допомоги країн світу.

Механізм реалізації інвайронментальних інструментів – це сукупність економічних важелів та інструментів, які приводять у дію економічні закони й узгоджують інтереси індивідумів, колективу та суспільства.

Методами інвайронментальної безпеки виступають агрегування та аналітична обробка інформації щодо економічної ситуації на макро-рівні та прогнозування економічної ситуації.

Прогнозування – це наукове, обґрунтоване системою встановлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виявлення стану та вірогідних шляхів розвитку явищ і процесів. Прогноз включає:

- оцінювання параметрів, які характеризують ці події в майбутньому;
- організацію заходів щодо зменшення впливу загроз на макрорівні;
- упровадження моделей тестування вихлопних газів для пом'якшення несприятливих наслідків від діяльності компанії;

- організацію діяльності, спрямованої на запобігання виниклим загрозам;

- використання практичних моделей на практиці;

- моніторинг і забезпечення виконання рішень;

- корегувальну систему протистояння загрозам;

- система постійного покращення інвайронментальної безпеки.

Елементами інвайронментального механізму виступають (рис. 4.5) правові основи здійснення економічної діяльності. Правове регулювання – це діяльність держави у зв'язку з обов'язковим формуванням застосування норм владних суб'єктів (правил). Необхідний тиск у цьому випадку забезпечується розвитком громадської обізнаності та силою державної влади. Водночас правові норми мають бути відкритими для свідомих і системно організованих суб'єктів господарювання.

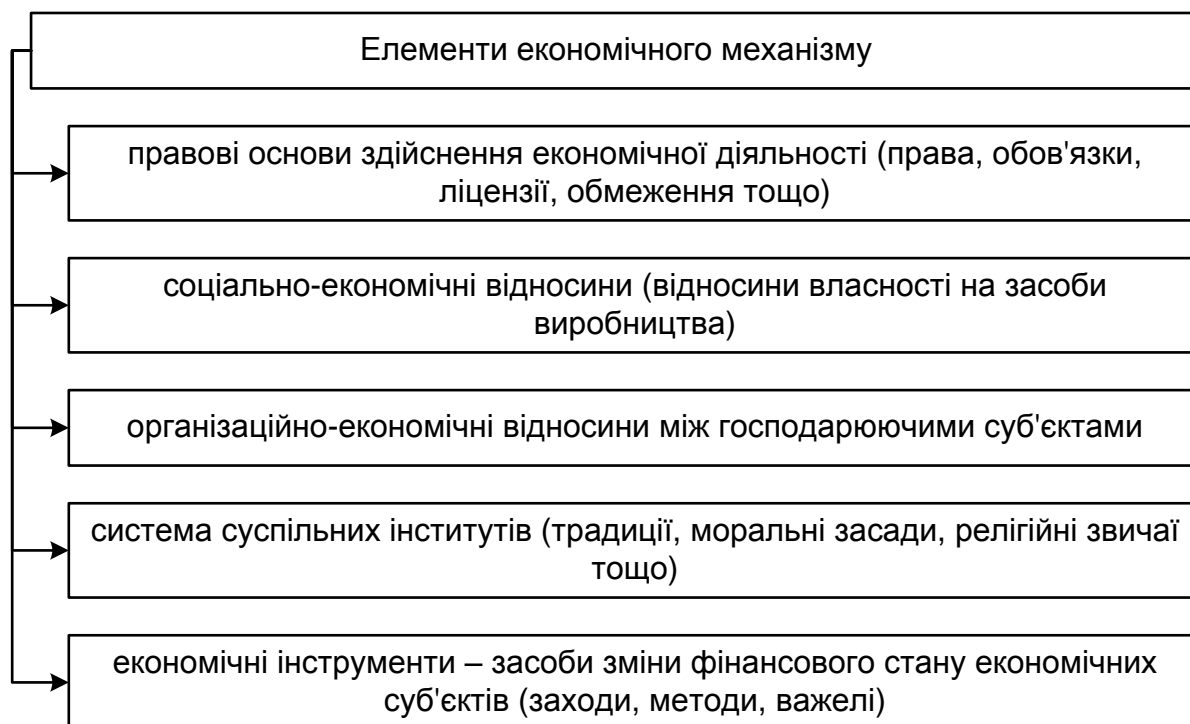


Рис. 4.5. Елементи інвайронментального механізму

Державне управління здійснюється за правовою основою через правила, встановлені державою щодо поведінки окремих осіб та їх груп у команді. Під нормою визнається обов'язковий порядок, правило. Управлінські відносини регулюються низкою політичних і соціальних норм і процедур, які дозволяють системам функціонувати та розвиватися відповідно до мінливих обставин їх активів. Усі норми мають однакову кінцеву мету, але змістовність, схема управління та вплив на процеси управлінської діяльності, масштаби та механізм розподілу в системі – різні. Соціально-економічні відносини (відносини власності на засоби виробництва) – це відносини, які виникають між людьми в результаті виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг. Вони визначають систему зв'язків "людина – людина" та включають виробництво товарів і послуг, поширення, обмін і споживання. Вивчення соціально-економічних відносин розкриває соціальні можливості інтеграційних процесів у сучасному суспільстві й управлінні економікою. Водночас рівень дотримання економічної активності та зростання добробуту дозволяють визначити відповідні інтереси більшості.

Організаційно-економічні відносини між господарюючими суб'єктами – це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом: відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва.

Необхідно враховувати також систему суспільних інститутів (традиції, моральні засади, релігійні звичаї тощо). Як життєві настанови для суспільства доцільно організувати таку систему відповідно до певних правил, які є обов'язковими для соціальних груп і громадських організацій, консолідації певних типів соціальних взаємодій, що робить їх узгодженими. Ця мета здійснюється через створення соціальних інститутів, основне завдання яких полягає у забезпеченні необхідних основних потреб соціальних груп: забезпечення матеріальних ресурсів, соціальних вигод, цінностей, культури.

Для цього необхідні інвайронментальні інструменти як засоби зміни фінансового стану економічних суб'єктів (заходи, методи, важелі).

Установлення ставок для реалізації інвайронментальних інструментів відбувається за допомогою таких методичних підходів (рис. 4.6):

емпіричний метод – значення ставок не прив'язується до реальних показників екодеструктивної діяльності на економічну систему. Критеріями

для встановлення ставок є фіскальні показники, що підбираються емпіричним шляхом;

розрахунковий метод – в основі якого – реальні еколого-економічні показники господарських суб'єктів, що пов'язані з процесами впливу на природне середовище.

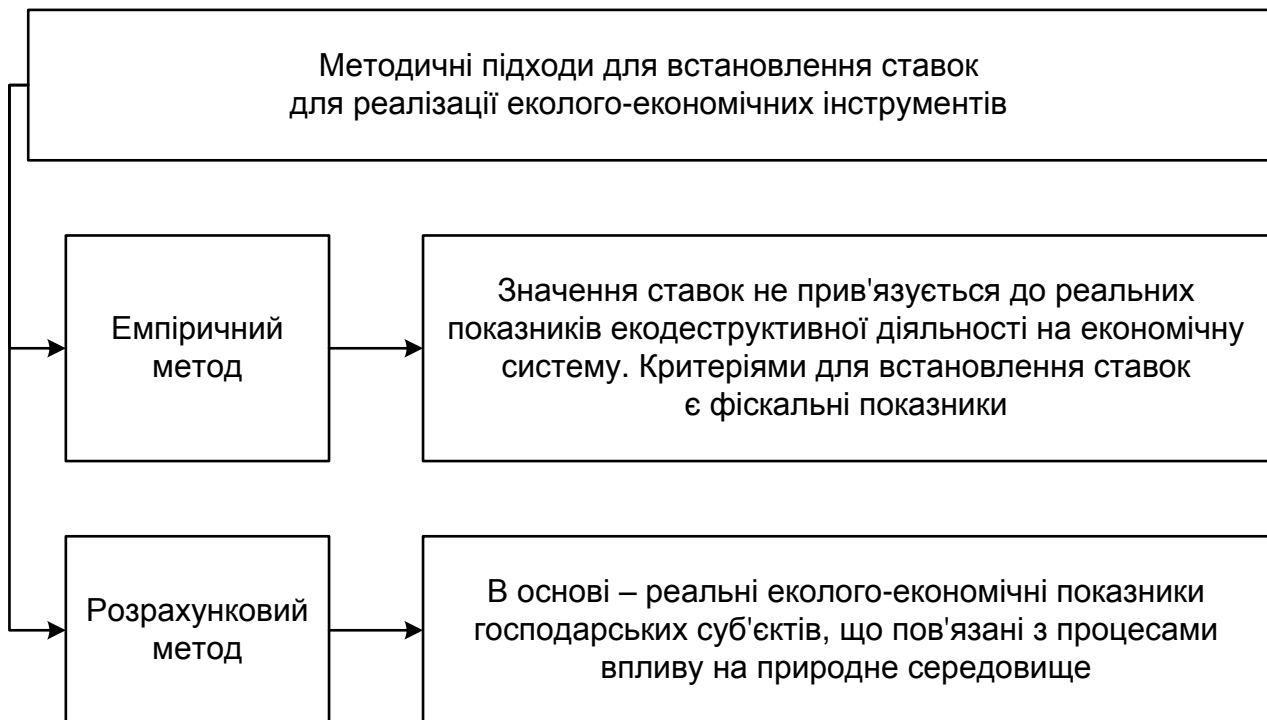


Рис. 4.6. Методичні підходи для встановлення ставок для реалізації еколого-економічних інструментів

В основі реалізації інвайронментальних інструментів знаходяться принципи впливу на ключові групи економічних суб'єктів (рис.4.7):

принцип "забруднювач сплачує" – відтворення природних ресурсів здійснюється за рахунок виробника, оскільки в економіці існують технології, які дозволяють виробляти продукцію без шкоди природі;

принцип "споживач сплачує" – відтворення природних ресурсів здійснюється за рахунок споживача, оскільки в економіці не існують технології, які дозволяють виробляти продукцію без шкоди природі;

принцип "усе суспільство сплачує" – відтворення природних ресурсів здійснюється за рахунок суспільства (загальнодержавних або регіональних фондів, які створюються за рахунок коштів платників податків).

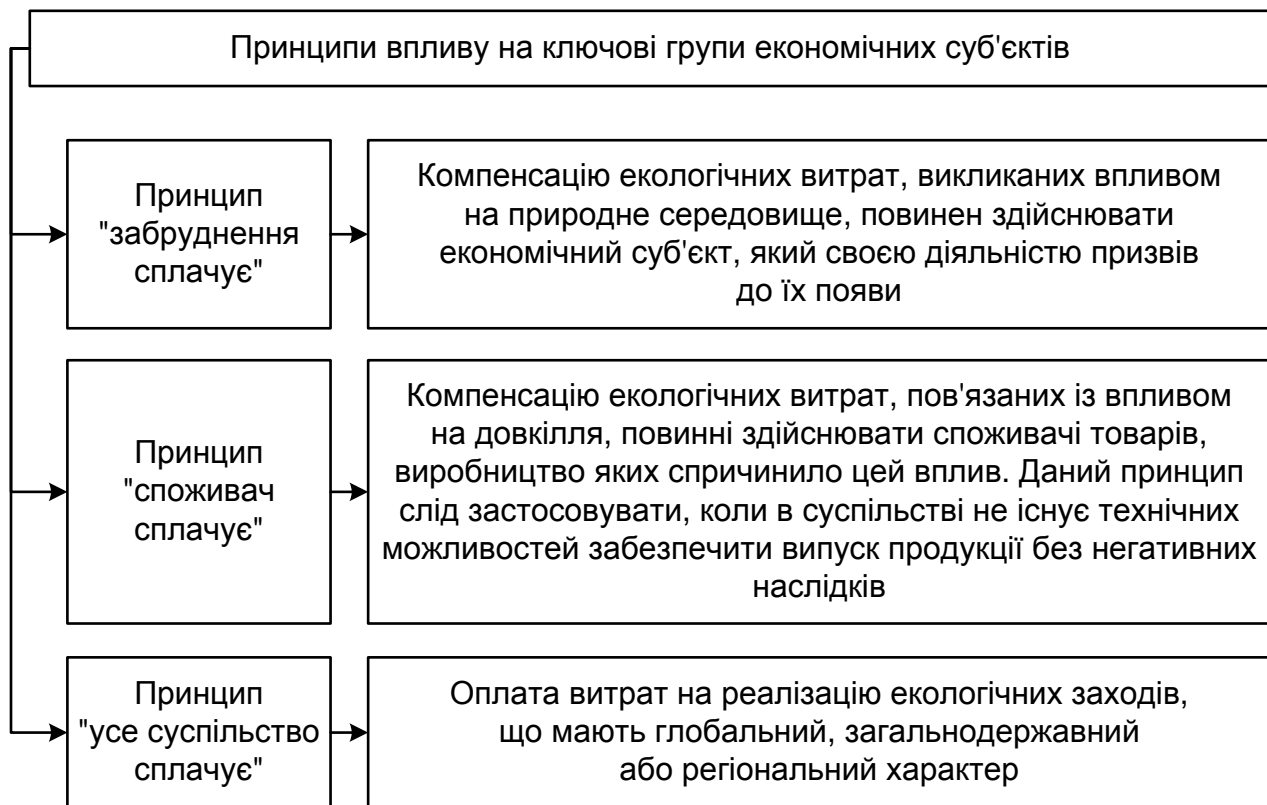


Рис. 4.7. **Принципи розподілу екологічних витрат**

Формування механізму інвайронментальної безпеки потребує визначення найбільших загроз і ризиків сучасного виробництва товарів і послуг. Для цього здається важливим розроблення пріоритетів інвайронментальної безпеки.

4.3. Розроблення та реалізація пріоритетів інвайронментальної безпеки

Важливим є своєчасне визначення найбільших загроз і ризиків для безпечного життя людства. Необхідний всебічний аналіз і оцінювання всіх процесів, пов'язаних з національною безпекою України. Несприятливі умови навколишнього середовища вимагають здійснення запобіжних заходів щодо екологічної безпеки, потребуючи водночас належних юридичних, інституційних та інших заходів. Відомо, що комплексна дія соціальних, економічних, екологічних та інших чинників погіршує здоров'я людини та негативно впливає на демографічну ситуацію в країні в цілому. На сучасному етапі необхідним є запобігання глобальній екологічній

катастрофі, причинами якої є збільшення матеріальних потреб людей, розширення економічної активності і, таким чином, підвищення впливу людської діяльності на довкілля. У результаті настає глобальне забруднення навколишнього середовища, зміна клімату, збільшення кількості техногенних катастроф.

У контексті глобалізації екологічний та економічний розвиток суспільного життя людства вимагає визнання проблем збереження та раціонального використання природних ресурсів і постійного забезпечення гармонії динаміки їх існування.

Реалізація механізму стійкого розвитку з'єднує воедино людину (населення), виробництво (економіку) та природу. Тому в сучасному господарюванні поряд із соціальними, технічними й економічними розглядаються екологічні завдання, які повинні задовільнювати умовам збереження екологічної рівноваги.

Екологічна рівновага в природі – це такий стан природного середовища, що передбачає її саморегуляцію, відтворення атмосферного повітря, води, ґрунтів, рослин і тварин. Природна рівновага може порушуватися під антропогенним впливом і переходити в природно-антропогенну рівновагу. Це вторинна екологічна рівновага, що утворюється на основі балансу змінених людською діяльністю компонентів і природних процесів.

Екологічна рівновага визначає наявність таких факторів:

відтворення основних компонентів природи;

висока біологічна та геохімічна активність літосфери, що дозволяє здійснити нейтралізацію і самоочищення антропогенних забруднень;

стійкість ландшафту до впливу урбанізованих навантажень;

збалансоване існування недоторканих природних ділянок екосистеми районів розселення.

Досягнення екологічної рівноваги залежить від щільності населення, природних зон тощо. Абсолютної екологічної рівноваги досягти неможливо за причиною впливу людини на природу. Але умовна екологічна рівновага може бути досягнута у випадку відсутності відтворення основних природних компонентів.

Усі фактори, що впливають на досягнення екологічної рівноваги, можуть існувати на урбанізованих територіях за змови здійснення заходів, які стабілізують антропогенні навантаження та компенсують шкідливий вплив на навколишнє середовище. Усі елементи суспільного буття регулюються системою екологічних норм і нормативів якості довкілля,

які реалізуються за допомогою економічних механізмів. В економічному аспекті ці механізми можна реалізувати через систему принципів економіки природокористування. У господарській практиці існують такі принципи природокористування:

- максимізація суспільної корисності природних ресурсів;
- відтворення природних ресурсів;
- екологізація виробництва.

Максимізація суспільної корисності природних ресурсів базується на діалектичній єдності природи та матеріального виробництва. Суспільство оптимально використовує природні ресурси для задовільнення своїх потреб і здійснює відтворення природного капіталу. Відтворення природних ресурсів залежить від розходжень зонального розташування виробництва, існування можливостей використання енергії та водопостачання, перспектив господарського освоєння території, її екологічної ємності, соціально-демографічних факторів.

Екологізація виробництва означає, що подальший розвиток виробничих сил може здійснюватися за умови обов'язкового застосування методів екологічного регулювання та контролювання господарської діяльності, принципів екологічного аудита, а також застосовування еколого-економічних методів господарювання. Ці процеси реалізуються за допомогою часткових принципів науковості, оптимальності, комплексності, оплатності, справедливості.

Принцип науковості припускає, що природокористування повинне ґрунтуватися на глибокому пізнанні об'єктивних законів розвитку природи й суспільства, на новітніх досягненнях науки та техніки. Тобто необхідне науково обґрунтоване сполучення екологічних і економічних інтересів суспільства.

Принцип оптимальності передбачає альтернативне забезпечення найбільш ефективного природокористування, вибір найкращого (оптимального) варіанта рішення господарських завдань із урахуванням екологічних факторів.

Принцип комплексності вимагає раціонального використання, глибокої переробки вихідної природної сировини; залучення в господарський оборот вторинної сировини, відходів виробництва й споживання; впровадження у виробництво ресурсо- й енергоощадних технологій.

Принцип оплатності передбачає відшкодування використання природних ресурсів, посилення економічної відповідальності користувачів

природи за забруднення навколишнього середовища. Для цього слід дотримуватися вимог гігієнічного нормування, тобто обмежити зміст шкідливих речовин у літосфері, гідросфері, атмосфері, а також жорстко ввести в екологічну сферу правило "забруднювач платить".

Принцип справедливості визначається як рівність громадян у розподілі обмеженого ресурсу. Звісно, ринковий розподіл припускає наявність природної нерівності, тому за допомогою держави необхідно звести нерівність до пропорційної справедливості.

Отже, природне середовище виконує генеральну функцію – забезпечення життєдіяльності людства. Компонентами генеральної функції є такі: забезпечення природними ресурсами та їх відновлення; асиміляція відходів і забруднень і відтворення довкілля; забезпечення людей природними послугами – такими, як рекреація, естетичне задоволення та ін. (естетико-психологічна функція природного середовища).

Отже, необхідним є вирішення проблем, які тісно пов'язані з впливом розвитку цивілізації на природне середовище людської життєдіяльності. Визначити пріоритетні напрями раціонального використання та збереження природного середовища та впливу діяльності людини на екосистеми, забезпечення інвайронментальної безпеки – це фундаментальне завдання для вчених та експертів у галузі еколого-економічного розвитку.

До проблем, які загрожують економічній безпеці відносять відстеження та оцінювання рівня загроз пріоритетним національним інтересам. Загрозами економічній безпеці України слід вважати фактори, які формують перешкоди для незалежного національного існування та створюють небезпеку добробуту людей. Ґрунтуючись на ситуації в українській економіці та тенденціях, що спостерігаються в процесі реформ, можна виявити внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці України.

Внутрішні загрози:

відсутність системи економічної безпеки на державному рівні;
низький рівень науково-технічного потенціалу, втрата лідерства у ключових галузях науково-технічного розвитку;

високий рівень зношуваності матеріально-технічних основ багатьох галузей економіки, передусім матеріального виробництва;

диференціація доходів і споживання населення, зростання бідності, високий рівень безробіття;

негативна, антисоціальна політика у сфері приватизації, що призводить до суттєвого зниження вартості об'єктів приватизації;
поширення злочинності в ключових секторах України;
високий рівень корупції у сфері державного управління;
недосконалість механізмів формування економічних відносин та економічної політики;
низький рівень доходів, відсутність мотивації до роботи тощо;
зниження ВВП;
зменшення інвестицій та інновацій;
зменшення обсягу досліджень у стратегічно важливих інноваційних аспектах розвитку системи державного регулювання; ослаблення і контроль у галузі економіки;
економічна деформація;
національна критична залежність економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків;
великий борг держави;
неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій;
ускладнення умов конкуренції.
Зовнішні загрози:
зниження інвестиційного доходу в економіці держави;
значна частка сировинного експорту в зовнішньоекономічній діяльності та втрата традиційних ринків збуту;
залежність вітчизняного ринку від імпорту харчових продуктів, технологічних продуктів зі стратегічним призначенням;
скуповування іноземними фірмами вітчизняних підприємств для вилучення їх як з зовнішнього, так і внутрішнього ринків;
негативний вплив світових фондових, фінансових і валютних ринків на національну економіку;
високий рівень зовнішнього боргу тощо.

Отже, доцільним є розгляд національних інтересів України, економічних та екологічних пріоритетів і синтез їх у інвайронментальні пріоритети.

До національних пріоритетів України слід віднести:
гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина;
розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів; недопущення втручання у внутрішні справи України;

зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;

забезпечення розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України; гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської та інших мов національних меншин України;

створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;

інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Економічними пріоритетами повинні бути:

створення сильної національної економіки, яка є самодостатньою, конкурентоспроможною, соціально сильною;

створення надійної системи економічної безпеки, яка гарантує можливість незалежного, прогресивного національного й економічного розвитку України;

структурна перебудова економіки;

забезпечення ефективного розвитку національної промисловості;

державне впровадження захисних заходів, спрямованих на підтримку національного товаровиробника;

значне зниження енергоємності та матеріального споживання ВВП;

здійснення кардинальної модернізації виробництва;

створення замкненої схеми виробництва стратегічно важливих товарів, особливо військової техніки та зброї;

дослідження та розроблення родовищ нафти, газу, вугілля, золота, алмазів тощо;

надання альтернативних нафтогазових ресурсів;

створення сильного військово-промислового комплексу, особливо ракетно-космічної промисловості;

захист і розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалу України;

створення адекватних державних золотовалютних резервів;

упровадження енергетичної та ресурсощадної політики;

упровадження прогресивних економічних реформ;

упровадження широкого кола інституційних змін до динамічного розвитку національної економіки;

здійснення реформи податкової системи, посилення стимуляційного впливу оподаткування на розвиток виробництва;

забезпечення фінансової стабільності;

подолання інфляції;

земельна реформа, підтримка господарств;

здійснення реформи агропромислового комплексу, відродження села;

забезпечення конвертованості національної валюти;

залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів до розвитку національної економіки;

забезпечення добробуту громадян України;

вирішення державних соціальних проблем (безробіття, бідність, злочинність тощо);

забезпечення населення харчовими продуктами, поліпшення якості та структури споживання;

розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту;

боротьба з "тіньовою" економікою;

створення соціально однорідного середовища в усіх регіонах держави, усунення диспропорцій у соціально-економічному розвитку;

підвищення рівня зайнятості населення та забезпечення високого рівня трудових ресурсів;

створення рівних соціальних та економічних можливостей для всіх громадян України;

отримання Україною належного місця у світовому розподілі праці та міжнародній торгівлі, інтеграція у світове господарство;

побудова економічних відносин з іншими країнами на принципах рівності та взаємної вигоди;

забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;

покращення товарної структури експорту та імпорту;

надання географічного балансу експорту та імпорту;

забезпечення позитивного балансу зовнішньоторговельної діяльності, розширення експортного потенціалу;

підтримка вітчизняних експортерів;

захист національного ринку від негативних впливів світового ринку та іноземної конкуренції;

ефективне використання вигідного географічного положення для міжнародного транзиту з боку України;

абсолютне та відносне скорочення виробництва традиційного продукту основних секторів економіки, переорієнтація бізнесу в цих секторах на новітні продукти та технології, прискорення відновлення основного капіталу та системи управління виробництвом;

абсолютне та відносне розширення соціального комплексу (особливо виробництва продукції комерційних, малих і середніх підприємств), на основі сучасних засобів виробництва та технологій та конкурентоспроможності товарів на вітчизняних і зарубіжних споживчих ринках.

У цих умовах економічна безпека України повинна визначатися вимогами об'єктивних економічних законів за сферами економічної трансформації, які є вирішальними для даної економічної системи. Що стосується економічної системи України, то тенденція таких перетворень дуже широка:

орієнтація на економічну поведінку споживачів;

подальший розвиток ринкових відносин;

створення юридичних інститутів ринкового механізму;

розроблення та використання інновацій;

організація ринку продукції.

Закон "Про стратегію національної безпеки України" [4] визначив ряд загроз національним інтересам в екологічній сфері:

надзвичайний техногенний вплив на українську землю та високий рівень техногенного навантаження;

негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;

ослаблення використання мінеральної сировини;

недостатній рівень вторинного використання, переробки та використання відходів, що виникають у результаті виробництва та споживання;

ситуація єдиної державної системи та сил цивільної оборони є незадовільною для проведення екологічного моніторингу;

збільшення надзвичайних ризиків техногенної та природної ознак;

погіршення екологічних умов водних басейнів, загострення транс-кордонного забруднення та деградація якості води;

занепад технологічного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховища над Дніпром;

неконтрольований імпорт шкідливих для навколишнього середовища технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб;

небезпека технічного та біологічного тероризму тощо.

Згідно з екологічними загрозами, Закон також визначає основні аспекти державної політики, пов'язані з питаннями національної безпеки в галузі охорони навколишнього середовища.

Основні принципи національної екологічної безпеки сформульовані в Законі "Про основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року" [4] таким чином:

посилення ролі природоохоронного менеджменту в системі державного управління в Україні;

ураховування екологічних наслідків у прийнятті управлінських рішень, розроблення документів, що містять політичні або програмні принципи держави; галузевий, регіональний та місцевий розвиток;

міжгалузеве партнерство та участь зацікавлених сторін;

запобігання надзвичайним ситуаціям природного та техногенного характеру;

аналіз та оцінювання екологічних ризиків на основі стратегічних результатів;

екологічне оцінювання, державна екологічна експертиза та державний моніторинг навколишнього середовища;

відповідальність сучасників щодо захисту навколишнього середовища на користь майбутнього покоління;

залучення громадських і ділових організацій у формуванні та реалізації екологічної політики, а також врахування їх пропозицій щодо вдосконалення екологічного законодавства;

відповідальність правоохоронних органів за відповідність, своєчасність та право на отримання надійної екологічної інформації;

наявність, правильність і своєчасність отримання екологічної інформації;

модернізація виробництва, спрямована на зменшення негативних впливів на навколишнє середовище.

Завдання держави щодо забезпечення інвайронментальної безпеки України та її пріоритети подано на рис. 4.8.



Рис. 4.8. Завдання та пріоритети інвайронментальної безпеки України [42]

Основними завданнями держави щодо забезпечення інвайронментальної безпеки повинні бути:

обґрунтування вибору та прийняття рішень у відношенні обмежених ресурсів природи і якості навколишнього природного середовища як специфічного суспільного блага;

оцінювання та зіставлення витрат і результатів у природоохоронній сфері, обґрунтування критеріїв і показників ефективності природоохоронних заходів;

аналіз ринкового впливу на екологічну сферу;
облік зовнішніх екологічних ефектів (екстерналій);
розроблення методів оцінювання економічного збитку від забруднення природного середовища;
розроблення моделей соціально-економічного розвитку, що задовільняють вимогам екологічної безпеки.

Можливість стабілізації та покращення екологічної ситуації тісно пов'язана зі зміною умов соціально-економічного розвитку країни, створенням нових цінностей та етичних принципів, структурою потреб, цілями, пріоритетами та радикальною, політичною, законодавчою діяльністю людини.

Таким чином, пріоритетними напрямками інвайронментальної безпеки повинні бути:

ресурсоощадна спрямованість використовуваних у виробництві технологій у всіх галузях промисловості, зменшення ресурсоемності виробництва;

створення єдиної системи екологічного моніторингу;

зменшення рівня забруднення навколишнього середовища в усій країні до екологічних і санітарних норм;

поглиблення співпраці зі світовою спільнотою у вирішенні екологічних проблем;

розвиток екологічної освіти, культури та системи підготовки населення;

попередження та ліквідація екологічних катастроф, стихійних лих, наслідків надзвичайних ситуацій та аварій;

розвиток науково-технічного потенціалу в галузі екології;

прискорений розвиток виробництв, здатний підвищити експортний потенціал;

удосконалення правового механізму регулювання взаємодії органів державної влади на всіх рівнях;

поліпшення інвестиційної привабливості;

поліпшення бізнес-клімату;

забезпечення енергетичної незалежності;

ефективна кадрова політика в еколого-економічній сфері;

формування стійкої системи національних цінностей та інтересів в еколого-економічній сфері.

Висновки

У результаті проведеного дослідження вирішено актуальне науково-практичне завдання щодо удосконалення та подальшого розвитку теоретичних положень, методологічних підходів і практичних рекомендацій щодо формування ефективної національної економічної системи в умовах інтеграції у світове господарство. Авторами монографії в межах вирішення даної наукової проблеми доведено таке.

Узагальнено теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття "національна економічна система" і встановлено, що в сучасній науці існують шість концептуальних підходів до визначення сутності цієї дефініції: структурний, у межах якого економіка кожної країни розглядається як окреме господарське утворення, що має складну структуру, характеризується унікальними параметрами та властивостями та відкрите для зовнішнього впливу; функціональний, прибічники якого розглядають національну економічну систему як механізм організації економічної діяльності суб'єктів господарювання, заснований на ідеї вільного ціноутворення та пріоритету індивідуальної власності на засоби виробництва та землю; каузальний, згідно з яким будь-яка національна економічна система розглядається як складний об'єкт, заснований на причинно-наслідкових зв'язках суперечливого (діалектичного) характеру між продуктивними силами та виробничими відносинами; еволюційно-генетичний, прибічники якого визначають національну економічну систему як сукупність історичних, економічних, політичних і соціальних ознак, що є унікальними для кожної країни та пов'язані з процесами створення матеріальних, нематеріальних та інституційних передумов для її економічного зростання та подальшого розвитку; інституційний, представники якого сутність поняття "національна економічна система" розуміють дуже широко і, окрім ролі основних суб'єктів господарювання, досліджують також вплив неформальних соціальних детермінант на динаміку економічного розвитку країни; інформаційний, заснований на розумінні інформації як головної рушійної сили економічного розвитку і суспільного прогресу в умовах викликів XXI ст.

На основі синтезу існуючих наукових позицій та розвитку ключових положень інституційного підходу дано авторське визначення поняття "національна економічна система", під яким слід розуміти сукупність формальних суспільних інститутів (органів державної влади, аналітичних, експертних та інформаційних центрів, правоохоронних органів, недержавних організацій та об'єднань тощо) та неформальних інституційних детермінант, які характеризуються певними параметрами та властивостями, взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем в умовах певного типу власності та чітко визначеної території, у такий спосіб забезпечуючи єдність господарського механізму та рівновагу на макроекономічному рівні. У даному визначенні, по-перше, наголошується на першочерговості інституціональної складової економічного устрою суспільства, по-друге, підкреслено, що економіка кожної країни має складну структуру та відкрита для зовнішнього впливу, по-третє, враховано роль неекономічних (політичних, правових, демографічних, психологічних та соціокультурних) факторів у формуванні ефективної національної економіки.

На основі поєднання методологічних прийомів еволюційно-генетичного (або історичного), інституційного та системного підходів до аналізу структурних трансформацій національних економічних систем в умовах інтеграції у світове господарство визначено фактори, які впливають на динаміку означених процесів. До таких факторів авторами віднесені: прискорення та ускладнення світогосподарських процесів; посилення між-системних інтеграцій, які інтенсифікують трансформаційні зміни у межах окремих національних економічних систем; активізація глобалізаційних процесів, явищ, обумовлених переходом до інформаційного суспільства, заснованого на знаннях.

Сформульовано теоретичні положення щодо модернізації та оптимізації структури національних економічних систем країн з трансформаційною економікою, які засновані на концепції сталого розвитку та передбачають комплексне застосування економічних, екологічних, економічних і соціальних важелів. До екологічних важелів авторами віднесено нормативно-правове забезпечення еко-інноваційної спрямованості діяльності промислових підприємств, упровадження інновацій екологічного характеру, пошук джерел і механізмів ресурсного забезпечення, а також

визначення їх оптимальної структури; до економічних важелів – застосування системи податкових пільг і гарантій для суб'єктів інноваційного підприємництва, спрощення системи митного контролю; до соціальних важелів – зниження ступеня економічної диференціації у суспільстві, підвищення рівня економічного добробуту населення країни, поєднання методів матеріального та нематеріального стимулювання найманих працівників підприємств усіх форм власності.

Розроблено науково-практичні рекомендації щодо формування нової моделі економічного розвитку України, яка передбачає такі основні елементи: створення стратегії культурного розвитку, розроблення оптимального механізму закріплення прав власності та недопущення нових рейдерських захоплень і перерозподілу приватної власності, зміна економічного курсу для переходу від бідності та відсталості до високотехнологічної економіки, розмежування бізнесу та державної влади, розроблення організаційно-економічного механізму активізації процесу формування системи соціально відповідального бізнесу та соціально відповідальної державної влади.

Сформульовано науково-практичні рекомендації щодо формування нової економічної стратегії України в умовах європейської інтеграції і визначено такі її складові: адаптація законодавства України у сфері технічного регулювання до вимог Європейського Союзу; уникнення дублювання функцій у сфері державного нагляду та контролю за відповідністю продукції встановленим вимогам; підвищення ефективності взаємодії між центральними органами виконавчої влади, підприємствами, установами й організаціями, а також з європейськими та міжнародними організаціями щодо стандартизації, метрології, акредитації, оцінювання відповідності та державного ринкового нагляду; забезпечення інтеграції систем обміну інформацією у сфері державного ринкового нагляду з відповідними системами ЄС; зміцнення інституціонального потенціалу органів державної влади.

За допомогою інституційного підходу до трансформації національних економічних систем проведено ґрунтовний і неупереджений аналіз структурних реформ в Україні впродовж 2010 – 2017 рр. Аналіз довів, що в умовах інтеграції країни у світове господарство її інституціональне середовище характеризується загальною "інституціональною нерівновагою",

дифузією окремих інституційних форм, їх трансформацією, модернізацією та деградацією в умовах посилення процесів інтелектуалізації, віртуалізації, глобалізації та інтеграції у сучасній світовій економіці. Поряд з цим були застосовані методологічні прийоми неокласичного парадигмального моделювання, які дозволили виявити еволюційні та революційні тенденції розвитку інститутів в Україні, а також розробити прогностичні сценарії їх подальших змін.

Проаналізовано існуючі методологічні підходи до визначення сутності поняття "національна інвайронментальна безпека" та дано його авторське бачення. Автори монографії під національною інвайронментальною безпекою розуміють стан захищеності економіки та навколишнього середовища, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатний до вирішення проблем збалансованого розвитку економіки та поліпшення стану навколишнього середовища, сприяє розробленню та реалізації національних концепцій екологічно стійкого розвитку та механізму його забезпечення. Окрім того, визначено сутність інвайронментальної економіки та встановлено, що вона досліджує соціально-екологічні й економічні системи різних масштабів і рівнів (країна, регіон, підприємство, природний комплекс і взаємозв'язок між ними), еколого-економічну систему й еколого-економічні зв'язки в цій системі. Метою інвайронментальної економіки визначено вивчення економічних відносин між природокористуванням та охороною навколишнього середовища з метою забезпечення сталого розвитку. Основними завданнями інвайронментальної економіки визначено оцінювання та порівняння витрат і наслідків у галузі охорони довкілля, обґрунтування критеріїв і показників ефективності природоохоронних заходів, облік зовнішніх впливів навколишнього середовища, розроблення методів оцінювання економічного збитку від забруднення навколишнього середовища, розроблення моделей соціально-економічного розвитку, що відповідають потребам екологічної безпеки.

Сформовано організаційно-економічний механізм визначення та реалізації пріоритетів інвайронментальної безпеки України. З цією метою визначено принципи, функції, форми, методи та інструменти державного регулювання інвайронментальних процесів у національній економічній системі в умовах інтеграції у світове господарство. До основних

принципів, на яких має ґрунтуватися державна еколого-інноваційна політика віднесені принципи: комплексності, системності, варіативності, оперативного моніторингу. Функціями державного еколого-економічного моніторингу реалізації пріоритетів інвайроментальної безпеки України визначено регуляторну, контрольну та соціальну. Окрім цього, досить докладно проаналізовано основні форми інвайроментального впливу держави (податки, мито, субсидії, дотації, збори, гранти, кредити, премії, нагороди та ін.), а також визначено переваги та недоліки кожної з означених форм.

Наведено методичні рекомендації щодо визначення рівня економічної безпеки України, які засновані на рекомендаціях Міністерства економічного розвитку України й охоплюють сукупність зі ста десяти індикаторів (показників), що згруповані у такі складові національної економічної безпеки: макроекономічну, фінансову, зовнішньоекономічну, інвестиційну, науково-технологічну, енергетичну, демографічну, продовольчу, виробничу. У якості показників, які характеризують рівень макроекономічної безпеки країни, запропоновані такі: рівень "тінізації" економіки, відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС, відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС, відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення, валове накопичення основного капіталу, відношення сальдо платіжного балансу України, відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати, питома вага наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах, питома вага сектора загальнодержавного управління в наявних доходах.

У якості показників, які характеризують рівень фінансової безпеки країни, запропоновані: рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, відношення дефіциту (або профіциту) державного бюджету до ВВП, покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, відношення дефіциту або профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, обсяг трансфертів з державного бюджету, амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), обсяг готівки, рівень інфляції; питома вага довгострокових

кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками; рівень середньої процентної ставки кредитів комерційних банків відносно інфляції, темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, показник проникнення страхування, показник "щільності страхування" (страхові премії на одну особу), питома вага довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій; питома вага премій, що належать перестраховикам-нерезидентам; питома вага сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі; відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, дохідність облігацій внутрішньої державної позики, питома вага покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, питома вага іноземного банківського капіталу у загальному обсязі банківського капіталу.

У якості показників, які характеризують рівень зовнішньоекономічної безпеки країни, запропоновані такі: питома вага імпорту у внутрішньому споживанні держави, питома вага імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави, питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів, відношення обсягу експорту до обсягу імпорту, відношення обсягу експорту до ВВП, відношення обсягу імпорту до ВВП.

У якості показників, які характеризують рівень інвестиційної безпеки країни, запропоновано: ступінь зносу основних засобів, відношення обсягу

інвестицій до вартості основних фондів, відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВВП, відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, питома вага прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій.

У якості показників, які характеризують рівень науково-технологічної безпеки, запропоновані такі: питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП; кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи; питома вага підприємств, що впроваджують інновації; коефіцієнт винахідницької активності, відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих, питома вага реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції, індекс зміни активності створення зразків нової техніки; співвідношення частки фундаментальних і прикладних досліджень, науково-технічних розробок та науково-технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі.

У якості показників, які характеризують рівень енергетичної безпеки країни, запропоновано: енергоємність ВВП, ступінь забезпечення паливно-енергетичними ресурсами, питома вага власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, питома вага власних джерел у балансі паливно-енергетичних ресурсів держави, відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП, відношення інвестицій у підприємства паливно-енергетичного комплексу до ВВП.

У якості показників, які характеризують рівень демографічної безпеки, запропоновано такі: питома вага населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності); відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму, відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін, відношення сукупних витрат 10 % найбільш забезпеченого населення до 10 % найменш забезпеченого, питома вага витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств, рівень безробіття (за методологією МОП), рівень безробіття (за методологією МОП).

У якості показників, які характеризують рівень соціальної безпеки, пропонуються: очікувана тривалість життя від народження, коефіцієнт дитячої смертності, сумарний коефіцієнт народжуваності населення, чистий коефіцієнт відтворення населення, коефіцієнт старіння, демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне.

У якості показників, які характеризують рівень продовольчої безпеки країни, запропоновано: добова калорійність харчування людини; споживання м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів, яєць, риби та рибопродуктів, картоплі, фруктів, ягід, горіхів і винограду (без переробки на вино), хлібу та хлібопродуктів; рівень перехідних запасів зерна, виробництво зерна на одну особу за рік.

У якості показників, які характеризують рівень виробничої безпеки країни, запропоновано такі: коефіцієнт ліквідації промислових фондів, питома вага у промисловому виробництві обробної промисловості, питома вага у промисловому виробництві машинобудування, матеріаломісткість промислового виробництва, фондомісткість промислової продукції, рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, індекс реального промислового виробництва, ступінь зносу основних засобів промисловості.

Запропонований перелік показників (індикаторів) може бути використаний для оцінювання стану національної безпеки в екологічній сфері.

Використана література

1. Базилевич В. Д. Экономико-философская мысль современного мира / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. – Киев : Знання, 2015. – 821 с.
2. Барышева Г. А. Анализ структуры экономики в условиях глобализации / Г. А. Барышева // Вестн. Томского гос. ун-та. – 2012. – № 12 (127). – С. 57–60.
3. Башнянин Г. І. Ефективність соціалізації економічних систем: методологічні проблеми метрологічного аналізу : монографія / Г. І. Башнянин, Л. Я. Гончарук. – Львів : Новий Світ-2000, 2010. – 240 с.
4. Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. – Київ : Знання України, 2011. – 299 с.
5. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – Москва : Прогресс, 1990. – С. 628.
6. Власюк О. С. Економічна безпека України в умовах ринкових трансформацій та антикризового регулювання / О. С. Власюк. – Київ : ДННУ "Академія фінансового управління", 2011. – 474 с.
7. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. С. Гальчинський. – Київ : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
8. Гальчинський А. С. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань : монографія / А. С. Гальчинський. – Київ : Либідь, 2013. – 470 с.
9. Герчикова И. Н. Менеджмент : учебник / И. Н. Герчикова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 512 с.
10. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін : монографія / Н. І. Гражевська. – Київ : Знання, 2008. – 431 с.
11. Гражевская Н. И. Сравнительный анализ экономических систем: специфика и эволюция / Н. И. Гражевская // Междунар. рецензированный и реферированный ж-л "Мецниераереба да Цховреба" Тбилисского ун-та. – 2016. – №1 (13). – С. 28–33.
12. Гринів Л. С. Теоретико-методологічні засади формування екологічно збалансованої економіки : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.08.01. "Економіка природокористування і охорони навколишнього середовища" / Л. С. Гринів. – Львів : Б. в., 2002. – 38 с.

13. Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення : монографія / Б. В. Губський. – Київ : ДП "Укрархбудінформ", 2001. – 122 с.
14. Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія / А. М. Гуменюк. – Київ : НІСД, 2014. – 468 с.
15. Данилишин Б. М. Эколого-экономические проблемы обеспечения устойчивого развития производительных сил Украины / Б. М. Данилишин. – Киев : СОПС Украины НАН Украины, 1996. – 270 с.
16. Демидюк О. О. Теоретико-методологічні засади дослідження сутності та характерних ознак сучасних економічних систем / О. О. Демидюк // Вісник АМСУ. Серія "Економіка". – 2014. – № 2 (52). – С. 120–126.
17. Дмитриченко Л. Економічні системи: методологія наукового пізнання і критерії класифікації / Л. Дмитриченко // Схід. – 2016. – № 3 (143). – С. 20–27.
18. Довгань Л. Є. Стратегічне управління : навч. посіб. / Л. Є. Довгань, Ю. В. Каракай, Л. П. Артеменко. – Київ : Центр навч. літ-ри, 2009. – 440 с.
19. Дойль П. Менеджмент: стратегия и тактика / П. Дойль. – Санкт-Петербург : Питер, 1999. – 560 с.
20. Дубровская Н. В. Обеспечение качества образовательных программ экологической направленности – шаг к устойчивому экономическому развитию / Н. В. Дубровская, Е. С. Мищенко // Вопросы современной науки и практики. Ун-т им. В. И. Вернадского. – 2017. – № 1 (63). – С. 122–130.
21. Жаворонков В. О. Теорія та практика проведення інституціональних змін : монографія / В. О. Жаворонков. – Київ : ЦУЛ, 2015. – 428 с.
22. Жаворонкова Г. В. Парадигмальне моделювання інституціональних змін в сучасній економіці / Г. В. Жаворонкова, В. О. Жаворонков // Парадигмальні моделювання в економічній теорії XXI ст. : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ : Б. в., 2015. – Т. 2. – С. 153–156.
23. Жаліло Я. А. Економічна безпека держави, підприємства, особи в інтегрованому суспільстві / Я. А. Жаліло // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Київ : ВПЦ "Київський ун-т" ; Ін-т міжнар. відносин, 2001. – Вип. 26. – С. 24–27.
24. Жаліло Я. А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика / Я. А. Жаліло. – Київ: НІСД, 2003. – 368 с.

25. Зарова Е. В. Эконометрическое моделирование и прогнозирование развития региона в краткосрочном периоде : монография / Е. В. Зарова, Г. Р. Хасаев. – Москва : Экономика, 2004. – 149 с.
26. Інституційні засади трактування економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації / Я. В. Кульчицький, Б. В. Кульчицький, М. В. Маліновська та ін. ; за ред. Я. В. Кульчицького // Наук. вісник НЛТУ України. Серія "Економічна". – 2016. – Вип. 26.6. – С. 7–13.
27. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований : монография / под ред. А. А. Гриценко. – Харьков : Форт, 2008. – 938 с.
28. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – Москва : ГУ-ВШЭ, 2000. – 711 с.
29. Кашин В. И. Экологизация – главное условие устойчивого развития общества / В. И. Кашин // Правда. – 2012. – № 5. – С. 7.
30. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической динамики : [Текст] / Н. Д. Кондратьев. – Москва : Наука, 1991. – 550 с.
31. Концепція економічної безпеки України / Ін-т. економ. прогнозування ; кер. проекту В. М. Геєць. – Київ : Логос, 1999. – 56 с.
32. Костючик О. В. Особливості методології політичної економії в умовах інституціональної парадигми дослідження / О. В. Костючик // Європейський вектор економічного розвитку. Зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 2 [13]. – 592 с.
33. Кульчицький Б. В. Філософія економічних систем (розвиток методології їх порівняльного аналізу в умовах екологізації, інтелектуалізації та глобалізації) : монографія / Б. В. Кульчицький, Я. В. Кульчицький. – Львів : Ліга-Прес, 2015. – 710 с.
34. Кульчицький Я. В. Сучасні економічні системи в умовах екологізації та глобалізації (теоретико-методологічні засади порівняння) : монографія / Я. В. Кульчицький. – Львів : Ліга-Прес, 2011. – 687 с.
35. Кульчицький Я. В. Філософія економічних систем у науковій спадщині Івана Франка / Я. В. Кульчицький // Науковий вісник ЛНТУ України. Серія "Економічна". – 2014. – Вип. 24.7. – С. 394–398.
36. Лебедева Л. В. Сучасні теорії постіндустріального суспільства / Л. В. Лебедева // Мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. "Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст." (Київ, 15–16 жовтня 2015 року). – Київ : Б. в., 2015. – С. 383–385.

37. Ляшенко О. М. Прогнозна модель світового людського розвитку: економетричний підхід [Текст] / О. М. Ляшенко, О. Я. Ковальчук // Український журнал прикладної економіки. – 2016. – Т. 1. – № 2. – С. 73–85.

38. Мариненко Н. Ю. Розвиток теоретичних основ функціонування економічних систем у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. / І. Ю. Крамар, Н. Ю. Мариненко // Сучасні соціально-економічні проблеми теорії та практики розвитку економічних систем : колективна монографія / О. В. Панухник, В. Я. Кудлак, Н. Ю. Мариненко, І. Ю. Крамар та ін. ; відп. ред. О. В. Панухник. – Тернопіль : ФОРМ Осадца Ю. В., 2016. – 204 с.

39. Маркс К. Критика политической экономии / К. Маркс. – Т. 1. – Москва : Эксмо, 2016. – 1200 с.

40. Маслов А. О. Становлення та розвиток теорії інформаційної економіки у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.01 " Економічна теорія та історія економічної думки" / А. О. Маслов. – Київ : Б. в., 2013. – 43 с.

41. Маслов А. О. Теорія інформаційної економіки як альтернативна парадигма сучасної ортодоксії / А. О. Маслов // Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст. : матер. Міжн. наук.-практ. конф. – Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 115–118.

42. Мащенко М. А. Визначення пріоритетів інвайронментальної безпеки України / М. А. Мащенко, А. В. Литвиненко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2018. – № 61. – С. 47–53.

43. Мащенко М. А. Теоретичне обґрунтування сутності економічної категорії "інвайронментальна безпека" / М. А. Мащенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2017. – № 60. – С. 49–55.

44. Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підручник / Л. Г. Мельник. – 2-ге вид., випр. і доп. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2003. – 348 с.

45. Мельник Л. Г. Экономика развития : учеб. пособ. / Л. Г. Мельник. – Суми : ИТД "Университетская книга", 2000. – 450 с.

46. Методология динамической оценки социально-экономического развития территорий : монография / О. В. Кожевина, М. В. Сиротенко, Ю. С. Богачев и др. ; под ред. О. В. Кожевиной. – Москва : РУСАЙНС, 2018. – 212 с.

47. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. С. Милль. – Москва : Эксмо, 2010. – 1040 с.

48. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – Київ : КВШ, 1998. – 462 с.
49. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен. – Москва : Эксмо, 2012. – 351 с.
50. Пашко П. В. Умови та чинники забезпечення митної безпеки / П. В. Пашко // Митна справа. – 2010. – № 1 (67). – С. 5–16.
51. Платко А. Ю. Взаимосвязь устойчивого экономического развития и международной экологической безопасности / А. Ю. Платко, Д. А. Жалло // Иннов. электронный научный ж-л. – 2017. – № 2 (31). – С. 4–9.
52. Політична економія : навч. посіб. / за ред. О. В. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – Київ : Академвидав, 2007. – 672 с.
53. Порфирьев Б. Н. Модернизация промышленности и развитие высокотехнологических производств в контексте "зеленого роста" : монография / Б. Н. Порфирьев. – Москва : Научный консультант, 2017. – 434 с.
54. Про Стратегію сталого розвитку "Україна–2020" : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 6. – 15 с.
55. Протасов В. Ф. Экономика природопользования : учеб. пособ. / В. Ф. Протасов, Н. В. Шмелева. – Москва : МИСиС, 2007. – 287 с.
56. Рикардо Д. Начала политической экономики и налогового обложения / Р. Рикардо. – Москва : ЭКСМО, 2012. – 957 с.
57. Розанова Т. Г. Экономика региона: теория и практика : монография / Т. Г. Розанова. – Москва : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2004. – 360 с.
58. Самуэльсон Пол А. Экономика / Пол А. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус ; пер. с англ. – Москва : БИНОМ, Лаборатория Базовых Знаний, 1997. – 800 с.
59. Степаненко Н. О. Інтеграція України до Європейського Союзу: переваги та недоліки / В. О. Степаненко, Н. О. Степаненко // Вісник економіки транспорту і промисловості. Укр. держ. ун-т залізничного транспорту. Вид. УкрДУЗТу. – 2018. – № 61. – С. 62–67.
60. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2012. – 104 с.
61. Структурно-інституціональні трансформації та економічна безпека держави / за заг. ред. О. С. Власюка, А. І. Мокія. – Львів : Апріорі, 2013. – 836 с.

62. Сухарев О. С. Теория реструктуризации экономики : монография / О. С. Сухарев. – Москва : Ленанд, 2016. – 256 с.
63. Сухарев О. С. Эволюционная экономическая теория институтов и технологий. Проблемы моделирования : монография / О. С. Сухарев. – Москва : Ленанд, 2017. – 139 с.
64. Сухарев О. С. Эволюция экономических систем: структурные изменения, проблемы технологического развития и эффективности : монография / О. С. Сухарев. – Новочеркасск : НОК, 2012. – 120 с.
65. Сухарев О. С. Элементы теории саморазвития экономических систем: институты, агенты, секторы, регионы : монография / О. С. Сухарев. – Москва : Ленанд, 2018. – 351 с.
66. Теоретичні аспекти соціалізації економічних систем: основні їх інтерпретації / Г. І. Башнянин, Л. Я. Гончарук, Б. В. Кульчицький та ін. ; за ред. Г. І. Башнянина // Економічний простір. – 2013. – № 69. – С. 43–55.
67. Трансформація національних економічних інтересів [Текст] : монографія / Т. І. Павлюк, М. М. Бичков, Л. Б. Мартинова [та ін.] ; за ред. Т. І. Павлюк. – Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2014. – 324 с.
68. Хелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Д. Хелд, Е. Макгрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон ; пер. з англ. ; передмова Д. Павленка. – Київ : Фенікс, 2003. – 584 с.
69. Хенс Л. Становление и основные вехи формирования концепции устойчивого развития / Л. Хенс // Социально-экономический потенциал устойчивого развития : учебник / Л. Г. Мельник, Л. Хенс, Т. А. Акимова и др. ; под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2007. – С. 108–129.
70. Ходжсон Дж. Привычки, правила и экономическое поведение / Дж. Ходжсон // Вопросы экономики. – 2000. – № 1. – С. 40, 46.
71. Чайка Ю. М. Економічний розвиток у контексті системного та синергетичного підходів / Ю. М. Чайка // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Серія "Економіка". – 2014. – Вип. 681. – С. 15–18.
72. Чеботарьова Н. М. Сучасні економічні системи : курс лекцій для студентів денної та заочної форм навчання з напрямку підготовки "Маркетинг" і "Прикладна статистика" / Н. М. Чеботарьова. – Луганськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2014. – 121 с.
73. Чухно А. А. Економічна теорія : у 2-х т. / А. А. Чухно. – Київ : ДННУ АФУ, 2010. – Т. 1. – С. 42.

74. Чухно А. А. Інституційно-інформаційна економіка : підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАНУ А. А. Чухна. – Київ : Знання, 2010. – 687 с.
75. Чухрай А. Теоретичні основи функціонування економічної системи у динамічному середовищі / А. Чухрай // Управлінські інновації. – 2012. – Вип. 2. – С. 3–11.
76. Шамхалов Ф. Государство и экономика. Власть и бизнес / Ф. Шамхалов. – Москва : Экономика, 2005. – 712 с.
77. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Л. А. Швайка. – Київ : Вид-во "Знання", 2006. – 435 с.
78. Шевченко О. О. Генезис господарської системи в світовій економічній думці: теоретико-методологічні засади дослідження / О. О. Шевченко // Мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. "Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст." (Київ, 15–16 жовтня 2015 року). – Київ : Б. в., 2015. – С. 114–117.
79. Шелегеда Б. Г. Эволюционно-исторический подход к исследованию структуры социально-экономических систем / Б. Г. Шелегеда, Н. В. Погоржельская // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – Вип. 3 (03). – С. 91–96.
80. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монографія / В. Т. Шлемко, І. Ф. Білько. – Київ : НІСД, 1997. – 144 с.
81. Яременко О. Ф. Наукові підходи до поняття економічної системи та її розвитку / О. Ф. Яременко // Вісник Хмельницького нац. ун-ту. Серія "Економічні науки". – 2016. – № 6. – С. 111–116.
82. Bashnyanyn G. I. Methodological economic systems: introduction into the general theory and methodology of formation of economic parameters / G. I. Bashnyanyn. – Lviv : Publishing house of Lviv Commercial Academy, 2012. – 1152 p.
83. Cohn T. H. Global Political Economy / T. H. Cohn. – New York : Routledge, 2016. – 448 p.
84. Dietrich A. Does Growth Cause Structural Change, or Is It the Other Way around? A Dynamic Panel Data Analysis for Seven OECD Countries / A. Dietrich // Economics. – 2012. – Vol. 43; Issue 3. – P. 915–944.
85. Fracasso A. Estimating Dynamic Localization Economies: The Inadvertent Success of the Specialization Index and the Location Quotient

/ A. Fracasso, V. Marzetti // *Regional Studies*. – 2016. – December. – P. 1–14.

86. Hoepner A. Is the journal *Ecological Economics* really in itself a poor and misleading guide to what ecological economics is about? A reply to "Influencing the perception of what and who is important in ecological economics" / A. Hoepner, B. Kant, B. Scholtens, P.-S. Yu // *Ecological Economics*. – 2013. – No. 89. – P. 174–176.

87. Kemeny, T. Is Specialization Good for Regional Economic Development? / T. Kemeny, M. Storper // *Regional Studies*. – 2015. – No. 49(6). – P. 1003–1018.

88. Kuznets S. Modern Economic Growth: Findings and Reflections / S. Kuznets // *American Economic Review*. – 1973. – No. 63 (3). – P. 247–258.

89. Mariolis T. Modern Classical Economics and Reality: Spectral Analysis of the Theory of Value and Distribution / T. Mariolis, L. Tsoulfidis. – Tokyo : Verlag, 2016. – 712 p.

90. Mihnenoka A. Evaluating the Significance of Structural Changes within National Economy for Economic Growth of Latvia Using the Econometric Model / A. Mihnenoka, J. Saulītis // *Economics and Business*. – 2013. – No. 23. – P. 62–70.

91. Mikulić D. Regional Convergence in the European Union, New Member States and Croatia / D. Mikulić, Ž. Lovrinčević, A. G. Nagyszombaty // *South East European Journal of Economics and Business*. – 2013. – No. 8 (1). – P. 9–21.

92. North D. C. Economic performance through time / D. C. North // *The American Economic Review*. – 1994. – Vol. 84. – P. 359–368.

93. Polanyi K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time / K. Polanyi. – Boston : Beacon Press, 1957. – 360 p.

94. Ravenhill J. Global Political Economy / J. Ravenhill. – Oxford : University Press, 2014. – 570 p.

95. Shaikh A. Capitalism: Competition, Conflict, Crises / A. Shaikh. – Oxford : Oxford University Press, 2016. – 476 p.

96. Stepanenko N. Perspectives of Ukraine's involvement in the integration processes/ N. Stepanenko // *Cross-cultural and economic aspects of development of European integration processes – 2016: materials of the international scientific and practical seminar (Kosice, 4–8 April 2016)*. – Kosice : Executive typography "Azbuka", 2016. – 103 p. – P. 90–92.

97. Stepanenko N. The prospects of Ukraine's European integration / N.Stepanenko // Scientific Research Priorities – 2017: theoretical and practical value : proceedings of the international scientific conference proceedings of the international scientific conference, June 22–23, 2017, National-Louis University. – Nowy Sacz, Poland : WSB – National-Louis University, 2017.– P. 28–30.

98. Tsouldis L. Ricardo's Theory of Value is Still Alive and Well in Contemporary Capitalism / L. Tsouldis // MPRA. – 2018. – No. 85822. – P. 1–22.

99. Ukwandu D. David Ricardo's theory of comparative advantage and its implication for development in Sub-Saharan Africa / D. Ukwandu // African Journal of Public Affairs. – 2015. – Vol. 8. – No. 3. – P. 7–34.

100. Wolfl A. The Service Economy in OECD Countries / A. Wolfl // OECD Science, Technology and Industry : Working papers. – 2005. – Vol. 3. – P. 31–48.

101. Акимова Т. А. Экология: глоссарий [Электронный ресурс] / Т. А. Акимова. – Режим доступа : <http://www.ekol.oglib.ru/bgl/7795/787.html>.

102. Баклан А. У чому суть нової економічної стратегії України? [Електронний ресурс] / А. Баклан. – Режим доступу : <http://platforma-msb.org/u-chomu-sut-novoji-ekonomichnoyi-strateg/>.

103. Майбутнє, якого ми прагнемо : Резолюція ГА ООН від 11.09.2012 р. № 66/288 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/476/12/PDF/N1147612.pdf?OpenElement>.

104. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економіки України від 29.10.2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii>.

105. Офіційний сайт Міністерства економіки України. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/>.

106. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ukraine-eu-trade>.

107. Офіційний сайт Національного банку України. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

108. Офіційний сайт ООН, представництво в Україні. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua>.

109. Покращити стан науки має не тільки держбюджет: Виступ про-ректора з наукової роботи академіка НАН України М. Ю. Ільченка на розширеному засіданні Комітету ВР України з питань науки і освіти

15.11.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kpi.ua/2017-11-15-ilchenko>.

110. Про схвалення стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018 – 2021 роки : Розпорядження Кабінету міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 779-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250383204>.

111. Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2010 р. № 2174-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mtu.gov.ua/ru/news/print/9092.html>.

112. Сайт представництва України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. Зона вільної торгівлі між Україною та ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/atm>.

113. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820.

114. Унковська Т. Нова економічна стратегія для України / Т. Унковська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dt.ua/macrolevel/nova-ekonomichna-strategiya-dlya-ukrayini-.html>.

115. Унковська Т. Як Україні вирватися з пастки бідності [Електронний ресурс] / Т. Унковська. – Режим доступу : <https://dt.ua/macrolevel/yak-ukrayini-virvatisya-z-pastki-bidnosti-.html>.

116. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000 – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/documents/3704/2015_MDGs_Ukraine_Report_ukr.pdf.

117. Чела Б. Індекс людського розвитку: Україна падає, що робити [Електронний ресурс] / Б. Чела // Економічна правда. – 13 квітня 2017. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/04/13/623821/>.

118. Stiglitz J. E. The Euro. How a Common Currency Threatens the Future of Europe [Electronic resource] / J. E. Stiglitz. – London : W. W. Norton Company, 2016. – 416 p. – Access mode : <https://www.amazon.com/Euro-Common-Currency-Threatens-Future/dr/03932540zx>.

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Формування національної економічної системи та структурна трансформація національної економіки	9
1.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності поняття "національна економічна система".....	9
1.2. Методологія дослідження структурних трансформацій національних економічних систем	25
1.3. Модернізація та оптимізація структури національної економічної системи в умовах світової інтеграції.....	36
1.4. Прогностичні засади розвитку національної економічної системи країн з трансформаційною економікою як частиною світового господарства за концепцією сталого розвитку	49
Розділ 2. Формування нової моделі економічного розвитку України	63
2.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності економічного розвитку	63
2.2. Формування нової економічної стратегії України	70
2.3. Інтеграція України до європейського простору.....	89
Розділ 3. Тенденції соціально-економічного розвитку та інституціональні зміни	107
3.1. Теоретико-методологічні підходи до соціально-економічного розвитку інститутів.....	107
3.2. Еволюційні та революційні тенденції розвитку інститутів	120
3.3. Особливості реалізації соціально-економічних аспектів інституціоналізму в Україні	131
Розділ 4. Механізм розроблення та реалізації пріоритетів інвайронментальної безпеки України	145
4.1. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності інвайронментальної безпеки	145
4.2. Формування механізму інвайронментальної безпеки	163
4.3. Розроблення та реалізація пріоритетів інвайронментальної безпеки	178
Висновки.....	189
Використана література	197

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Бріль Михайло Сергійович
Кліменко Олена Миколаївна
Мащенко Марина Анатоліївна та ін.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ
В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ
ГОСПОДАРСТВО**

Монографія

*За загальною редакцією
канд. екон. наук, доцента М. С. Бріля*

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *М. С. Бріль*

Відповідальний редактор *М. М. Оленич*

Редактор *Н. І. Ганцевич*

Коректор *Н. І. Ганцевич*

План 2019 р. Поз. № 6-ЕНВ. Обсяг 208 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*